АЗӘР ӘМИРАСЛАНОВ

АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫ вә БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ

АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫ вә БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ

65 (Аз)
Ә 71

Елми редактору
Зөһраб Ибраһимов,
игтисад елмләри намизәди

Әмирасланов Азәр Камал оғлу

Ә 71 Азәрбајчан игтисадијјаты вә базар мүнасибәтләри. "Азәрбајчан Енсиклопедијасы" НПБ, Бакы, 1998, 208 сәһ.

Азәрбајчанда игтисади мүстәгиллијин тә'мин едилмәси, милли игтисадијјатын формалашмасы, игтисади гуруҹулуғун һәјата кечирилмәси, базар мүнасибәтләринин тәдриҹән инкишафы вә макроигтисади вәзијјәтин сабитләшдирилмәси проблемләриндән бәһс едән бу китабда мүәллифин Азәрбајчан игтисадијјатына вә онун инкишаф мәрһәләләринә даир 1990—1998-чи илләри әһатә едән елми вә аналитик мәгаләләри өз әксини тапыб.

Китаб тәләбәләр, аспирантлар, игтисади јөнлү али мәктәбләрин мүәллимләри, игтисадчы мүтәхәссисәләр, дөвләт мә'мурлары вә Азәрбајчан игтисадијјатынын проблемләри илә марагланан охучулар үчүн нәзәрдә тутулур.

Ә 0605020000 / М 657—98 Сифариш нәшри—98

ISBN 5—89600—242—4

© Азәр Әмирасланов, 1998

МҮӘЛЛИФДӘН

90-чы илләрин башланғычындан е'тибарән сосиалист системинин дағылмасы Шәрги Авропа өлкәләриндә вә кечмиш иттифаг республикаларында базар игтисадиј̃јатына әсасланан демократик чәмиј̃јәт гуручулуғуна башламаг үчүн әлверишли тарихи шәраит јаратды. Бу дөврдә бир чох постсосиалист өлкәләри (Полша, Чехија, Словакија, Румынија, Мачарыстан вә с.) игтисади системин трансформасијасы истигамәтиндә чидди дәјишикликләр едәрәк јени игтисади мүнасибәтләрин инкишафыны сүр'әтләндирсәләр дә, бу просес кечмиш иттифаг республикаларында (Прибалтика республикалары истисна олмагла) олдугча ағрылы вә ләнк кетмәкдәдир. Бу исә һәр шејдән әввәл, бир чох "мүттәфиг" республикалары бүрүмүш олан сијаси вә игтисади бөһранла, сепаратизм мејлләринин дәринләшмәси илә, милләтләрарасы мүнасибәтләрин вә сосиал проблемләрин кәскинләшмәси илә изаһ олунур. Һәмин республикаларын сосиал-игтисади вәзиј̃јәти арасында кифајәт гәдәр охшар чәһәтләр олса да, онларын кечдији јоллар вә мәрһәләләр һеч дә ејни олмамышдыр. Буну Азәрбајчан Республикасынын сон 8 иллик (1990—1998) игтисади инкишаф тарихи дә бир даһа тәсдиг едир.

Дүнја өлкәләринин истәр сијаси, истәрсә дә игтисади тарихи бир даһа тәсдиг едир ки, дөвләт мүстәгиллијинә малик олмајан, ардычыл мүстәгил сијасәт јеридә билмәјән һеч бир өлкә милли мараглара чаваб верән игтисадиј̃јат гура билмәз. Бу мә'нада өтән дөвр әрзиндә Азәрбајчанда дөвләт мүстәгиллији курсунун ардычыл вә принсипиал бир шәкилдә давам етдирилмәси өлкәмизин игтисади инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Мәһз белә бир шәраитдә игтисади саһәдә өлкәмизин милли марагларына чаваб верән бир сыра һәлледичи аддымлар атылмыш, ислаһатларын дөнмәзлији тә'мин олунмушдур.

Игтисади ислаһатларла бағлы бир чәһәти хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, әкәр ислаһатларын һәјата кечирилмәси үчүн зәрури шәраит јарадылмазса, бу һалда ән идеал игтисади стратекија белә уғурсузлуға мәһкум олачаг вә чәмијјәт үчүн һеч бир реал нәтичә вермәјәчәк. Буну нәзәрә алараг, Азәрбајчан Республикасы игтисади ислаһатлара башламаг вә ону сонракы мәрһәләләрдә манеәсиз давам етдирмәк үчүн әлверишли мүһитин формалашдырылмасына хүсуси диггәт јетирди вә бүтүн сә'ји өлкәдә сијаси сабитлијин тә'мин едилмәсинә истигамәтләндирди.

Һеч шүбһәсиз, ислаһатларын һүгуги базасыны јаратмадан республикамызда игтисади системин трансформасијасыны сүр'әтләндирмәк мүмкүн олмазды. Сон илләрдә гәбул едилмиш игтисади ганунверичилик актлары игтисадијјатын мүхтәлиф саһәләриндә радикал ислаһатларын вә дәјишикликләрин башланмасына тәкан вермиш вә бу просесин даһа да дәринләшмәсинә шәраит јаратмышдыр. Һазырда өлкәнин игтисади ганунверичилик базасы бир тәрәфдән артыг старт көтүрмүш ислаһатлар курсуна, дикәр тәрәфдән дә Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил дөвләт кими 1995-чи ил нојабрын 12-дә гәбул етдији јени Конститусијаја әсасланыр. Базар игтисадијјатынын башлыча принсипләринин өлкәмизин Әсас Ганунунда тәсбит едилмәси Азәрбајчанда јени игтисади системин формалашмасы вә инкишафы үчүн тә'минатлы сијаси-идеоложи база јаратмышдыр.

Әкәр 1996-чы илә кими игтисади бөһранын арадан галдырылмасы истигамәтиндә көрүлән тәдбирләр гејри-ардычыллығы илә сәчијјәләнирдисә, бу дөврдән е'тибарән игтисадијјатын сағламлашдырылмасы саһәсиндә атылан аддымлар даһа системли характер дашымаға башлады. Белә ки, Назирләр Кабинетинин 1996-чы ил ијул ајынын 18-19-да Азәрбајчан Республикасынын Президенти чәнаб Һејдәр Әлијевин сәдрлији илә кечирилән кениш ичласы игтисади ислаһатларын вә структур дәјишикликләринин сүр'әтләнмәсинә тәкан верәрәк, өлкә игтисадијјатынын сабитләшдирилмәсиндә мүәјјән рол ојнады.

Артыг Азәрбајчанда игтисадијјатын либераллашдырылмасыны нәзәрдә тутан ислаһатлар курсунун ардычыл һәјата

кечирилмәси өз мүсбәт нәтичәләрини вермәкдәдир. Белә ки, инди тәнәззүл просеси игтисади артымла, һиперинфлјасија дефлјасија илә, харичә капитал ахыны өлкәмизә чәлб едилән харичи инвестисијаларын кетдикчә артмасы илә, зәифләмәкдә олан дөвләт сектору тәдричән күчләнмәкдә олан хүсуси секторла әвәз едилмәкдәдир.

1997-чи илдә ҮДМ 5,8 фаиз, сәнаје мәһсулу истеһсалы чүз'и дә олса 0,3 фаиз, капитал гојулушу 67 фаиз, о чүмләдән харичи инвестисијалар 2 дәфә артмыш, инфлјасијанын 3,7 фаиз артымы (1998-чи илин биринчи јарысында 0,5 фаизлик дефлјасија баш вермишдир) мүгабилиндә орта ајлыг әмәк һаггы 1,7 дәфә јүксәлмиш, бүдчә кәсиринин ҮДМ-ә нисбәти исә 4 фаиз тәшкил етмишдир .

Гејри-дөвләт секторунун ҮДМ-да хүсуси чәкиси 1995-чи илдә 34 фаиз, 1996-чы илдә 38 фаиз тәшкил етдији һалда, бу көстәричи 1997-чи илдә 50 фаизә јахын олмушур. Кәнд тәсәррүфатында исә хүсуси секторун пајы 85 фаиз тәшкил етмишдир.

Хүсуси секторун тәдричән формалашмасында дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәси һәлледичи рол ојнамагдадыр. Белә ки, 1997-чи илдә 18000-дән чох кичик дөвләт мүәссисәси өзәлләшдирилмиш, 1200-дән артыг орта вә ири дөвләт мүәссисәси исә сәһмдар чәмијјәтләрә чеврилмишдир.

Азәрбајчан игтисадијјатында баш верән мүсбәт мејлләрлә јанашы, проблем вә чәтинликләр, нөгсан вә сәһвләр дә аз олмамышдыр. Бу исә сосиал-игтисади системин трансформасијасы дөврүнү јашајан бир өлкә үчүн тәбиидир. Әсас мәсәлә мөвчуд проблемләрин, јол верилмиш нөгсанларын тезликлә арадан галдырылмасыны тә'мин едә билән әсасландырылмыш игтисади курсун мүәјјән едилмәси вә онун гәтијјәтлә һәјата кечирилмәсидир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанын сон 8 иллик дөврүнү әһатә едән игтисади инкишаф мәрһәләләринә нәзәр салмадан, бу дөврүн әсас мејлләрини тәһлил етмәдән нә өлкәнин игтисади һәјатында баш верән кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләрини гијмәтләндирмәк, нә дә бу дөврдә ислаһатларын һәјата кечирилмәси вә игтисадијјатын идарә едилмәси саһәсиндә јол верилән нөгсанлардан нәтичә чыхармаг мүмкүндүр.

Азәрбајчан игтисадијјатынын 1990-1998-чи илләри әһатә едән инкишаф дөврүнә тарихи екскурс етмәк мәгсәди илә һазырланмыш бу китабда базар мүнасибәтләринә кечидин вә милли игтисадијјатын формалашмасынын башлыча мәрһәләләри тәһлил вә шәрһ едиләрәк хроноложи ардычыллыгла верилмишдир.

Китаб беш фәсилдән ибарәтдир. **Биринчи фәсилдә**, сосиалист игтисади системинин мәнфи чәһәтләриндән вә онун ифласа уғрамасынын сәбәбләриндән, Азәрбајчанда базар игтисадијјатына кечидин зәрурилијини шәртләндирән амилләрдән, игтисади ислаһатларын әсас мәрһәләләриндән бәһс едилир. Ејни заманда, бу фәсилдә јени игтисади системә кечид просеси вә игтисадијјатын либераллашдырылмасы проблемләри Азәрбајчанда мүстәгил дөвләт гуручулуғунун һәјата кечирилмәси вә милли игтисадијјатын формалашмасы контекстиндә арашдырылыр.

Икинчи фәсилдә, базар мүһитинин, о чүмләдән рәгабәт мүнасибәтләринин формалашмасы проблемләри, дөвләтин бу саһәдә фәалијјәт истигамәтләри әһатә олунур.Бурада "кизли игтисадијјат"ы доғуран сәбәбләрин арашдырылмасына да кениш јер верилмишдир.

Үчүнчү фәсилдә, өзәлләшдирмәнин зәрурилији, игтисади системин трансформасијасынын вә структур дәјишикликләринин сүр'әтләндирилмәсиндә онун ролу вә әһәмијјәти илә бағлы мәсәләләр әкс етдирилир, Азәрбајчанда дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәсинин спесифик хүсусијјәтләри көстәрилир.

Дөрдүнчү фәсилдә 1990—1998-чи илләрдә Азәрбајчанда һәјата кечирилмиш малијјә, пул-кредит вә гијмәт сијасәти тәһлил олунур. Һәмчинин, бу фәсилдә малијјә сабитлијинә наил олунмасы, инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасы өлкәдә макроигтисади стабиллијин тә'мин едилмәсинин вә ислаһатларын сүр'әтләндирилмәсинин вачиб шәрти кими гејд олунур.

Бешинчи фәсил Азәрбајчанда идарәетмә системинин тәкмилләшдирилмәси проблемләринә һәср едилир. Бурада амирлик игтисадијјатына ујғунлашдырылмыш идарәетмә системинин базар мүнасибәтләринә кечид шәраитиндә өзүнү доғрултмамасы вә бир чох һалларда ислаһатларын һәјата

кечирилмәси саһәсиндә манеәләрә сәбәб олдуғу көстәрилир.

Үмид едирик ки, бу китабла танышлыг Азәрбајҹан игтисадијјатынын проблемләри илә марагланан охучулара, өлкәмизин сон 8 илдә кечдији игтисади инкишаф јолуна нәзәр салараг објектив нәтиҹәләр чыхармаг, формалашмагда олан милли игтисадијјатымызын дүнәни, бу күнү вә сабаһы илә бағлы проблемләрә, онларын һәлли јолларына комплекс вә системли јанашмаг имканы верәҹәк.

I фәсил

ИГТИСАДИ ИСЛАҺАТЛАР ВӘ МИЛЛИ ИГТИСАДИЈЈАТЫН ФОРМАЛАШМАСЫ

БАЗАР ИГТИСАДИЈЈАТЫ: ТӘНЗИМЛӘНӘН, ЈОХСА МӘҺДУДЛАШДЫРАН?

Сон вахтлар базар игтисадијјатынын зәрурилијиндән онун мүтәрәггилијиндән чох сөһбәт кедир. Лакин нәдәнсә, базар игтисадијјаты шәраитиндә республиканын игтисади мүстәгиллији мәсәләсинә тохунулмур. Там суверенлик әлдә етмәдән базар системинә кечид инзибати тәсәррүфат системиндән дә ағыр нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр. Үмумијјәтлә, суверенлији олмајан бир республика, истәсә белә, халгын тәләбләринә чаваб верән гәрарлар чыхарыб, онун ичрасыны һәјата кечирә билмәз. Бурада сөһбәт нәзәрдә тутулан јох, реал суверенликдән кедир. Буна исә бөјүк сә'ј, ирадә вә сијаси мүбаризлик сајәсиндә наил олмаг мүмкүндүр. Базар игтисадијјаты вә мүстәгиллик ејни дәрәчәдә бир-бирини реаллашдырмалыдыр. Чүнки базар игтисадијјаты бир анлајыш кими игтисадијјатын азадлығы демәкдир. Мәһз бу чәһәт игтисади мүстәгиллији тамамлајыр вә шәртләндирир.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә республиканын игтисади мүстәгиллији мәркәзин игтисади мүнасибәтләри нечә вә һансы формада тәнзимләјәчәјиндән чох асылыдыр. Мә'лум олдуғу кими, "Халг тәсәррүфатынын сабитләшдирилмәсинин вә базар игтисадијјатына кечидин әсас истигамәтләри" ССРИ Али Совети тәрәфиндән гәбул едилиб. "Әсас истигамәтләр"ә көрә мәркәз гијмәт, малијјә-кредит, инвестисија вә с. механизмләрдән тәнзимләјичи кими дејил, мәһдудлашдырычы васитә кими истифадә етмәјн вә республиканын мүстәгиллијини өз мәнафејинә ујғун чәрчивәјә салмағы нәзәрдә тутур. "Әсас истигамәтләр"дәки мәсәләләрин әксәријјәти игтисади мүстәгиллијин әсаслары һаггын-

да Азәрбајҹан ССР-ин Конститусија гануну лајиһәсинин әсас мүддәаларына тамамилә зиддир.

"Әсас истигамәтләр" республиканын "игтисади мүстәгиллији"нә мүәјјән едилмиш чәрчивә дахилиндә имкан верир. Бу чәрчивә кенишләндирилсә белә, јенә дә, республиканын мүстәгиллијинә тә'минат вермәјәҹәк. Она көрә ки, игтисади мүстәгиллијин әсас өзәјини тәшкил едән елементләр— мүлкијјәтә шәриксиз саһиблик, хариҹи игтисади фәалијјәтдә, гијмәтгојмада мүстәгиллик зиддијјәтли вә һәлл едилмәмиш галыр. Иттифаг мүгавиләси һәлә һазырланмадығына көрә, әксәр сәнәдләрдә иттифагла мүттәфиг республикалар арасындакы мүнасибәтләрдә гејри-мүәјјәнлик өзүнү бүрузә верир.

Инди исә "Әсас истигамәтләр"дә республикамызын мәнафејинә зидд бә'зи мәсәләләри шәрһ едәк. Мәһз бу мәсәләләр, республиканын өз програм лајиһәси һазырланаркән диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Әсас зиддијјәт мүлкијјәт мүнасибәтләрини әһатә едир. Бурада бир тәрәфдән республиканын өз әразисиндә јерләшән бүтүн милли сәрвәтә саһиблији, ондан истифадәси вә онун барәсиндә сәрәнҹамвермә һүгугу гејд олунур, дикәр тәрәфдән исә Азәрбајҹан ССР-ин "Мүлкијјәт һаггында" ганун лајиһәсиндә республиканын мүстәсна мүлкијјәти е'лан едилән јанаҹаг-енеркетика системи, магистрал дәмир јолу, авиасија, бору кәмәрләри, рабитә вә с. үмумиттифаг мүлкијјәти кими верилир. "ССРИ-дә мүлкијјәт һаггында" ганунда да бу зиддијјәт мөвҹуддур. "Әсас истигамәтләр"ә көрә республика мүлкијјәтинин вә коммунал мүлкијјәтин дөвләт табелијиндән чыхарылмасы вә сәрбәстләшдирилмәси мүттәфиг вә мухтар республикаларын Али Советләри вә онларын һөкумәтләри тәрәфиндән һәјата кечирилир. Базар мүнасибәтләринә кечидин мүһүм истигамәтләриндән бири мүлкијјәтин дөвләтсизләшдирилмәси вә өзәлләшдирилмәсидирсә, онда нәјә көрә, бу просесдә республика әразисиндә јерләшән иттифаг мүлкијјәти истисна тәшкил етмәлидир? Ахы, республиканын сәнаје потенсиалынын 90 фаиздән чоху иттифаг табелијиндәдир.

Ганунда гәбул едилмиш өһдәликләрин јеринә јетирилмәси үчүн республикаларын игтисади мәс'улијјәти гејд

едилсә дә, мәркәзин мәс'улиііјәтиндән гәтиііән данышылмыр. Республикалар кимин гаршысында мәс'улиііјәт дашыјыр? иттифагынмы? Нечә олур ки, иттифаг мүттәфиг республикаларын төрәмәси олдуғу һалда, дөвләтин субјектләри онун гаршысында мәс'улиііјәт дашыјыр?

Гәрибә дә олса, мәркәз республикаларын бә'зи функсијаларыны өз өһдәсинә көтүрүр, онун јеринә јетирилмәсинә көрә республикаларын ајырмалары һесабына бүдчәсини формалашдырыр. Мәкәр јаначаг-енеркетика системинин, машынгајырманын вә дикәр саһәләрин үмумиттифаг сәвиііәсиндә идарә едилмәсинин республикамыз үчүн сәмәрәси вармы? Иттифаг бүдчәсиндә үмумиттифаг вәзифәләринин ичрасы үчүн хәрчләрлә јанашы, рекионал инкишаф вә јардым фондунун јарадылмасы да гејд олунур. Көрәсән, бу фонд һансы реконун инкишафы үчүн нәзәрдә тутулуб?..

Мәркәз республикаларын игтисади мүстәгиллијинә нечә шәраит јарадыр ки, валјута фондунун јарадылмасыны, харичи игтисади сијасәт стратекијасынын һазырланмасыны вә онун малиііәләшдирилмәсини бүтөвлүклә өз әлиндә чәмләшдириб.

Мәркәзин гијмәт васитәсилә игтисади мүнасибәтләри тәнзимләмәсини республикамыза, һабелә даһа чох хаммал һасил едән реконлара вурулан игтисади зәрбә кими гијмәтләндирмәк олар. Дөвләт тахылын вә онун кими бир сыра мәһсулларын (республикамызда бу мәһсуллар чох чүз'идир) гијмәтини артырмагла гијмәтләрин үмуми сәвиііәсинин јүксәлмәсинә, инфлјасијанын дәринләшмәсинә имкан јарадыр. Сонра исә бу просесин гаршысыны алмаг үчүн хаммал, јаначаг вә с. мәһсуллара (республикамызда бу мәһсуллар үстүнлүк тәшкил едир) ашағы инһисар гијмәтләри гојур.

Фәалиііәт нөвләринин вә мәһсул истеһсалынын лисензијалашдырылмасы мәркәзин дејил, республикаларын сәрәнчамына верилмәлидир.

"Әсас истигамәтләр"дә гејд олунур ки, нефт, газ, гызыл, алмаз вә гаш-даш, хүсуси техника вә республикаларла разылашдырылмыш сијаһы үзрә бә'зи башга маллар үмумиттифаг ихрач еһтијатыдыр вә хүсуси олараг сатылыр. Әкәр республика өзүнүн гызыл еһтијаты олмадан фәалиііәт

көстәрирсә, демәк онун игтисади мүстәгиллији нисби характер дашыјыр.

Базар мүнасибәтләри шәраитиндә республикаларарасы игтисади мүнасибәтләр мәркәзин мүдахиләси олмадан, республикалар арасында мүстәгил олараг бағланмыш вә гаршылыглы фајдаја әсасланан мүгавилә илә тәнзимләнмәлидир. Чүнки игтисади әлагәләрә мәркәзин ачыг-ашкар мүдахиләси гејри-еквивалент мүбадиләјә, болкүдә ујғунсузлуға сәбәб олур, игтисади потенсиалча үстүн олан республиканы зәиф республика илә мүгајисәдә әлверишсиз мөвгејә салыр.

23 нојабр 1990-чы ил

АМИРЛИК ИГТИСАДИЈЈАТЫНА ГАЈЫТМАГ МҮМКҮНДҮРМҮ?

Республикамызда игтисади ислаһатларын һәјата кечирилмәси үчүн зәрури олан һүгуги базанын јарадылмасы просеси бир гәдәр сүр'әтләндирилсә дә игтисадијјатын сабитләшдирилмәсиндән данышмаг һәлә тездир. Сәнаједә артым мејлинин нәзәрә чарпмамасы, истеһлак базарынын гытлығы, инфлјасијанын күчләнмәси, тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы өлкәнин сосиал-игтисади вәзијјәтини кәскинләшдирмәкдә давам едир, әһалинин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бөһранын арадан галдырылмасы игтисадијјатын сағламлашдырылмасы тәдбирләринин комплекс шәкилдә һәјата кечирилмәсини, малијјә-кредит, верки, көмрүк вә гијмәт сијасәтинин тәчрид едилмиш һалда дејил, мәһз әлагәли вә бир-бирини тамамламыш формада тәтбигини тәләб едир.

Игтисади ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси һәм дә әһалинин сосиал-психоложи һазырлығынын тә'мин едилмәсини, игтисади һәјатда баш верән көклү дәјишикликләрин зәруриліјинин кениш күтләләр тәрәфиндән гәбул едилмәсини дә шәртләндирир. Базар игтисадијјатына кечиди е'лан етмәздән вә гијмәтләри либераллашдырмаздан әввәл амирлик игтисадијјатынын бүтүн аспектләри тәһлил

едилмәли иди. Лакин биз мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәррүфат системинин сәмәрәсизлијини там елми әсасларла сүбута јетирмәдән вә онун өзүнү доғрултмамасы сәбәбләрини лазымынча изаһ етмәдән базар моделинин гијмәтләндирилмәсинә үстүнлүк вердик. Игтисади тәблиғаты јенә дә игтисади мәдһчилик әвәз етди.

Ислаһатларын һәјата кечирилмәси саһәсиндә психоложи һазырлыг тә'мин едилмәди. Нәтичәдә ислаһатлар әрәфәсиндә тәзадлы вәзијјәт јаранды. Кечид дөврүнүн јаратдығы дәјишикликләр ичтимаијјәт тәрәфиндән һеч дә бирмә'налы гаршыланмады. Игтисадијјатын кетдикчә идарәолунмаз характер дашымасы, сосиал кәркинлијин артмасы әһалинин бөјүк бир әксәријјәтинин амирлик игтисадијјатына бағлылығыны ачыг-ашкар көстәрди. Е'тираф едәк ки, аз-чох индики илә мүгајисәдә боллуғу вә учузлуғу илә фәргләнән "әввәлки илләри" дәриндән көкс өтүрүб хатырлајанлар да аз дејил.

Игтисади вәзијјәтин кәскинләшмәси илә әлагәдар бир чохлары белә бир фикир сөјләјирләр ки, бөһранын дәринләшмәси базар игтисадијјатына кечидлә бағлыдыр. Доғрудур, игтисади саһәдә атылмыш гејри-ардычыл аддымлар, ислаһатларын системли шәкилдә апарылмамасы, игтисади просесләрин нормал шәкилдә тәнзимләнмәмәси вәзијјәтин кәскинләшмәсинә тәбии ки, тә'сир көстәрир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бүтүн мөвчуд сосиал-игтисади чәтинликләрин әсас сәбәби базар игтисадијјатына кечидлә бағлыдыр. Әслиндә, индики бир чох проблемләр амирлик игтисадијјатындан мирас галмыш вә һазырда даһа да кәскинләшмишдир. Һәмин проблемләрин арадан галдырылмасы вә игтисадијјатын сағлам тәмәл үзәриндә гурулмасы исә базар мүнасибәтләринә кечиди објектив зәрурәтә чевирмишдир.

Мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәррүфат системиндә узун илләрдән бәри көк салмыш проблемләри нәзәрдән кечирсәк, онда ајдын олар ки, игтисадијјатымыз доғрудан да гејри-сағлам тәмәл үзәриндә гурулмуш вә онун һәгигәтән дә јени инкишаф релсинә кечирилмәсинә еһтијач дујулурду.

Кечмиш иттифаг дөвләти ваһид халг тәсәррүфаты комплексинә дахил олан республикалар һесабына бүтүн

дүнјада һәрби гүдрәтини нүмајиш етдирсә дә, һәм истеһсал, һәм дә истеһлак олунан үмуми дахили мәһсулун (ҮДМ) адамбашына дүшән һәчминә көрә, сосиал инкишафа — тәһсилә, сәһијјәјә, елмә ајрылан хәрчләрин ҮДМ-да хүсуси чәкисинә көрә инкишаф етмиш өлкәләрдән кери галырды.

Саһибкарлыг, тичарәт васитәчилији ганунла јасаг едилдијинә көрә һәр чүр ишкүзар фәалијјәт кизли, гејри-рәсми характер дашыјырды. Гејри-легал фәалијјәт сәмәрәсиз вә примитив игтисади системин — һәдсиз мәркәзләшдирмәнин, бүрократик-инзибати идарәетмәнин, мүлкијјәт мүнасибәтләриндә јекчинслијин тәзаһүрү кими мејдана чыхмышды. Рәсми игтисадијјат зәифләдикчә "кизли игтисадијјат" да бир о гәдәр күчләнир, һәтта она мејдан охујурду.

Истеһлак базарында бә'зи мәһсулларын гытлығы талон системинин тәтбигини зәрури етмишдир. Лакин бу саһәдәки кәркинлик "гара базар" васитәсилә мүәјјән гәдәр арадан галдырылырды.

Истеһсал олунмуш кејфијјәтсиз мәһсулларла дүнја базарына чыхмаг имканы мәһдуд иди. Мүәссисәләрин арасында рәгабәт мүнасибәтләринин олмамасы истеһсалын екстенсив јолла инкишаф етдирилмәсинә, мадди вә әмәк еһтијатларындан сәмәрәсиз истифадә едилмәсинә шәраит јаратмышдыр. Тәсәррүфат субјектләри истеһлакчылар уғрунда мүбаризә апармадыгларына көрә нә мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаға, нә дә истеһсалын сәмәрәлилијини артырмаға стимул олмамышдыр. Әһалинин мәшғуллуғу истеһсал саһәләриндә әмәктутумлуғунун артырылмасы һесабына тә'мин едилирди.

Узун илләрдән бәри тәтбиг едилән планлы гијмәтләр сосиалист игтисадијјатында јалныз учот вә әдаләтсиз бөлкү функсијасыны јеринә јетирмиш вә истеһсал үчүн һеч бир стимул јаратмамышдыр.

Тәкчә кечмиш ССРИ Дөвләт Гијмәт Комитәси мәһсуллар вә хидмәтләр үчүн 200 мин гијмәт вә тариф тәсдиг едирди. Гијмәтләрин 85-90 фаизи бу орган тәрәфиндән мүәјјән едилирди. Ону да нәзәрә алаг ки, АБШ-да дөвләт тәрәфиндән мүәјјән едилән гијмәтләрин үмуми гијмәтгојма системиндә хүсуси чәкиси 3-10 фаиз, Полшада исә 20-25 фаиз тәшкил едир. Дөвләт гијмәт системи васитәсилә истеһ-

салчылар арасында әләбахымлылыг вә бәрабәрчилик психолокијасы формалашдырмышдыр.

Өлкәнин нисби дә олса игтисади сабитлији әсасән һәрби техниканын вә хаммал еһтијатларынын дүнја базарында сатышы һесабына тә'мин едилирди. Сәнаје мәһсуллары исә кејфијјәтсизлијинә вә рәгабәт габилијјәтли олмадығына көрә иттифаг сәрһәдләриндән кәнара чыха билмирди.

Бүтүн кечмиш мүттәфиг республикалара хас олан бу кими проблемләр вә онларын тезликлә арадан галдырылмасы зәрурилији һеч дә јени игтисади мүнасибәтләрә системсиз кечилмәсинә һагг газандырмыр. Узун илләрдән бәри игтисадијјатымызда көк салмыш мүнасибәтләри, тәсәррүфатчылыг ән'әнәләрини гыса бир мүддәт әрзиндә јениләшдирмәк дә асан мәсәлә дејил. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, һазыркы кечид дөврү бир сыра сосиал-игтисади чәтинликләрлә, сарсынтыларла, әһалинин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси илә мүшајиәт едилмәкдәдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир чохлары јаранмыш сосиал кәркинликдән, әһалинин ағырлашмыш мадди вәзијјәтиндән истифадә едиб амирлик игтисадијјатынын тамамилә бәргәрар олмасына, ислаһатларын һәјата кечирилмәсинә һәр вәчһлә мане олмаға чалышырлар. Лакин нәзәрә алмалыјыг ки, нә әввәлки моделин јенидән бәргәрар олмасы, нә дә онун нормал фәалијјәти артыг мүмкүн дејил. Нә үчүн?

Биринчиси, она көрә ки, мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәррүфат системинин дајаглары елә сындырылыб ки, онун јенидән бәрпа едиләчәји инди гејри-мүмкүндүр. Бу дајагларын ролуну исә ваһид пул-кредит сијасәти, мәркәзләшдирилмиш планлашдырма вә идарәетмә системи, ваһид халг тәсәррүфаты комплекси, игтисади асылылығы шәртләндирән сәнаје структуру ојнајырды.

Икинчиси, амирлик игтисадијјатыны һәрәкәтә кәтирмәк вә онун нормал фәалијјәтини тә'мин етмәк имканына јалныз амирлик идарәчилијиндән истифадә едән дөвләт малик ола биләр. Белә бир идарәчилик үсулу әввәлләр Москва тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш гајдада һәјата кечирилирди. Лакин һазырда мүстәгиллик газанмыш һеч бир республика индики дурумлары илә низибати тәсәррүфат системинин дајагларыны бәрпа етмәк игтидарында дејил.

Үчүнчүсү, базар мүнасибәтләри системи әкәр чәмијјәтин игтисади һәјатында демократикләшмә просесини күчләндирирсә вә онун инкишафына шәраит јарадырса, амирлик игтисадијјаты әксинә, "јумругла" идарә олунан чәмијјәт формалашдырыр. Белә бир идарәчилик үсулу да өз нөвбәсиндә бејнәлхалг аләмдә гүтбләшмә јарадыр вә бу заман әкс тәрәфләрин мүнасибәтләриндә сојуглуг јараныр, дүнјада сијаси кәркинлик артыр. Инкишаф етмиш өлкәләрин һеч бири бу кәркинлијин артмасында мараглы дејил вә онлар чалышырлар ки, дүнјанын ичтиман-игтисади һәјатында ваһидләшмә просеси кетсин. Белә бир ваһидләшмәнин башлыча истигамәти исә гәрбә јөнүмлү игтисади мүнасибәтләр јаратмагдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, АБШ вә инкишаф етмиш гәрб дөвләтләри кечмиш иттифаг республикаларынын бу саһәдәки фәалијјәтләринә јардым етмәјә даһа чох мејллидирләр. Дикәр бир тәрәфдән дә ислаһатларын өзү буну тәләб едир. Белә ки, јени игтисади гуручулуғу өз күчүнә малијјәләшдирмәк, ону һәјата кечирмәк ајры-ајры республикаларын имканы харичиндәдир.

Демәли, игтисадијјатын көһнә үсулларла идарә едилмәсинә бәсләнилән үмидләр һеч бир вахт өзүнү доғрулда билмәз. Садәчә олараг, инди игтисади идарәчиликдә јаранмыш олан бошлуғу арадан галдырыб, игтисади ислаһатларын һәјата кечирилмәсини сүр'әтләндирмәк лазымдыр. Игтисади сијасәтин әсас истигамәтләри базара кечидин доғурдуғу просесләрин фәал сурәтдә тәнзимләнмәсинә, азад әмтәә истеһсалчыларынын фәалијјәти үчүн зәрури олан игтисади вә һүгуги шәраитин јарадылмасына, базар инфраструктурунун формалашдырылмасына јөнәлдилмәлидир. Биз тез бир заманда базар мүнасибәтләрини тәнзимләјәчәк игтисади васитә вә механизмләрин системини гајдаја салмалы, мүтәрәгги структур сијасәти һәјата кечирмәли, дөвләт мүлкијјәтини өзәлләшдирмәли, рәгабәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәси мәгсәди илә игтисадијјатын инһисарлашмасына гаршы чевик механизм һазырламалыјыг.

28 мај 1993-чү ил

АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫ ВӘ ДҮНЈА БАЗАРЫ

Республикамызда игтисади ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси, дөвләтин игтисади гүдрәтинин артырылмасы харичи игтисади әлагәләрин јени вә сағлам төмәл үзәриндә гурулмасындан чох асылыдыр. Харичи игтисади фәалијјәт јалныз идхал-ихрач әмәлијјатларыны дејил, һәм дә бејнәлхалг малијјә-валјута мүнасибәтләринин, елми-техники әмәкдашлығын, биркә саһибкарлыг фәалијјәтинин инкишафыны нәзәрдә тутур. Һеч бир өлкә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә иштирак етмәдән вә онун үстүнлүкләриндән бәһрәләнмәдән дүнја тәсәррүфат системиндә мөвгејини мөһкәмләндирә билмәз. Кечмиш иттифаг дөвләтинин харичи игтисади фәалијјәт саһәсиндәки тәчрүбәси дә бу фикрин доғрулуғуну бир даһа тәсдигләјир. Узун илләр автаркијаја әсасланан "гапалы игтисадијјат" өлкәни, о чүмләдән, бүтүн мүттәфиг республикалары дүнја тәсәррүфатындан тәчрид етмишди. Харичи өлкәләрлә тичарәт әмәлијјатлары арзуолунмаз, ән јахшы һалда исә мәчбури аддым кими гијмәтләндирилирди.

Нә гәдәр гәрибә олса да гејд едәк ки, ССРИ кими нәһәнк бир дөвләт дүнја сәнаје мәһсулунун 20 фаизини истеһсал етдији һалда, бејнәлхалг тичарәт дөвријјәсиндә онун хүсуси чәкиси 4 фаиздән чох дејилди. Инкишаф етмиш өлкәләрә ихрачын 65-70 фаизини енержи дашыјычылары тәшкил едирди. Өлкә тәсәррүфаты дүнја игтисадијјатындан тәчрид олундуғуна көрә истеһсал едилмиш мәһсулларын истәр гијмәти, истәрсә дә кејфијјәти бејнәлхалг стандартлара ујғун кәлмирди.

"Гапалы игтисадијјат" дикәр республикалар кими Азәрбајчанын да дүнја базарына чыхышыны мәһдудлашдырмышды. Харичи игтисади әлагәләр мәркәзин инһисарында олмагла, ССРИ Харичи Игтисади Әлагәләр Назирлији тәрәфиндән тәнзимләнирди. Харичи игтисади фәалијјәтдә јеридилән сијасәт бүтүн республикаларда истеһсал потенсиалынын зәифләмәсинә, идхалын һәчмчә, ихрачын исә дәјәрчә артмасына кәтириб чыхармышды. Мәркәз тәрәфиндән мүәјјән едилмиш ихрач планлары һәм мүәс-

сисәләр, һәм дә республикалар үчүн ағыр өһдәлијә чеврилмишди. Мәсәлән, Азәрбајчан өзүнүн стратежи мәһсулларыны—нефти, памбығы, бараманы вә с. дүнја базары илә мүгајисәдә гат-гат ашағы гијмәтә вә рубла сатдығына көрә ихрача мараг хејли азалмышды.

Бүтүн бунлар харичи игтисади фәалијјәтин тамамилә јенидән гурулмасыны, республикамызын бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә фәал иштиракы үчүн зәрури олан һүгуги-игтисади базанын јарадылмасыны шәртләндирир вә бу саһәјә мүнасибәтин әсаслы шәкилдә дәјишмәсини тәләб едир.

Азәрбајчан игтисадијјатынын тәдричән бејнәлхалг интеграсијаја чәлб олунмасына тәшәббүс көстәрилсә дә, харичи игтисади әлагәләрин идарә едилмәси саһәсиндә мүкәммәл, чевик механизм һәлә јарадылмајыб. Азәрбајчан сәнајеси дүнја базарындакы дәјишикликләрә, бејнәлхалг игтисади просесләрин тәләбләринә чевик шәкилдә ујғунлаша билмир. Харичи капиталын республика игтисадијјатында сәрбәст һәрәкәтини тә'мин едәчәк игтисади систем формалашмајыб. Дахили гијмәтләрлә бејнәлхалг гијмәтләр арасында дәрин учурум вар. Бунлар арасында әлагәнин тә'мин едилмәсинә көстәрилән чәһд исә примитив характер дашыјыр вә һеч бир игтисади ме'јарлара әсасланмыр. Әввәлки илләрдә олдуғу кими јенә идхал игтисадијјатдакы бошлугларын долдурулмасы, дахили базарда гытлығын арадан галдырылмасы, ихрач исә кәтирилмиш мәһсулларын һаггынын өдәнилмәси васитәси кими гәбул едилир. Һалбуки, күчлү сәнаје дөвләтләриндә, һәтта инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә белә харичи тичарәт әмәлијјатлары игтисадијјатын сабитләшдирилмәси, валјута системинин тәнзимләнмәси саһәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Харичи игтисади мүнасибәтләрә даир ајдын фәалијјәт програмы олмадығына көрә бу саһәдә көрүләчәк ишләрин тәшкили сынаглар вә сәһвләр үзәриндә һәјата кечирилир. Бу исә әлавә проблемләрин јаранмасына сәбәб олур. Азәрбајчан бејнәлхалг интеграсијаја системсиз шәкилдә дејил, мәгсәдјөнлү фәалијјәт, дүшүнүлмүш стратекија әсасында чәлб олунмалыдыр. Һазырда харичи өлкәләрлә әмтәә мүбадиләсиндә республиканын 450 мүәссисә вә

75/13
-OYU-
KİTABXANA

тәшкилаты, о чүмләдән 71 кичик мүәссисәси, 57 сәнаје мүәссисәси, 64 мүштәрәк мүәссисәси, 55 ассосиасијасы, 55 фирмасы, 38 тичарәт тәшкилаты, 23 чәмијјәти, 22 бирлији иштирак етсә дә, дүнја базарына сәрбәст чыхмаг үчүн мөвчуд проблемләр һәлә һәлл олунмајыб. Харичи игтисади фәалијјәти либераллашдырмаг аздыр, дөвләт кәрәк мүәссисәләрин дүнја базарына чыхмасы үчүн әлверишли игтисади шәраит јаратсын.

Азәрбајчанын нефти, памбығы, дикәр тәбии еһтијатлары илә өјүнсәк дә һәлә ки, рәгабәт габилијјәтли, дүнја стандартларына чаваб верән кејфијјәтли мәһсул истеһсал етмәк игтидарында дејилик. Үмумијјәтлә, бу проблеми чәтин ки, јахын вахтларда һәлл етмәк мүмкүн олсун. Мүәссисәләримизин мүасир техника илә тә'минаты олдугча ашағы сәвијјәдәдир. Истеһсалчылар арасында сағлам рәгабәт јохдур. Истеһсал инфраструктурунун формалашдырылмасы саһәсиндә харичи инвесторларын зәиф иштиракы бурахылан мәһсулларын кејфијјәтинә өз тә'сирини көстәрир. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, кечмиш иттифаг довләти машынгајырма мәһсулларынын дүнјада нәһәнк истеһсалчысы олдуғу һалда, бу саһә үзрә ихрачы чәми 3 фаиз тәшкил едирди. Һәр чүр потенсиал имканлара бахмајараг, мәһсулларын кејфијјәтинин ашағы олмасы онларын дүнја базарына чыхмасыны хејли чәтинләшдирирди.

Республикамызын харичи тичарәт саһәсиндә әлверишли әмәлијјатлар апармасы идхал вә ихрачын структурунун тәкмилләшдирилмәсиндән чох асылыдыр. Харичи игтисади фәалијјәтин әсас истигамәтләри ихрачда хаммал вә илкин е'мал мәһсулларынын мәһдудлашдырылмасына, һазыр сәнаје мәһсулларынын артырылмасына, идхалда исә әрзағын азалдылмасына, елмтутумлу мәһсулларын, техники аваданлыг вә гурғуларын чохалдылмасына јөнәлдилмәлидир.

Тичарәт балансында 111,8 милјон долларлыг мүсбәт салдо илк бахышдан белә бир тәсәввүр јарада биләр ки, Азәрбајчан игтисадијјаты идхалдан асылы дејил вә тәләбатыны өз јерли истеһсалы һесабына өдәјир. Әслиндә исә вәзијјәт тамам башга чүрдүр. **Биринчиси**, алдығымызла сатдығымыз арасындакы нәзәрәчарпачаг фәрг ихрачда бөјүк хүсуси чәкијә малик нефт мәһсулларынын гијмәтинин дүнја

базарында јүксәк олмасы илә изаһ едилир. **Икинчиси**, гаршылыглы мал мүбадиләсиндә харичи партнјорларын өз өһдәликләринин вахтында јеринә јетирмәмәси дә идхалын сүн'и шәкилдә азалмасына сәбәб олур. **Үчүнчүсү,** идхал-ихрач әмәлијјатларына там вә чевик нәзарәт едилмир.

Азәрбајчан демәк олар ки, һәлә "гапалы игтисадијјат" шәраитиндәдир. Буна көрә дә харичи тичарәт саһәсиндә республика үчүн әлверишсиз әмәлијјатлар мәнфи нәтичәләрини һәлә габарыг шәкилдә көстәрмир. Лакин јахын кәләчәкдә Азәрбајчанын бејнәлхалг игтисадијјатла сых интеграсијасы, харичи капиталын республикаја ахыны (әкәр буна нормал шәраит јарадыларса) харичи игтисади фәалијјәтлә бағлы проблемләрин чиддилијини там кәскинлији илә һисс етдирәчәк.

Бу күн биз харичи тичарәтдә үмидимизи јалныз нефтә бағлајараг, проблемләримизин хејли һиссәсини онун һесабына һәлл едирик. Лакин бејнәлхалг тәчрүбә көстәрир ки, нефтин, үмумијјәтлә, енержи дашыјычыларынын гијмәти објектив вә субјектив сәбәбләрдән артыб-азала биләр. Демәли, өлкә игтисадијјатыны бејнәлхалг конјунктуранын негатив тәзаһүрләриндән сығорталамаг үчүн башга васитәләрдән дә истифадә етмәлидир. Мәсәлән, инкишаф јолуна јеничә гәдәм гојан бә'зи өлкәләр күчлү игтисадијјата, сабит милли валјутаја малик олмадыгларына көрә сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдән "ихрач олунмуш" инфлјасијанын тә'сиринә мә'руз галырлар. Бу инфлјасија һәмин өлкәләрин тәсәррүфат һәјатына дағыдычы тә'сир көстәрир. Азәрбајчан игтисадијјатынын идхалдан асылылығыны нәзәрә алараг (һесабламалара көрә, идхал республиканын үмуми дахили мәһсулунун үчдә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едир) гејд етмәк олар ки, бизим үчүн дә белә бир тәһлүкә көзләнилир. Сәнајенин вә харичи тичарәт дөвријјәсинин структуруну тәкмилләшдирмәдән "идхал едилмиш" инфлјасијаны нефтин ихрачы һесабына зәрәрсизләшдирмәк мүмкүн олмајачаг.

Һазырда республикамызын даһа сых игтисади әлагәләр јаратдығы өлкәләр әсасән Иран, Түркијә вә Бөјүк Британијадыр. Бу дөвләтләрин пајына бүтүн ихрачын 65 фаизи, идхалын исә 57 фаизи дүшүр. Идхал-ихрач әмәлијјатларында иштирак едән өлкәләрин сајы 50-ни, харичи фирмаларын

сајы исә 300-ү кечмишдир. Лакин бунунла белә харичи тичарәт әлагәләри һәлә ки, мөвчуд проблемләрин һәллинә әсаслы тә'сир көстәрә билмир. Харичи игтисади әлагәләри јалныз идхал-ихрач әмәлијјатлары һесабына гурмаг олмаз. Һазырда Азәрбајчан бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә иштиракын бүтүн формаларындан истифадә етмәлидир. Хүсусилә дә, инкишаф етмиш өлкәләрлә истеһсал кооперасијасы, елми-техники әмәкдашлыг, биркә мүәссисәләрин тәшкили, харичи инвестисијаларын иштиракы вә лисензија тичарәти кенишләндирилмәлидир.

Бејнәлхалг тичарәт әмәлијјатларынын кенишләндирилмәси һәмчинин, пул-кредит, гијмәтгојма системинин јенидән гурулмасыны, милли валјутанын дөнәрлијини, дахили вә бејнәлхалг гијмәтләрин бир-бири илә узлашдырылмасыны да тәләб едир. Е'тираф едәк ки, һазырда милли валјутанын — манатын дөнәрлијинин тә'мин едилмәмәси, валјута базарынын формалашмамасы дикәр харичи өлкәләрлә игтисади-тичарәт әлагәләрини кенишләндирмәјә, бејнәлхалг һесаблашмалары сәмәрәли шәкилдә һәјата кечирмәјә имкан вермир.

Бир сөзлә, харичи игтисади әлагәләрин сәмәрәли тәшкили саһәсиндә көрүләчәк ишләр һәлә чохдур. Республикамызын бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрдә фәал иштиракы вә харичи дөвләтләрлә һәртәрәфли гаршылыглы әлагәләрин гурулмасы сијаси вәзијјәтин сабитлијини, көтүрүлмүш игтисади курсун ајдын вә конкрет бир шәкилдә е'лан олунмасыны, харичи инвесторлара һүгуги тә'минатларын верилмәсини тәләб едир. Азәрбајчанын кәләчәк игтисади инкишафы онун бејнәлхалг аләмдә баш верән просесләрә чевик ујғунлашмасындан, дүнја тәсәррүфатына сых интеграсијасындан чох асылыдыр. Мәһз бу чәһәти нәзәрә алараг, өлкәнин харичи игтисади фәалијјәтинә мүнасибәтдә диггәтли олмалыјыг.

6 ијул 1993-чү ил

БВФ-нин “РЕСЕПТЛӘРИ” АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫНЫ САҒАЛДАЧАГМЫ?

Бејнәлхалг Валјута Фондунун (БВФ) 180-дәк үзвү вар. Һәмин үзвләрдән бири дә Азәрбајчандыр. Азәрбајчан БВФ-јә 1992-чи илин сентјабрында дахил олуб вә онун Фонддакы пајы 117 млн. СДР, јахуд да 160 млн. АБШ долларыдыр. БВФ-нин кредитләшмә механизминә көрә, иштиракчы өлкәләрә ајрылан илк кредит онун квотасынын 25 фаизи һәддиндә нәзәрдә тутулур. Одур ки, илк кредит кими республикамыза тәхминән 30 млн. СДР ајрылмасы көзләнилир. Доғрудур, верилән илк кредитләр “шәртләндирилмәмиш” кредитләрә аид едилсә дә, БВФ борч алан өлкәјә, о чүмләдән, Азәрбајчана гаршы үмуми тәләбләр ирәли сүрүр. Бу тәләбләрин дә әсасында илк нөвбәдә һөкумәтин игтисади ислаһатлар програмынын һазырланмасы вә игтисади вәзијјәтин сабитләшдирилмәси дајаныр.

Һазырда республикада игтисади бөһранын характеринин өјрәнилмәси, бөһраны дәринләшдирән амилләрин тәһлили хүсуси актуаллыг кәсб едир. Лакин Азәрбајчанда БВФ-нин бу саһәдә тәһлил вә тәдгигатлары даһа чох монетар вә фискал истигамәтләрдә апарылдығына көрә, бүтүн бунлар мөвчуд вәзијјәти, бөһранын хүсусијјәтләрини там сәчијјәләндирмир. Тәсадүфи дејилдир ки, тәһлилдәки бирјөнлүлүк тәклиф едилән програма да бу чүр бирјөнүмлү мәзмун верир. Буну нәзәрә алараг, Азәрбајчан һөкумәти јаранмыш сосиал-игтисади вәзијјәтин дәгиг диагнозуну мүәјјәнләшдирмәли вә бунун да әсасында базар игтисадијјатына кечид үзрә бејнәлхалг тәләбләри нәзәрә алан милли игтисади програм ишләмәли вә онун ичрасыны тәшкил етмәлидир.

БВФ-нин кредит ајырмаг үчүн әсас тәләбләриндән бири өлкәдә игтисади вәзијјәтин сабитләшдирилмәсидир. Елә исә бөһранын дәринләшдији бир вахтда БВФ игтисади вәзијјәти низамламаг үчүн өзүнүн һансы програм вә шәртләрини ирәли сүрүр?

Бу шәртләрә мүнасибәт билдирмәздән әввәл, гејд едәк ки, БВФ-нин “Сабитләшдирмә Програмы” монетар кон-

сепсија әсасында һазырланыр вә тә'диjә балансынын вәзијјәтини нәзәрә алмагла мүәјјәнләшдирилир. Әкәр өлкәнин тә'диjә балансы кәсирлидирсә, јаранмыш вәзијјәт БВФ тәрәфиндән ја фундаментал, ја да мүвәггәти сәбәбләрлә изаһ едилир вә бу сәбәбләрә ујғун олараг, кәсирин арадан галдырылмасына даир мүхтәлиф үсуллар тәклиф едилир. Мәсәлән, тә'диjә балансында мүвәггәти сәбәбләрлә бағлы таразлыг позуларса, тәләб вә тәклифә тә'сир костәрән сәһв аддымлар атыларса, бу заман БВФ һәмин өлкәjә игтисади сијасәтин дәјишмәсини төвсијә едир. Әкәр балансдакы натаразлыг фундаментал характер дашыјарса, бу заман өлкәjә милли валјутанын девалвасијасы вә бунунла јанашы ихрачын стимуллашдырылмасы, идхалын сәвијјәсинин сахланылмасы тәклиф олунур.

Фикримизчә, бу күн БВФ Азәрбајчанын тә'диjә балансыны һәм бүтөвлүкдә, һәм дә онун актив вә пассив маддәләри үзрә һәртәрәфли тәһлил етмәк имканына малик дејил. Елә бу сәбәбдән дә өлкәнин тә'диjә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәси истигамәтиндә Фондун ирәли сүрдүјү тәклифләрә бирмә'налы јанашмаг олмаз. Чыхарылан нәтичә тә'сиредичи амилләрин објектив вә һәртәрәфли тәһлилинә әсасланмалыдыр.

БВФ-нин башлыча шәртләриндән бири дөвләт бөлмәсинин мәһдудлашдырылмасы вә өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәси илә бағлыдыр. Бу тәдбир базар игтисадијјатына кечидин башлыча истигамәтләриндән бири олса да, һәлә мүәјјән едилмәјиб ки, дөвләтин игтисадијјатда пајы јахын 5 ил әрзиндә нә гәдәр олачаг, дөвләтин тәсәррүфат һәјатына мүдахиләсинин форма вә үсуллары нечә мүәјјәнләшәчәк? Өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәси Азәрбајчанын мөвчуд сосиал-игтисади проблемләри илә нечә әлагәләндириләчәк? Формалашачаг хүсуси бөлмә бу күнкү чәтинликләрин өһдәсиндән кәлә биләчәкми? Бу суаллар һәлә өзүнүн дәгиг чавабыны тапмајыб.

Бүдчә кәсиринин арадан галдырылмасыны БВФ-нин икинчи шәрти һесаб етмәк олар. Сөзсүз ки, бу, Фондун шәрти олмаздан да әввәл дәрин игтисади бөһран кечирән истәнилән бир өлкәнин гаршысында дуран үмдә вәзифәләрдән бирадир. Лакин бурада мүбаһисә доғуран әсас

мәсәлә гаршыја гојулан мәгсәдә нечә вә һансы үсулларла наил олмагдан ибарәтдир. Бүдчә кәсиринин арадан галдырылмасы әсас вәзифә олса да, индики мөвчуд шәраитдә буна там наил олмаг мүмкүн дејил. Чүнки инфлјасијанын кәскинләшдији бир шәраитдә бүдчә хәрчләринин артмасы бүдчә кәлирләринин азалмасы илә мүшајиәт едилир. Азәрбајчанда дөвләт бүдчәсинин сағлам-лашдырылмасы биринчи нөвбәдә бүдчә мәдахилинин артымы үчүн реал малијјә мәнбәләринин ахтарылыб тапыл-масындан, валјута еһтијатларынын ахынына чидди нәза-рәтин тә'мин едилмәсиндән, кәсири инфлјасија доғурмајан мәнбәләр һесабына малијјәләшдирилмәсиндән вә нәһајәт, бүдчә хәрчләринин азалдылмасындан ибарәт олмалыдыр. Лакин сонунчу тәдбирин өзү дә әсасландырылмадан һәјата кечирилмәмәлидир. Үмумијјәтлә, бүдчә мәхаричинин азалдылмасына бүтөвлүкдә бүдчәнин структурунун тәкмил-ләшдирилмәси контекстиндән јанашылмалыдыр. Бүдчә чәмијјәтин игтисади һәјатында баш верән просесләри өзүндә әкс етдирмәлидир. Әкәр сосиал саһәјә хидмәт көстәрән хүсуси бөлмә һәлә формалашмајыбса, әһали сосиал хәрч-ләри бүтүнлүклә үзәринә көтүрмәјә һазыр дејилсә, бу заман бу истигамәтдә хәрчләрин ихтисарына да еһтијатла јанашылмалыдыр. Бүдчәнин ајры-ајры мәдахил-мәхарич маддәләри илә манипулјасија етмәкдәнсә, игтисадијјатдакы дәјишикликләрлә јанашы јени бүдчә гуручулуғуна да башламаг лазымдыр. БВФ нәзәрә алмалыдыр ки, дөвләт әлавә малијјә јүкүндән јалныз бу јүкү үзәринә көтүрмәјә габил олан алтернатив бөлмәнин—јә'ни өзәл секторун формалашмасы шәраитиндә азад ола биләр.

Үчүнчү шәрт, гијмәтләрин тамамилә либераллашды-рылмасы илә бағлыдыр. Доғрудур, бу азад игтисадијјата кечидин башлыча истигамәтләриндән бири кими нәзәрдә тутулса да, проблемин өзү вә онун нәтичәләри һәртәрәфли өјрәнилмәлидир. Бу күн нәзәрдә тутулан гајдада гијмәт-ләрин либераллашдырылмасы, әслиндә, гијмәтләрдән тән-зимләјичи дејил, даһа чох фискал аләт кими истифадә едилмәсини, кенишмигјаслы инһисарчылыг шәраитиндә вә рәгабәт мүнасибәтләринин олмадығы игтисади мүһитдә гијмәт инһисарчылығынын јаранмасыны көстәрир. Гијмәт-

ләри либераллашдырмаздан әввәл сәнајенин структуру, ајры-ајры саһәләрдә гијмәтләрин формалашмасы хүсусијјәтләри, әһалинин гијмәт артымыны компенсасија етмәк имканларынын нә дәрәчәдә олмасы нәзәрә алынмалыдыр. Чох тәәссүф ки, БВФ бу мәсәләләрә сәтһи јанашыр.

Артыг бир чох кечмиш иттифаг республикаларында гијмәтләрин либераллашдырылмасы һеч дә онларын артырылмасы кими чыхыш етмир. Вә Азәрбајҹандан фәргли олараг, бу республикаларда гијмәтләрин артымы әһали кәлирләринин ашағы дүшмәси илә мүшајиәт едилмир. Гијмәтләри либераллашдырмагла јанашы, әһалијә өз реал кәлирләрини артырмаг үчүн шәраит дә јаратмаг лазымдыр. Әһалинин һәјат сәвијјәси ашағы олан бир республикада алычылыг габилијјәтли тәләбин узунмүддәт мәһдудлашдырылмасы игтисадијјата дағыдычы тә'сир көстәрә биләр. Чүнки истеһсалын азалмасына сәбәб олан бу тәдбир аз сонра истеһсал һәчминин дә азалмасына кәтириб чыхарыр. Нәтичәдә тәклифин стимуллашдырылмасы, игтисади артымын тә'мин едилмәси арха плана кечир.

БВФ тәрәфиндән ирәли сүрүлән дөрдүнчү шәрт, сәрт кредит сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир. Лакин бу сәртлик һеч дә бә'зиләринин дүшүндүјү кими јалныз Милли Банкын учот дәрәчәсини инфлјасија сәвијјәсинә јахынлашдырмагла тә'мин едилмир. Бу сәртлијин тә'мин едилмәсинин дикәр үсулларындан бири еһтијат нормаларынын тәнзимләнмәсиндән ибарәтдир. Бунунла әлагәдар гејд едәк ки, 1994-чү илдә пул-кредит сијасәтинин әсас истигамәтләринә даир Милли Мәчлисин гәбул етдији гәрарда Милли Банка тапшырылмышдыр ки, 1994-чү ил августун 1-дән мәчбури еһтијат нормасыны бүтүн банклар үчүн 12 фаиз сәвијјәсиндә мүәјјән етсин. Бу гәрар Милли Банкы, еһтијат нормаларыны тәнзимләмәклә кредит сијасәтини чевик дәјишмәк имканындан мәһрум етди. Чох истәрдик ки, 1995-чи илдә пул-кредит сијасәтинин әсас истигамәтләриндә бу бир даһа тәкрарланмасын.

Һеч шүбһәсиз, өлкәдә әмтәә вә ресурс тә'минаты олмајан кредит емиссијасынын артдығы, негатив фаиз сијасәтинин јеридилдији вә инфлјасијанын дәринләшдији бир шәраитдә сәрт кредит сијасәтинин алтернативи ола билмәз. Лакин

јеридиләчәк бу сијасәтин өзүнүн дә дәгиг механизми мүәјјәнләшдирилмәли вә нәзәрә алынмалыдыр ки, сәрт кредит сијасәти Азәрбајчан игтисадијјатында дәрин көк салмыш дикәр проблемләрин кәскинләшмәсинә дә шәраит јарада биләр. Һазырда республикада һәр 5 мүәссисәдән бири зијанла ишләјир вә нә гәдәр анормал һал олса да, бу күн мүәссисәләрин бөјүк бир һиссәси өз малијјә вәзијјәтләринин јахшылашдырылмасы јолуну учуз кредитләрин алынмасында көрүрләр. Лакин бунун өзү дә мүәссисәләрин малијјә јүкүнү даһа да ағырлашдыра биләр. БВФ Азәрбајчана сәрт кредит сијасәтинин јеридилмәсини тәклиф етмәклә јанашы, һәм дә јахшы оларды ки, республикада өдәмәмәләр проблеминин һәлли барәдә дә өз төвсијәсини билдирәјди.

Кредит сијасәтинин сәртләшдирилмәси илә әлагәдар бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу да һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан игтисадијјатынын инфлјасија илә дејил, мәһз стагфлјасија (гијмәт артымынын истеһсалын тәнәззүлү илә мүшајиәт едилмәси) илә үзләшмәсилә бағлыдыр. Белә бир шәраитдә баһалы кредитләрин истеһсалда чанланма јарадачағыны сөјләмәк олмаз. Илк бахышдан белә бир тәсәввүр јарана биләр ки, кредит сијасәтинин сәртләшдирилмәси инфлјасија темпини азалдачаг вә бу нәтичә е'тибарилә инвестисија фәаллығынын артмасына сәбәб олачаг вә истеһсал һәчми кенишләнәчәк. Инфлјасија јалныз кредит емиссијасы илә бағлы олсајды белә бир мүсбәт нәтичәни көзләмәк оларды. Лакин бу күн Азәрбајчан игтисадијјатынын долларлашдығы бир шәраитдә инфлјасијаја даһа чох манатын мәзәннәсинин ашағы дүшмәси тәкан верир. Әслиндә, инфлјасија манатын мәзәннәсини әкс етдирмәли олдуғу һалда, манатын мәзәннәси инфлјасијанын темпини мүәјјән едир вә һәлледичи амилә чеврилир. Бу бахымдан, тәклиф едилән сәрт кредит сијасәти һәм дә милли валјутанын сабитлијини тә'мин едә билән валјута сијасәти илә тамамланмалыдыр. Һәмчинин, сәрт кредит сијасәтинин һәјата кечирилмәси јолунда манеә кими чыхыш едән вә кредит системиндә рәгабәт мүнасибәтләринә имкан вермәјән "дөвләт" банкларынын фәалијјәт механизминә, онларын статусуна вә һөкумәтлә гаршылыглы әлагә формаларына да јенидән бахылмалыдыр.

Довләт сифаришинин ләғви БВФ-нин ирәли сүрдүјү бешинчи шәртдир. Довләт сифаришинин тәтбиг едилмәсинин мөвчуд механизминин сәмәрәсиз олдуғуну һеч чүр инкар етмәк олмаз. Мәсәлә бурасындадыр ки, бу механизм мүәссисәләрин мәнафејини нәзәрә алмадығы кими, довләтин дә марагларына чаваб вермир. Лакин бу һеч дә довләт сифаришинин тамамилә ләғв едилмәсинә әсас вермир. Бу довләти игтисадијјата бирбаша тә'сир көстәрмәк имканындан мәһрум едәрди. Бу күн садәчә олараг, дәвләтлә мүәссисәләр арасында гаршылыглы әлагәнин даһа сәмәрәли формалары сечилмәли, контракт системиндән кениш истифадә едилмәлидир.

БВФ-нин алтынчы шәрти Ваһид Валјута Фондунун ләғви вә ваһид валјута курсунун мүәјјән едилмәсиндән ибарәтдир. Бә'зиләринин фикринчә, күја ихрачын артымына имкан вермәјән, пул вәсаитләринин харичи банкларда сахланылмасына шәраит јарадан Ваһид Валјута Фондудур. Әслиндә бу чүр дүшүнмәк сәһв оларды. Кечид дөврүнү јашајан бир өлкәдә довләт тәрәфиндән игтисади функсијаларын нормал јеринә јетирилмәси, өлкәнин зәрури еһтијачларынын өдәнилмәси үчүн валјута еһтијатларынын олмасы вачибдир. Сөһбәт јалныз бу еһтијатларын нечә формалашдырылмасындан вә идарә едилмәсиндән кедә биләр. Бунун үчүн БВФ-нин һансы алтернатив механизми тәклиф етдији гејри-мүәјјәндир.

БВФ-нин öз Низамнамәсинин VIII маддәсини әсас тутараг, ваһид валјута курсуна кечилмәсини тәклиф етмәси манатын дөнәрлијинин тә'мин едилмәси бахымындан нә гәдәр зәрури олса да, валјута курсунун һансы режимдә формалашачағы барәдә һәлә ајдын тәсәввүр јохдур.

Нәһајәт, БВФ-нин мүһүм шәртләриндән бири структур дәјишикликләринин, о чүмләдән идарәетмә ислаһатларынын һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир. Бу шәрти ајры-ајры тәдбирләр һесабына реаллашдырмаг мүмкүн дејил. Бунун үчүн игтисади ислаһатларын системли шәкилдә апарылмасы тәләб олунур. Системли ислаһатлар мөвчуд игтисади мүнасибәтләри көклү сурәтдә дәјишмәли, формалашан јени мүнасибәтләр исә һәм игтисадијјата, һәм дә онун идарә едилмәси системинә јени форма вә мәзмун вермәлидир.

Косметик тәдбирләр һесабына игтисадијјатда әсаслы дәјишикликләрә наил олмаг гејри-мүмкүндүр.

Әслиндә, Фондун тәклифләри һеч дә фөвгәл'адә, бәнзәрсиз тәклифләр дејил вә бунларын бир чоху ејни заманда базар игтисадијјатына кечидин әсас шәртләридир. Садәчә олараг, БВФ бу шәртләри иштиракчы өлкәләрә комплекс, ваһид програм шәклиндә тәгдим едир.

БВФ-нин фәалијјәтинин дикәр бир хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бу тәшкилат вахтилә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн нәзәрдә тутдуғу шәртләри вә сабитләшдирмә програмыны ејнилә, Азәрбајчан вә дикәр кечмиш иттифаг республикалары үчүн дә тәклиф едир. Бу исә әслиндә, БВФ програмынын консервативлијинә дәлаләт едир. Нәзәрә алынмыр ки, бу республикалар тәкчә борч проблеми вә тә'дијә балансынын кәсири илә үзләшмәјибләр. Онлар һәм дә јени игтисади системә кечид әрәфәсиндә, бә'зиләри исә һазырлыг мәрһәләсиндәдирләр. Демәли, белә бир шәраитдә ајры-ајры өлкәләрин игтисадијјатыны ејни "ресептләр" әсасында сағалтмаг гејри-мүмкүндүр.

Бүтүн бунларла јанашы, ону да гејд етмәк истәрдик ки, һазырда БВФ-нин вә Дүнја Банкынын фәалијјәтинә бир-мә'налы мүнасибәт бәсләнилмәсә дә, бә'зән онлар гәрәзли тәнгидләрә мә'руз галсалар да, һәлә һәр ики гурум үчүн реал алтернатив јохдур. Дикәр бир тәрәфдән, ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, БВФ вә Дүнја Банкы республикамызда игтисади ислаһатларын сүр'әтләнмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрибләр. Бу бахымдан, һәмин тәшкилатларын ролуну инкар етмәк олмаз.

14 јанвар 1995-чи ил

ДӨВЛӘТ ГУРУЧУЛУҒУ ВӘ МИЛЛИ ИГТИСАДИЈЈАТ

Азәрбајчан 1991-чи илдә өз мүстәгиллијини е'лан етмәклә дөвләт гуручулуғу мәрһәләсинә гәдәм гојду. Лакин бу просес кечмиш иттифаг республикаларыны бүрүмүш сијаси вә игтисади бөһранла, милләтләрарасы мүнасибәтләрин

кәскинләшмәси илә, регионлар арасында тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы илә мүшајиәт едилдијинә көрә чох ағрылы вә ләнк кетмәкдәдир. Өлкәдә бир сыра милли игтисади структурлар јаранса да онларын әксәријјәти һәлә нормал фәалијјәт реҗиминә дүшмәјибләр. Бир сөзлә, Азәрбајҹан мүстәгил дөвләт гуруҹулуғуна вә онун тәркиб һиссәси олан игтисади гуруҹулуға чох чәтин вә ағрылы бир просес кими башламышдыр.

Дүнәнки "көлә" игтисадијјатындан бу күнкү милли игтисадијјата доғру көврәк аддымларыны атан Азәрбајҹанын мөвҹуд вәзијјәтинин ағырлашмасында игтисади гуруҹулуг саһәсиндә јол верилән сәһвләрлә јанашы, кечмиш совет империјасынын јеритдији игтисади сијасәт дә аз рол ојнамамышдыр.

Е'тираф едәк ки, кечмиш иттифаг дөвләтиндән бу күн Азәрбајҹан үчүн иниһисарлашмыш игтисадијјат, гејри-тәкмил сәнаје структуру, илкин е'мала әсасланан кәнд тәсәррүфаты, бүрократлашмыш идарәетмә системи мирас галыб. Бүтүн бунлар һәм дә вахты илә ваһид халг тәсәррүфаты комплексинин формалашдырмағын башлыҹа шәртләри кими чыхыш едирди. Азәрбајҹанын бөјүк игтисади потенсиалы олмасына бахмајараг, бу проблемләри һәлл етмәк мүмкүн дејилди. Чүнки бу проблемләри арадан галдырмаг үчүн игтисади потенсиалдан башга, һәм дә мүстәгил дөвләт апаратынын, дөвләтчилик механизминин мөвҹудлуғу тәләб олунурду.

Артыг өзүнүн дөвләт мүстәгиллијини әлдә етмиш Азәрбајҹан Республикасы мүстәгил дөвләт гуруҹулуғунун илкин мәрһәләсиндәдир. Бу дөвр нә гәдәр шәрәфли вә мәс'улијјәтли олса да, о чох ҹидди сосиал-игтисади проблемләрлә мүшајиәт олунур. Лакин бу бә'зиләринин дүшүндүјү кими, һеч дә Азәрбајҹан игтисадијјатынын мүстәгил дөвләтчилик чәрчивәсиндә гурулмамасына әсас вермир. Әксинә, Азәрбајҹан бу дөвләтчилији даһа да күҹләндирмәли, сағлам игтисадијјат гурмагла өз гүдрәтини артырмалыдыр. Бунлара исә наил олмаг үчүн комплекс шәртләрин реаллашмасы тәләб олунур.

* * *

Бу күн Азәрбајчан өзүнүн игтисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәлидир. Буну сон заманлар Азәрбајчан игтисадијјатында нәзәрә чарпан ашағыдакы мејлләр дә бир даһа тәләб едир. Һәмин мејлләр һансылардыр?

1) Игтисадијјатын долларлашмасы. Доғрудур, кизли валјута базарынын арадан галдырылмасы истигамәтиндә бир сыра аддымлар атылса да, долларын дахили пул дөвријјәсинә нүфуз етмәсинин гаршысы һәлә алынмајыб. Бу исә монетар сијасәтин игтисадијјата тә'сирини зәифләдир;

2) әһалинин реал кәлирләринин азалмасы;

3) сәнаједә тәнәззүлүн давам етмәси;

4) милли игтисадијјатын рәгабәтгабилијјәтли олмамасы;

5) ишсизлик проблеминин кәскинләшмәси;

6) "кизли игтисадијјат"ын јени формада инкишафы;

7) ихрач потенсиалынын кетдикчә азалмасы вә харичи тичарәт балансында кәсирин артмасы;

8) республиканын вахты илә әлдә етдији игтисади мөвгеләринин итирилмәси;

9) демографик вәзијјәтин писләшмәси;

10) Азәрбајчанын харичи дөвләтләр үчүн хаммал базары олараг галмасы;

11) республикамызын харичи өлкәләрдән әрзаг асылылығынын арадан галдырылмамасы;

12) аграр саһәдә бөһранын дәринләшмәси вә бу саһәдә ислаһатларын гејри-мүтәшәккиллији;

13) сосиал тәбәгәләшмәнин күчләнмәси.

* * *

Һазырда игтисадијјатда чохчәһәтли, мүрәккәб просесләр кетмәкдәдир. Игтисади системин трансформасијасы илә, игтисади гуручулугла јанашы олараг, һәм дә өлкә дахилиндә мүхтәлиф игтисади мараглар јараныр. Бу игтисади мараглар бә'зи мәгамларда үст-үстә дүшдүјү һалда, дикәр һалларда бир-бирилә гәтијјән узлашмыр. Мәсәлән, базар игтисадијјатына кечидлә әлагәдар олараг, республикамызда саһиб-

карлар тәбәгәси формалашмагдадыр. Лакин онларын өзүнүн дә мараглары үст-үстә дүшмүр. Саһибкарларын бир гисми истеһсал фәалијјәти илә мәшғул олур, дикәр гисми исә тичарәт васитәчилијинә, коммерсија-малијјә әмәлијјатларына үстүнлүк верирләр. Әкәр биринчи груп саһибкарлар инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасында, истеһсал саһибкарлығы үчүн әлверишли игтисади мүһитин јарадылмасында мараглыдырларса, икинчи груп саһибкарлар инфлјасија һесабына манипулјасија етмәклә әлавә мәнфәәт газанмаға чалышырлар. Харичи ширкәтләр чәһд көстәрирләр ки, учуз ишчи гүввәси вә әлверишли базар газансынлар. Бејнәлхалг игтисади тәшкилатлар мүәјјән игтисади идеолокијанын реаллашмасына чәһд көстәрирләр. Харичи банклар малијјә експансијасына үстүнлүк верирләр. Бүтүн бу субјектләрин бир-бириндән фәргли олан мараглары онларын гаршыларына гојдуглары мәгсәдләрә көрә мүәјјәнләшир. Дөвләт милли игтисадијјатын формалашдырылмасы заманы бүтүн бу мараглары өзүнүн сијаси вә игтисади марагларына табе етдирмәлидир. Бүтүн игтисади субјектләрә ејни чүр, јә'ни мә'мурларын дејил, дөвләтин мәнафејиндән јанашылмалыдыр. Ону да унутмамалыјыг ки, ајры-ајры шәхсләрин, мә'мурларын мәнафеји, мараглары өнә кечәндә, һәмишә дөвләтин үмуми, һәтта стратежи мараглары көлкәдә галыр.

Бу күн чәмијјәтимиздә баш верән зиддијјәтли һадисәләр, мүрәккәб просесләр Азәрбајчанын игтисади инкишафына дөвләтин вә милләтин тәрәгги мөвгејиндән јанашмағы тәләб едир. Биз ислаһатлары апармагла јанашы, һәм дә игтисади инкишафда Азәрбајчанын милли вә дөвләт марагларынын нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәли вә бу марагларын реаллашмасы үчүн зәрури олан тактика вә стратекијаны һазырлајыб һәјата кечирмәлијик.

Үмумијјәтлә, игтисадијјатын инкишафында милли-дөвләт марагларынын ики аспектини– дахили вә харичи аспектләри гејд етмәк олар. Бу аспектләрин һәр икисинә дә ејни дәрәчәдә әһәмијјәт верилмәлидир. Әкәр проблемә дахили аспектдән јанашсаг, бу саһәдә милли марагларымызын реаллашмасы үчүн көрүләчәк ишләр һәлә чохдур.

Игтисади инкишафда милли-дөвләт марагларынын харичи аспектинә нәзәр салсаг, бу јөндә дә Азәрбајчанын

бөјүк проблемләрлә үзләшдији ајдын олур. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, республикамыз өз милли игтисадијјатыны "нәһәнк" дөвләтләрин тә'сиринә мә'руз галараг формалашдырыр. Һеч шүбһәсиз, Азәрбајчан бејнәлхалг интеграсијаја сых чәлб олунмалыдыр. Лакин бу интеграсија һәм дә Азәрбајчанын дүнјанын мүәјјән груп өлкәләринә нүфуз етмәси һесабына тә'мин едилмәлидир.

Харичи имканлардан бәһрәләнмәк үчүн игтисадијјатын гапалы дејил, мәһз ачыг олмасы зәруридир. Игтисадијјатын ачыг характер дашымасы һәм дә өлкә дахилиндә рәгабәтин инкишафы, инһисарчы структурларын дағыдылмасы, нәһајәт реал базар мүһитинин јарадылмасы үчүн вачибдир. Бүтүн бунларла јанашы, игтисадијјатын гејри-сабит, таразсыз инкишаф етдији бир шәраитдә ачыг игтисадијјата кечидин нә кими нәтичәләрә кәтириб чыхарачағыны да әввәлчәдән көрмәк лазымдыр.

Мәсәлән, харичи малларын нәзарәтсиз олараг, өлкәнин дахили базарына ахыны милли истеһсалын бир чох саһәләринин мүфлис етмәклә јанашы, һәм дә јүз минләрлә ишсизләр ордусунун јаранмасына сәбәб ола биләр. Ачыг игтисадијјат сијасәтини әсасән, кифајәт гәдәр инкишаф етмиш өлкәләр һәјата кечирә биләрләр. Белә ки, онлар бу заман бә'зи истеһсал саһәләринин инкишафы үчүн тәһлүкә јаратсалар да, кәләчәкдә игтисадијјатын ихрач секторунун инкишафына наил олурлар.

Азәрбајчанын формалашмагда олан милли игтисадијјаты һәлә өзүнүн рәгабәт габилијјәтини тә'мин етмәдијинә көрә дахили базарын там ачылмасы просесини тәдричән, јә'ни игтисадијјатын мүхтәлиф саһәләри мүәјјән инкишаф сәвијјәсинә чатдыгча һәјата кечирмәк лазымдыр. Мәсәлән, Рејган һөкумәти ачыг игтисадијјат режимини мүдафиә етсә дә, АБШ игтисадијјатынын бир чох саһәләрини горумаг мәгсәдилә көмрүк рүсумларындан, монетар амилләрдән вә дикәр васитәләрдән чох кениш истифадә едирди.

Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, бу күн Азәрбајчан "ачыг гапы" сијасәтинә тәдричән кечмәли вә бу сијасәт јерли истеһсалчыларын тәк дахили базарда дејил, һәм дә даһа чох харичи базарда рәгабәт габилијјәтинин артырылмасы илә тамамланмалыдыр. Доғрудур, дахили базарын ачылмасы һасиледичи сәнаје саһәләри үчүн тәһлүкә

доғурмур. Лакин с'мал сәнајеси (јүнкүл, јејинти, машынгајырма вә с.) мүәссисәләри үчүн бу бир гәдәр тәһлүкәлидир. Чүнки бу саһәләрин мүәссисәләри дахили базарда гејри-резидент фирмаларла рәгабәтә давам кәтирә билмәјәчәкләр. Довләт бу чәһәти нәзәрә алыб, һәмин саһәләрдә фәалијјәт костәрән мүәссисәләрә мүнасибәтдә протексионист сијасәт јеритмәлидир. Лакин протексионизм әсасландырылмамыш шәкилдә һәјата кечирилә билмәз. Бу сијасәт чевик вә оптимал олмагла:

1. Кәләчәкдә апарычы мөвге тутмалы олан саһәләр вә ја мүәссисәләр үчүн тәтбиг едилмәлидир.

2. Јерли истеһсалчыларын мүдафиәси милли игтисадијјатда инһисарчы һөкмранлыг зонасы јаратмамалыдыр. Јә'ни дөвләт тәрәфиндән һимајә олунан мүәссисәләр бундан истифадә едиб оз инһисарчылығыны тә'мин етмәјә чалышмамалыдырлар.

3. Протексионизм онун тәтбиг олундуғу мүвафиг саһә вә ја мүәссисәдә техники тәрәгги үчүн зәрури олан стимулу һеч ә ендирмәмәлидир.

4. Протексионист сијасәт даһа чох игтисади үсулларла һәјата кечирилмәлидир.

Харичи капиталын нәзарәтсиз олараг өлкәјә ахыны да милли игтисадијјатымыз үчүн чидди проблемә чеврилә биләр. Практики олараг, дүнјанын бүтүн өлкәләриндә харичи капитал гојулушлары бу вә ја дикәр формада регламентләшдирилир. Һәтта, әксәр өлкәләр харичи капитал үчүн хүсуси режим мүәјјән едир. Белә ки, бу заман дөвләт онун ахыныны тәнзимләмәклә игтисадијјатын ајры-ајры саһәләри үзрә гојулушуну мәһдудлашдырыр.

* * *

Бәс, гүдрәтли милли игтисадијјатын формалашмасы, милләтин кәләчәк инкишафы үчүн зәрури олан нәдир? Чох вахт бу суала "тәбии сәрвәтләр" дејә чаваб верилир. Анчаг бу фикирлә разылашмаг олмаз. Чүнки инкишаф етмиш габагчыл өлкәләрин һеч дә һамысы кифајәт гәдәр зәнкин тәбии еһтијатлара малик дејил. Үмумијјәтлә, өнәмли олан тәбии еһтијатларын мөвчудлуғу вә ја кифајәт гәдәр олмасы дејил, бунлардан сәмәрәли истифадә едилмәси вә кәләчәк нәсил үчүн онларын горунуб сахланылмасыдыр.

Дөвләтин, милләтин башлыча сәрвәти кими онун тәбии еһтијатлары (ресурс потенсиалы) дејил, рәгабәтгабилијјәтли истеһсалчылары (институсионал потенсиал) чыхыш едир.

Милли игтисадијјатын формалашдырылмасы заманы әсас диггәт милләтин сәрвәтинин үчүнчү тәрәфи олан инсанлара (интеллектуал-кадр потенсиалына), онларын мәдәнијјәтинә, тәһсилинә, јарадычылыг вә саһибкарлыг габилијјәтинин артырылмасына јөнәлдилмәлидир. Мәшһур американ игтисадчысы Р.Рејч сон әсәрләринин бириндә јазырды: "Сијасәтчиләр бә'зән нәзәрә алмырлар ки, милләтин потенсиалы һеч дә онун мүәјјән технолокијаја малик олмасы вә ја ону әлдә етмәси илә дејил, өлкә вәтәндашларынын кәләчәјин комплекс вәзифәләрини һәлл едә билмәк габилијјәти илә мүәјјән олунур". Ачыг гејд етмәк лазымдыр ки, кечид дөврүндә әсас зәрбә məһз өлкәнин интеллектуал потенсиалына дәјмишдир. Һалбуки, өлкәнин кәләчәк инкишафы даһа чох бу потенсиалдан асылыдыр.

Үмумијјәтлә, милләтин потенсиал имканларыны бу чүр нәзәрдән кечирдикдән сонра, өлкәнин дахили вә харичи игтисади мараглары системини формалашдырмаг, милли игтисадијјатын тәшәккүлү саһәсиндә дөвләт сијасәтинин башлыча истигамәтләрини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Дөвләтин игтисади мараглары дәјишмәз, сабит ола билмәз. О, замана көрә дәјишдији үчүн динамик характер дашыјыр. Һәр бир өлкәнин игтисади мараглары да тәбии ки, мүгајисәјә кәлә билмәз. Чүнки һәр бир өлкә үчүн мүхтәлиф ме'јарлар әсас көтүрүлмәлидир.

Милли игтисадијјатын формалашмагда олдуғу мөвчуд шәраитдә дөвләтин игтисадијјата мүдахиләсинин зәрурилији дә елә өлкәнин игтисади марагларынын реаллашмасы үчүн дөвләтин мәс'улијјәт дашымасы илә изаһ олунур.

Һазыркы шәраитдә Азәрбајҹанда өлкәнин кадр потенсиалынын горуну б сахланылмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир. Бу проблемин һәлли үчүн илк нөвбәдә, вәтәндашларын тәһлүкәсизлијинә, онларын јарадычылыг фәалијјәтинә шәраит јарадылмалыдыр.

Дөвләтин игтисади күчү, һәм дә күчлү орта тәбәгәнин мөвчудлуғундан асылыдыр. Хүсуси мүлкијјәтчилик бу тәбәгәнин формалашмасынын әсасыны тәшкил едир. Лакин бу күн Азәрбајҹанда хүсуси мүлкијјәтчилик мүнасибәтлә-

ринә кечилсә дә, орта тәбәгәнин јетишмәси үчүн мүәјјән вахт тәләб олунур.

Милли игтисадијјатымызын проблемләрини арашдыраркән она ики истигамәтдән јанашылмалыдыр. Биринчиси, милли игтисадијјатын тәшәккүлү, икинчиси исә инкишафы бахымындан. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчанда милли игтисадијјатын инкишафы онун тәшәккүлүндән, илкин мәрһәләдә нечә формалашачағындан асылы олачаг.

Милли игтисадијјатымызын истәр тәшәккүлү, истәрсә дә тәрәггиси демократиклик, протексионизм, ганунчулуг, либерализм, дөвләтчилик, миллилик, сосиал јөнүмлүлүк кими башлыча принсипләрә әсасланмалыдыр. Үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә етсәк, игтисади гуручулуг просесиндә "Варлы милләт—варлы дөвләт" вә "Күчлү игтисадијјат—күчлү дөвләт" принсипләри әсас көтүрүлмәлидир.

* * *

Дүнја тәсәррүфат системиндә өзүнә мөвге газанмајан, рәгабәт мүбаризәсиндә е'тибарлы игтисади силаһлары олмајан өлкәләр әзилмәјә, башга дөвләтләрин әмринә табе олмаға мәһкумдурлар. Бу бахымдан игтисади гуручулуг саһәсиндә гаршыја гојулан башлыча мәгсәд Азәрбајчанын милли игтисадијјатыны сағлам әсаслар үзәриндә формалашдырмагдан вә дөвләтин игтисади дајагларыны мөһкәмләндирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бунун үчүн ашағыдакы комплекс тәдбирләрин һәјата кечирилмәси зәруридир.

1. Азәрбајчанда јахын, орта вә узунмүддәтли дөвр үчүн үмуммилли игтисади мараглары өзүндә әкс етдирән програмлар һазырланмалыдыр. Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, кенишмигјаслы трансформасија дөврү бир гајда олараг, мүвафиг програмларын һазырланмасы вә реаллашмасы илә мүшајиәт олунур. Буну хүсусилә, ардычыл вә бариз шәкилдә Јапонија нүмајиш етдирмишдир. 1960-чы илдән башлајараг, Јапонијада 100 нәфәрдән ибарәт јүксәк ихтисаслы кадрлары бирләшдирән груп тәшкил едилмиш вә бу груп әсрин сонуна кими өлкәнин үмуми инкишаф консепсијасыны һазырламышдыр.

2. Азәрбајчанын игтисади инкишаф модели дәгиг мүәјјәнләшмәлидир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, Азәрбајчан һеч

бир өлкә илә мүгајисәјә кәлмәјәчәк игтисади гуручулуг мәрһәләсинә гәдәм гојуб.

3. Азәрбајчанын игтисади тәһлүкәсизлијинә, стратежи игтисади марагларына, игтисади мүстәгиллијин реаллашмасына, өлкәнин дүнја игтисадијјатында јери вә ролуна даир хүсуси тәдгигатлар апарылмалыдыр.

4. Өлкәнин игтисади мараглары дәгиг мүәјјәнләшмәлидир.

5. Азәрбајчанын стратежи ресурсларынын бу күнкү вәзијјәти дүзкүн гијмәтләндириләрәк һәртәрәфли өјрәнилмәлидир.

6. Өлкәнин кәләчәк инкишафы мүхтәлиф аспектләр үзрә прогнозлашдырылмалыдыр. Бу прогнозлар дүнјада баш верән мејлләри мүтләг нәзәрә алмалыдыр.

7. Азәрбајчанын тә'дијә балансы тезликлә тәртиб едилмәли вә онун әсасында өлкәнин өдәмә габилијјәти мүәјјәнләшдирилмәлидир.

8. Азәрбајчан Республикасы чевик сијаси дипломатија илә јанашы, әсасландырылмыш игтисади дипломатијаја да малик олмалыдыр.

9. Республикамызын сијаси вә ичтимаи тәшкилатлары игтисади гуручулуг просесиндә фәал иштирак етмәлидирләр.

10. Милли бизнесин инкишаф етдирилмәси вә јерли саһибкарларын һүгугларынын мүдафиәси истигамәтиндә конкрет тәдбирләр көрүлмәлидир.

11. Елм вә тәһсилин инкишафына шәраит јарадылмалыдыр.

12. Дүшүнүлмүш протексионист сијасәт һәјата кечирмәклә дахили базарын горунмасы тә'мин едилмәлидир.

13. Јерли истеһсалчыларын харичи базара чыхыш имканлары артырылмалыдыр.

14. Өлкә дахилиндә чидди валјута нәзарәти һәјата кечирилмәлидир.

15. Харичи капиталдан милли игтисадијјатын инкишафы наминә максимум истифадә едилмәлидир. Бу заман харичи борчлара дејил, әсасән бирбаша харичи инвестисијалара үстүнлүк верилмәлидир.

16. Өлкәнин милли сәрвәтләриндән сәмәрәли истифадә едилмәлидир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан тәкчә милли

игтисадијјатыны гурмур, о һәм дә сосиал-игтисади системин трансформасијасы дөврүнү јашајыр. Белә бир шәраитдә сосиал кәркинлијин артмасы, сијаси гејри-сабитлик һаллары истисна олунмур. Бу кими һаллар дөвләтин игтисадијјаты үчүн дејил, һәм дә онун варлығы үчүн реал тәһлүкә јарада биләр. Мәһз бу чәһәти нәзәрә алараг, һәр бир гурум вә һәр бир вәтәндаш Азәрбајчан дөвләтчилијинин букүнкү вә сабаһкы тәһлүкәсизлији үчүн мәс'улијјәт һисс етмәли вә мөвчуд проблемләрин һәллиндә конструктив мөвге тутмалыдыр.

18 октјабр 1995-чи ил

МДБ: ЈЕНИ ИТТИФАГ, ЈОХСА ИГТИСАДИ ИНТЕГРАСИЈА?

Мә'лум олдуғу кими, Русија Дөвләт Думасы "Беловежск мүгавиләси"нин денонсасијасы һаггында гәрар гәбул етмиш вә бунун ардынча Москвада Русија, Белорус, Газахыстан вә Гырғызыстан арасында "Игтисади вә һуманитар саһәдә интеграсијанын даһа да дәринләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси һаггында" мүгавилә имзаланмышдыр.

Беловежск мүгавиләсинин денонсасијасы һаггында гәрары гәбул едән Русијанын коммунист депутатлары ачыг-ашкар көһнә иттифаг дөвләтини јенидән бәрпа етмәјә чәһд көстәрирләр. Лакин белә бир чәһдин мүсбәт нәтичәләнәчәјп мүмкүн дејил. Чүнки јени иттифагын јарадылмасыны һазырда нә сијаси, нә дә игтисади амилләр шәртләндирир.

Бу күн бир чох МДБ республикаларынын мүстәгил сијасәт јеритмәк нијјәтиндә олмасы вә онларын узаг харичлә һәм сијаси, һәм дә игтисади интеграсијасынын дәринләшмәси јени иттифагын јарадылмасыны перспективсиз едир. Иттифагын јенидән бәрпасынын игтисади чәһәтдән мүмкүнсүзлүјү ашағыдакы амилләрлә бағлыдыр:

Биринчиси, МДБ республикалары тәрәфиндән һәјата кечирилән мүстәгил малијјә, пул-кредит сијасәти онларын ваһид игтисади мәкандан чыхмалары үчүн әлверишли шәраит јарадыб. Бу республикаларын бир-бирләри илә узун илләрдән бәри тәсәррүфат әлагәләринин олмасына

бахмајараг, онларын һәр бири артыг мүстәгил игтисади сијасәт јеридирләр.

Икинчиси, МДБ республикалары тәдричән дә олса, иттифаг базарындан дүнја базарына доғру јөнәлмәкдәдирләр. МДБ республикаларынын игтисади интеграсијасы јахын харичлә дејил, даһа чох узаг харичлә интенсив характер дашыјыр. Бу фикри тәсдиг етмәк үчүн Азәрбајчанын 1995-чи илдә харичи тичарәт әмәлијјатларынын структуруна нәзәр јетирәк. Реекспорт да дахил олмагла бу дөврдә республикамызын харичи тичарәт дөвријјәсинин 36%-и МДБ республикаларынын пајына дүшдүјү һалда, 64%-ини узаг харичлә апарылан әмәлијјатлар тәшкил едир. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, 1994-чү илдә бу көстәричиләр мүвафиг олараг 55% вә 45% олмушдур. Јахын кәләчәкдә Азәрбајчанын харичи тичарәт дөвријјәсиндә узаг харичлә тичарәт әмәлијјатларынын даһа да кенишләнәчәји көзләнилир. Бу исә Азәрбајчанын көһнә игтисади мәкандан чыхараг, дүнја тәсәррүфат системинә даһа сых чәлб едилмәсини сүр'әтләндирәчәк.

1995-чи илдә МДБ үзрә әсас сосиал-игтисади көстәричиләр

(өтән илә нисбәтән, фаизлә)

	ҮДМ	Сәнаје мәһсулу	Кәнд тәсәррүфаты мәһсулу	Капитал гојулушу	Пәракәндә әмтәә дөвријјәси	Истеһлак гијмәтләри индекси (дәфә)	Топдан-сатыш гијмәтләри индекси (дәфә)
Азәрбајчан	-17,2	-21,4	-5	-72	3,0	5,1	18,7
Ермәнистан	5,2	2,4	2,5	...	-54	2,8	3,8
Беларус	-10	-11,5	-6	-27	-25,3	8,1	6,0
Күрчүстан	...	-9,8	-10	...	155	1,6	...
Газахыстан	-8,9	-7,9	21	-27	-9	2,8	2,4
Гырғызыстан	-6,2	-12,5	-9	65	-8,7	1,5	1,4
Молдова	-3	-6	6,5	-24	-4,2	1,3	1,5
Русија	-4	-3	-8	-13	-7	2,3	2,8
Тачикистан	-12,4	-5,1	-28	-25	-76,3	5,0	3,8
Түркмәнистан	...	-6,9	-10	...	...	...	...
Өзбәкистан	-1	0,2	-3	2	-7,8	4,2	9,3
Украјна	-12	-11,5	-10	-35	-13,2	2,8	2,8
МДБ үзрә	-5	-6	-10	-16	-10,5	3,5	4,7

Үчүнчүсү, МДБ өлкәләринин сосиал-игтисади көстәричиләринин бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнмәси вә бу

фәргин кетдикчә дәринләшмәси һәмин өлкәләрин һәр һансы иттифагда бирләшмәсини дејил, онларын һәр бири үчүн хүсуси “мүаличә үсуллары”нын тәтбиг едилмәсини шәртләндирир. Ҹәдвәлдән көрүндүјү кими, әкәр 1995-чи илдә ҮДМ Азәрбајҹанда 17,2%, Беларусда 10%, Русијада 4%, Молдовада 3%, Өзбәкистанда 1%, Украјнада 12%, сәнаје мәһсулу мүвафиг олараг 21,4%, 11,5%, 3%, 6%, 0,2% вә 11,5% капитал гојулушу исә 72%, 27%, 13%, 2%, 2% (бу көстәричи артыб) вә 35% азалыбса, ејни заманда истеһлак гијмәтләри индекси дә мүвафиг республикалар үзрә 5,1 дәфә, 8,1 дәфә, 2,3 дәфә, 1,3 дәфә, 4,2 дәфә вә 2,8 дәфә артыбса, демәли, бу республикалары нәинки ваһид сијаси мәканда, һеч ваһид игтисади мәканда белә ејни гајдада мәркәздән идарә етмәк мүмкүн олмајаҹаг.

Әкәр 1995-чи илдә әһалинин реал пул кәлирләри Азәрбајҹанда 17,7% ашағы дүшмүшдүрсә, бу көстәричи Русијада 13%, Белорусијада 22,5%, Гырғызыстанда 19,9% тәшкил етмишдир. Орта ајлыг әмәк һаггы исә 1995-чи илин декабрына олан мә’лумата көрә, республикалар үзрә ашағыдакы кими олмушдур.

Азәрбајҹанда—16 АБШ доллары (өтән ил—10 АБШ доллары иди), Ермәнистанда—20 (12), Белорусијада—88 (30), Газахыстанда—113 (79), Гырғызыстанда—43 (38), Молдовада 55 (46), Русијада—167 (119), Таҹикистанда—5 (15), Өзбәкистанда—45 (23) вә Украјнада 76 (34) .

Әһалинин һәјат сәвијјәси илә бағлы көстәричиләрин бир-бириндән кәскин фәргләндијини нәзәрә алараг, һәр бир МДБ республикасы өзүнүн спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алан мүстәгил сосиал сијасәт јеритмәлидир.

Дөрдүнҹүсү, јени иттифагын јарадылмасы, “әләбахан” республикалара әввәлки илләрдә олдуғу кими, “апарычы” дөвләтин һимајәсини тәләб едир. Һеч шүбһәсиз, белә бир һимајә өз нөвбәсиндә бә’зи республикаларын “истисмары” һесабына һәјата кечирилмәлидир. Мөвҹуд шәраитдә исә белә бир принсип һеч ҹүр гәбул едилә билмәз вә әкс еффект верә биләр.

Садаладығымыз сәбәбләр јени иттифагын јарадылмасыны перспективсиз етсә дә, МДБ өлкәләри арасында игтисади интеграсијаны һеч дә истисна етмир. Әксинә, белә

бир интеграсија зәруридир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу асылы дөвләтләрин дејил, мүстәгил сосиал-игтисади сијасәт јеридән ајры-ајры суверен дөвләтләрин игтисади интеграсијасы кими инкишаф етдирилмәлидир.

8 ијун 1996-чы ил

СӘНАЈЕДӘ ТӘНӘЗЗҮЛ ВӘ ОНУН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрбајчанда һәјата кечирилән сәрт малијјә вә пул-кредит сијасәти нәтичәсиндә инфлјасијанын темпи ашағы салынмыш, манатын мәзәннәси сабитләшдирилмишдир. Лакин әлдә едилән бу мүсбәт нәтичәләр истеһсалын артымы илә тамамланмадығына көрә нисби характер дашыјыр. Дүнја өлкәләринин тәчрүбәси дә көстәрир ки, сәнаје истеһсалында тәнәззүлүн гаршысыны алмадан макроигтисади сабитлијә наил олмаг мүмкүн дејил. Бу бахымдан, республикада һәјата кечирилән игтисади сијасәт игтисади артымын тә'мин едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Белә бир сијасәтин мүәјјән едилмәси исә илк нөвбәдә сәнаједә јаранмыш вәзијјәтин тәһлил едилмәсини, тәнәззүлү доғуран сәбәбләрин арашдырылмасыны тәләб едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1991—1995-чи илләрдә сәнаје мәһсулунун һәчми 70 фаиз, 1995-чи илдә исә 21 фаиз азалмышдыр. Сәнаједә баш верән тәнәззүл просеси үмуми характер дашыјараг бүтүн саһәләри әһатә етмишдир. Лакин саһәләр үзрә истеһсал һәчминин динамикасы бир-бириндән көклү сурәтдә фәргләнир. Белә ки, 1995-чи илдә истеһсал һәчминин азалма темпи јаначаг- енеркетика комплексиндә 6 фаиз тәшкил етдији һалда, е'мал саһәләриндә, хүсусилә дә металлуркија вә машынгајырмада 47 фаиз, јејинти сәнајесиндә 45 фаиз, тикинти материаллары сәнајесиндә исә 63 фаиз тәшкил етмишдир. Сәнајенин елә саһәләри дә вардыр ки, бу саһәләрдә истеһсалын азалма темпи өтән иллә мүгајисәдә хејли зәифләмишдир. Бунлара мисал олараг, кимја вә нефт-кимја сәнајесини (15 фаиз), јүнкүл сәнајени (12 фаиз) көстәрмәк олар. Республика сәнајесиндә јаранмыш олан бу

тенденсија әслиндә структур бөһранынын әсас тәзаһүрләриндән бири кими характеризә олунмалыдыр. Бу күн сәнаје саһәләринин гејри-бәрабәр сәвијјәдә инкишафы һәм игтисадијјатын, һәм дә сәнајенин өзүндә бөјүк диспропорсијаларын јаранмасына сәбәб олур. Јә'ни республикамызда һасиледичи саһәләрин сәнаје структурундакы хүсуси чәкиси артдығы һалда, е'мал саһәләринин пајы азалыр. Мәсәлән, електроенеркетиканын пајы 1994-чү илә мүгајисәдә 1995-чи илдә 17 фаиздән 19 фаизә, јаначаг сәнајесинин пајы 33 фаиздән 49 фаизә чатдығы һалда, металлуркијанын пајы 2 фаиздән 1 фаизә, машынгајырма сәнајесинин пајы 6 фаиздән 2 фаизә, јүнкүл сәнајенин пајы 12 фаиздән 9 фаизә, јејинти сәнајесинин пајы исә 12 фаиздән 7 фаизә енмишдир.

Өлкәдә игтисади артыма наил олмаг үчүн илк нөвбәдә сәнаједә тәнәззүлүн гаршысы алынмалыдыр. Бу да онунла изаһ олунур ки, республикамызда истеһсал олунан үмуми милли мәһсулун (ҮММ) тәхминән јарысы сәнајенин пајына дүшүр. Сәнаједә тәнәззүл нә гәдәр дәринләшәрсә, әсас макроигтисади көстәричиләр олан ҮММ вә ҮДМ дә бир о гәдәр азалыр. Сәнаједә истеһсал һәчминин ашағы дүшмәсинин негатив нәтичәләри һәм дә онунла бағлыдыр ки, бу заман ишсизлик проблеми кәскинләшир, бүдчәнин мәдахилини формалашдырмаг хејли чәтинләшир, өлкә идхалдан асылы вәзијјәтә дүшүр.

Елә исә бу күн сәнаједә тәнәззүлү доғуран сәбәбләр һансылардыр? Әсас сәбәбләрдән бири истеһсал хәрчләринин артмасы, хаммалын вә електрик енержисинин гијмәтләринин јүксәлмәсидир. Дахили базарда алычылыг габилијјәтли тәләб мәһдудлашдығына көрә, мүәссисәләр бу хәрчләри өз мәһсулларынын гијмәтини артырмагла компенсасија едә билмирләр. Мүәссисәләрин харичи базара чыхмаг имканлары исә мәһдуддур. Онларын мәһсуллары рәгабәт габилијјәтли олмадығына көрә өз алычысыны чәтинликлә тапыр. Артыг јаранмыш олан белә бир вәзијјәтин нәтичәсидир ки, республика мүәссисәләри нәинки харичи базарлары, һәтта дахили базарын өзүнү белә итирмәкдәдирләр. Белә ки, 1992-чи илдә республика үзрә идхал

харичи тичарәт дөвријәсинин 39 фаизини тәшкил етдији һалда, 1995-чи илдә бу көстәричи 55 фаизә чатмышдыр.

Сәнаједә тәнәззүлү шәртләндирән амилләрдән бири дә инвестисија бөһранынын дәринләшмәсидир. Республикада капитал гојулушунун һәчми 1995-чи илдә 72 фаиз, 1991—1995-чи илләрдә исә 96 фаиз азалмышдыр. Нәтичәдә, капитал гојулушунун ҮДМ-да хүсуси чәкиси 1990-чы илдәки 20 фаиздән 1995-чи илдә 5 фаизә енмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, сәнаје мүәссисәләри үчүн инвестисија мәнбәји олараг онларын хүсуси вәсаити чыхыш едир. Бу вәсаитләр исә мәнфәәтдән вә амортизасија ајырмаларындан ибарәтдир. Лакин мөвчуд игтисади шәраитдә мүәссисәләр бу вәсаитләрдән инвестисија ресурсу кими истифадә едә билмирләр. Чүнки ағыр верки јүкү вә гијмәтләрин артымы мүәссисәләрин инвестисија үчүн вәсаитләрини бир нөв “әридир”. Доғрудур, инфлјасијанын сәвијјәси ашағы салынса да, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1996-чи илдә истеһлак гијмәтләри индекси 5,1 дәфә артдығы һалда, топдансатыш гијмәт индекси 18,7 дәфә артмышдыр. Пәракәндә вә топдансатыш гијмәтләри арасындакы белә бир кәскин фәрг сәнаје мүәссисәләри үчүн бөјүк проблемләр јаратмышдыр.

Мүәссисәләрин инвестисија имканларыны мәһдудлашдыран дикәр бир амил 1992-чи илдә гијмәтләрин либераллашдырылдығы бир вахтда мүәссисәләрин әсас фондларынын гијмәт артымына ујғун индексләшдирилмәмәси олду. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, бу күн ашағы дәјәрә малик олан әсас фондлар үчүн амортизасија ајырмалары чох чүз'и мәбләғ тәшкил едир вә бу ајырмалар ашынан аваданлыгларын бәрпасына имкан вермир.

Сәнаједә инвестисија бөһранынын дәринләшмәси һәм дә, бүдчәдән халг тәсәррүфатына ајрылан вәсаитләрин мәһдудлашдырылмасы илә бағлыдыр. Мәсәлән, халг тәсәррүфатына ајрылан бүдчә вәсаитләринин үмуми мәхаричдә хүсуси чәкиси 1985-чи илдә 45 фаиз, 1990-чы илдә 46 фаиз тәшкил етдији һалда, 1995-чи илдә бу көстәричи 10 фаизәдәк ашағы дүшмүшдүр. Бу, сәрт бүдчә сијасәтинин һәјата кечирилмәси вә дөвләтин малијјә имканларынын мәһдуд олмасы илә изаһ олунур. Лакин бунунла белә, елә бир игтисади сијасәт һәјата

кечирилмәлидир ки, дөвләт инвестисијаларынын азалдылмасы хүсуси сектор үзрә инвестисијаларын артымы һесабына компенсасија едилсин. Бу исә Азәрбајчанда хүсуси секторун инкишаф етдирилмәсини вә бу сектор үчүн әлверишли игтисади мүһитин јарадылмасыны тәләб едир.

Бу күн мүәссисәләр кредит ресурсларындан да инвестисија кими истифадә едә билмирләр. Бу бир тәрәфдән, кредитләрин верилмәси шәртләринин сәртләндирилмәси илә, дикәр тәрәфдән дә ајрылан кредитләрин әсасән гејри-истеһсал саһәләринә јөнәлдилмәси илә изаһ олунур. Хатырладаг ки, узунмүддәтли, јә'ни инвестисија тә'јинатлы кредитләрин үмуми кредит гојулушунда хүсуси чәкиси 5-6 фаиз тәшкил едир. Ајры-ајры коммерсија банклары үзрә бу чүр кредитләрин пајы 2-3 фаиздән чох дејил. Доғрудур, кредитләрин мәһдудлашдырылмасы инвестисија фәаллығынын зәифләмәсинә тә'сир көстәрсә дә, истеһсал һәчминин ашағы дүшмәсини, өдәмәмәләр проблеминин кәскинләшмәсини бу амилин тә'сири илә изаһ етмәк дүзкүн олмазды. Даһа өнчә гејд етдијимиз кими, бу проблемләрин көкү мүәссисәләр тәрәфиндән сатыш базарларынын итирилмәсиндә вә бунун да нәтичәсиндә реализә олунмамыш мәһсулларын артмасындадыр.

Бә'зән сәнаједәки тәнәззүл тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы илә әлагәләндирилир. Доғрудур, бу амилин тә'сирини инкар етмәк олмаз. Лакин ону да нәзәрә алмалыјыг ки, Азәрбајчан мүәссисәләри бу күн тәсәррүфат әлагәләрини кечмиш иттифагдан мирас галмыш ваһид халг тәсәррүфаты комплекси чәрчивәсиндә гура билмәз. Чүнки бу әлагәләрин бир чоху бир тәрәфдән сәмәрәли дејилди, дикәр тәрәфдән дә бу чүр әлагәләр ајры-ајры республикаларын игтисади мүстәгилликләринин мәһдудлашдырылмасына вә сүн'и сурәтдә онларын игтисади асылылығына шәраит јарадырды. Индики шәраитдә исә тәсәррүфат әлагәләрини онларын гырылмасы кими дејил, садәчә олараг бу әлагәләрин јениләшмәси вә ја тәкмилләшдирилмәси кими сәчијјәләндирмәк лазымдыр.

Суал олуна биләр ки, бу күн Азәрбајчан сәнајесиндә истеһсалы сабитләшдирмәк үчүн һансы тәдбирләр көрүлмәлидир? **Һәр шејдән әввәл,** игтисади ислаһатларын

һәјата кечирилмәсинә вә өзәлләшдирмәнин сүр'әтләндирилмәсинә наил олмалыјыг. Кечмиш иттифагын бә'зи республикаларынын вә Шәрги Авропа өлкәләринин тәчрүбәси көстәрир ки, истеһсалын сабитләшдирилмәси бу тәдбирләрин уғурла һәјата кечирилмәсиндән чох асылыдыр.

Икинчиси, апарылан игтисади сијасәт инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасына јөнәлдилмәлидир. Һәм өтән илләрин, һәм дә дүнја өлкәләринин тәчрүбәси дә бир даһа тәсдиг едир ки, јүксәк инфлјасија шәраитиндә истеһсал артымыны тә'мин етмәк мүмкүн дејил. Лакин антиинфлјасија тәдбирләри дә тәчрид едилмиш һалда һәјата кечирилмәмәли, о, макроигтисади сијасәтин тәркиб һиссәси кими чыхыш етмәлидир.

Үчүнчүсү, өлкәдә чевик структур сијасәти һәјата кечирилмәли вә макроигтисади сијасәтин дикәр истигамәтләри, хүсусилә дә верки, көмрүк, кредит, харичи тичарәт вә инвестисија сијасәти сәнаје проблемләринин һәлли илә сых әлагәләндирилмәлидир. Унутмамалыјыг ки, әкәр һәр һансы өлкәнин игтисади күчү јалныз бир саһәнин инкишафындан асылы олурса, бу һәмин өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлији үчүн кәләчәкдә бөјүк проблемләр јарада биләр. Бу чәһәти нәзәрә алараг, республикамызда сәнаје структурунун тәкмилләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир.

Дөрдүнчүсү, харичи инвестисијаларын өлкә игтисадијјатына чәлб едилмәси дөвләт тәрәфиндән стимуллашдырылмалыдыр. Доғрудур, сон илләр әрзиндә республикамызда фәалијјәтә башлајан харичи иш адамларынын сајы артса да, бу күн харичи сәрмајәнин деформасијаја уғрамыш сәнаје саһәләринин инкишаф етдирилмәсиндә ролу һәлә нәзәрә чарпмыр. Бу күн Азәрбајчанда харичи сәрмајә әсасән, тичарәт, хидмәт вә ичтимаи иашә саһәләринин малијјәләшдирилмәсинә јөнәлдилир. Сон вахтлар исә харичи капиталын банк вә малијјә секторуна ахыны мүшаһидә едилмәкдәдир. Дөвләт структур сијасәтини, јә'ни һансы сәнаје саһәләринин инкишафына үстүнлүк верилмәсини мүәјјән етдикдән сонра харичи инвестисијаларын бу саһәләрә чәлб едилмәсинин мүвафиг програмыны ишләјиб һазырламалыдыр. Харичи инвестисијаларын сәнаје саһә-

ләринә чәлб едилмәси просеси јерли истеһсалчыларын игтисади мөвгеләринин горунмасы илә паралел һәјата кечирилмәлидир. Әкәр бу күн јерли истеһсалчылара мүнасибәтдә протексионист сијасәт јеридилмәзсә, бу милли игтисадијјатымызын кәләчәк инкишафында чидди манеәләр јарада биләр. Белә бир сијасәт һеч дә јерли мүәссисәләрә бүдчә дотасијаларынын, күзәштли кредитләрин верилмәсини дејил, јалныз игтисади үсулларла онларын дахили вә харичи базарда рәгабәт габилијјәтинин артырылмасыны нәзәрдә тутур.

Азәрбајчан сәнајесиндә мөвчуд олан проблемләрин һәлли һәмчинин, өдәмә бөһранынын арадан галдырылмасыны вә бу мәгсәдлә республикада вексел дөвријјәсинин тәтбигини, дөвләтлә мүәссисәләр арасында мүнасибәтләрин контракт әсасында гурулмасыны, рәгабәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәсини, һесаблашмаларын вахтында апарылмамасына көрә банкларын мүәссисәләр гаршысында мәс'улијјәтинин артырылмасыны вә игтисадијјатда верки јүкүнүн азалдылмасыны тәләб едир.

21 ијун 1996-чы ил

ДӨВЛӘТ, ИГТИСАДИЈЈАТ ВӘ ИДЕОЛОКИЈА

Бејнәлхалг тәчрүбә көстәрир ки, көклү игтисади ислаһатлара башлајан һәр бир өлкә илк нөвбәдә идеоложи, сијаси, сосиал, тәшкилати-структур, ресурс амилләри илә бағлы манеәләрлә үзләшир. Бу амилләрин ислаһатлара тә'сир дәрәчәсини мүәјјән етсәк көрәрик ки, һазырда Азәрбајчанда игтисади ислаһатларын кедиши үчүн һеч бир идеоложи, сијаси манеә јохдур. Буну республикада базар игтисадијјаты јолунда атылан аддымлар, гәбул едилән норматив-һүгуги актларын базар игтисадијјаты принсипләринә табе етдирилмәси, нәһајәт өлкә Конститусијасында Азәрбајчанын бир дөвләт кими инкишафынын базар мүнасибәтләринә әсасланмасынын тәсбит едилмәси дә бир даһа тәсдиг едир. Ислаһатлар үчүн белә бир зәминин олдуғу һалда,

антилиберал идеолокијанын тәблиғинә јөнәлдилмиш һәр һансы чәһдләр өз тә'сир күчүнү итирир вә ислаһатлар үчүн һеч бир идеоложи манеә кими чыхыш етмир. Күчлү вә сабит һакимијјәтин олдуғу индики шәраитдә игтисади ислаһатлар курсунун дөнмәз характер дашымасы инкаредилмәздир. Азәрбајчанын апарычы сијаси тәшкилатларынын да базар игтисадијјаты принсипләрини мүдафиә етмәси антилиберал идеолокијанын тә'сир күчүнү һечә ендирир.

Игтисади ислаһатлар вә онун идеоложи базасы

Игтисади ислаһатларын һәјата кечирилмәси саһәсиндә бир сыра проблем вә чәтинликләрин олмасына бахмајараг бу истигамәтдә мүсбәт нәтичәләр әлдә едилмишдир. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, һөкумәт ислаһатлар јолунда азад игтисадијјат принсипләриндән узаглашмамыш, игтисади һәјатын либераллашдырылмасы истигамәтиндә тә'сирли тәдбирләр көрмүшдүр. Бә'зи һалларда сосиал проблемләрин кәскин характер алмасына бахмајараг, ислаһатлар дөнмәз характер дашымышдыр. Ислаһатларын һәјата кечирилмәсинә бејнәлхалг јардымын да мүстәсна ролу олмушдур. Өлкәнин бејнәлхалг әмәкдашлыг саһәсиндә әлдә етдији наилијјәтләр игтисади инкишаф үчүн јени-јени перспективләр ачмагдадыр.

Азәрбајчанда игтисади системин трансформасијасынын реал, мүсбәт нәтичәләриндән бири чәмијјәт үзвләри арасында ишкүзарлыг әһвал-руһијјәсинин артмасыдыр. Һазырда игтисади азадлыг әлдә едән һәр бир кәс өз имканы вә потенсиалыны реаллашдырмаг фүрсәти газаныб. Базар мүнасибәтләри республика игтисадијјатына нүфуз етдикчә, әһалинин игтисади тәшәббүскарлығы да кетдикчә артыр. Артыг Азәрбајчанда мал гытлығы проблеми јохдур. Истеһлак базарында мәһсул боллуғу ислаһатларын диккәр мүһүм чәһәтләриндән бири кими гијмәтләндирилмәлидир.

ССРИ дағылдыгдан сонра тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы илкин мәрһәләдә мүәссисәләр үчүн әлавә проблемләр јаратса да, бу просес өлкә игтисадијјатынын даһа сағлам әсаслар үзәриндә гурулмасына шәраит јаратды.

Belə ki, мүəссисəлəр өзлəри үчүн даhа сəмəрəли əлагəлəр јаратмаға, даhа фајдалы тəрəф мүгабиллəри ахтармаға башладылар.

Игтисади ислаhатларын əсас мəрhəлəлəри

Бу күн Азəрбајчанда həјата кечирилəн игтисади ислаhатларын характерини өјрəнмəк вə бу просесдə дөвлəтин фəалиjјəт истигамəтлəрини тəhлил етмəк үчүн ислаhатларын ашағыдакы əсас мəрhəлəлəрини нəзəрдəн кечирəк.

1. Игтисади ислаhатларын həјата кечирилмəси үчүн шəраитин јарадылмасы. Азəрбајчанда бу мəрhəлə дахили сабитлијин тə'мин едилмəси, чəмиjјəтин демократиклəшдирилмəси саhəсиндə илкин аддымларын атылмасы, өлкəнин бејнəлхалг əмəкдашлыг саhəсиндə бир сыра уғурлар газанмасы вə ислаhатларын башланылмасы үчүн hүгуги базанын əсасəн формалашдырылмасы илə сəчиjјəлəнир. Хүсуси олараг гејд етмəк лазымдыр ки, республикамызын игтисади ислаhатлар саhəсиндə əлдə етдији бир сыра мүсбəт нəтичəлəр бир тəрəфдəн мөвчуд реаллыглары нəзəрə алан əсасландырылмыш игтисади стратекијанын тəтбиги илə, дикəр тəрəфдəн дə игтисадиjјатда көклү дəјишикликлəрин həјата кечирилмəси үчүн əлверишли сијаси вə идеоложи мүhитин јарадылмасы илə бағлыдыр. Бу шəртин нə дəрəчəдə əhəмиjјəтли олмасыны, истəр кечмиш иттифаг республикаларынын, истəрсə дə дикəр постсосиалист өлкəлəринин тəчрүбəси дə бир даhа тəсдиг едир. Бу əслиндə "тикилəчəк олан əзəмəтли, мөhтəшəм бир бина үчүн сағлам тəмəлин јарадылмасы" демəкдир.

2. Малиjјə сабитлијинин тə'мин едилмəси. Бу мəрhəлə бүдчə кəсиринин азалдылмасы, кредит емиссијасынын мəhдудлашдырылмасы, малиjјə-кредит режиминин сəртлəшдирилмəси јолу илə инфлјасијанын гаршысынын алынмасы вə манатын мəзəннəсинин мөhкəмлəндирилмəси илə характеризə олунур. 1997-чи илдə инфлјасијанын сəвиjјəси 3,7 фаиз тəшкил етмишдир ки, бу да МДБ республикалары арасында əн јахшы көстəричидир. Həмин дөврдə милли валјутанын 1 АБШ долларына нисбəтəн мəзəннəси 1996-чы илдəки 4296 манатдан 3987 маната енмишдир. Дүнја тəчрүбəси

дә көстәрир ки, өлкәдә малиjjә сабитлиjини тә'мин етмәдән игтисади ислаһатларын сонракы мәрһәләләри үчүн нәзәрдә тутулан тәдбирләри һәjата кечирмәк мүмкүн олмур. Артыг Азәрбаjчан игтисадиjjатынын бүкүнкү вәзиjjәти антиинфлjасиjа сиjасәтинин инвестисиjа сиjасәти илә тамамланмасыны, сәрт малиjjә-кредит режиминин "jумшалдылмасыны", верки "jүкү"нүн тәдричән азалдылмасыны, мүәссисәләрин дөвләтдән малиjjә асылылығынын арадан галдырылмасыны вә өлкәнин валjута еһтиjатларынын даһа сабит мәнбәләр һесабына формалашдырылмасыны тәләб едир.

3. Игтисадиjjатда структур дәjишикликләринин апарылмасы. Азәрбаjчанда бу мәрһәлә өзәлләшдирмәнин кениш мигjасда һәjата кечирилмәси, хүсуси секторун формалашмасы вә идарәетмә системиндә көклү дәjишикликләрин апарылмасы һесабына тәдричән һәjата кечирилсә дә, игтисадиjjатда структур дәjишикликләринин динамик характер алдығыны сөjләмәк олмаз. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу чүр дәjишикликләр үчүн әсас шәртләрдән бири базар мүнасибәтләринин игтисадиjjатын бүтүн саһәләринә даһа кениш нүфуз етмәси вә тәсәррүфат субjектләринин базар игтисадиjjатынын принсип вә гаjдалары илә фәалиjjәт көстәрмәсидир. Лакин һазырда базар субjектләринин, хүсусилә дә, сәнаjе мүәссисәләринин jени игтисади шәраитә адаптасиjасы чәтинликлә вә олдугча ләнк кедир. Бу дикәр бир тәрәфдән дә базар механизминин әсас елементләринин игтисадиjjатда кенишмигjаслы тәтбиг едилмәмәси илә изаһ олунур. Мүәссисәләрин мөвчуд игтисади шәраитә "өзүнәмәхсус" бир формада деjил, мәһз базар принсипләри әсасында адаптасиjасы игтисадиjjатын либераллашдырылмасы тәдбирләри илә jанашы, һәм дә чевик антиинһисар сиjасәтинин һәjата кечирилмәсини вә рәгабәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәсини, мүфлисләшмә процедурунун тәтбигини, малиjjә базарынын формалашдырылмасыны тәләб едир.

4. Игтисади артымын тәдричән тә'мин едилмәси. Дикәр постсосиалист өлкәләриндә олдуғу кими Азәрбаjчанда да игтисади артым үчүн илкин меjлләрин мүшаһидә едилмәси игтисади ислаһатларын комплекс шәкилдә һәjата кечирилмәси нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. 1997-чи илдә әввәлки

илə мүгајисəдə ҮДМ-нин 5,8 фаиз, сəнаје мəhсулу истеh-салынын 0,3 фаиз, бүтүн малијјə мəнбəлəри hесабына капитал гојулушунун 67 фаиз, əhалијə пуллу хидмəтлəрин 11 фаиз, пəракəндə əмтəə дөвријјəсинин 17,3 фаиз артмасы өлкə игтисадијјатынын тəнəззүл мəрhəлəсиндəн артым мəрhəлəсинə кечмəсини көстəрир. Азəрбајчанда игтисади артымын бу күн олдуғу кими, јахын кəлəчəкдə дə бə'зи тəзадларла характеризə едилмəси мүмкүндүр. Јə'ни ҮДМ-ин артымы игтисадијјатын, о чүмлəдəн сəнајенин бə'зи саhəлəриндə истеhсалын азалмасы илə, дикəр саhəлəриндə исə артымы илə мүшајиəт едилə билəр. Бу просеси өлкəнин игтисади həјаты үчүн мəнфи фактор кими дејил, игтисадијјатын јени шəраитə структур адаптасијасы кими гијмəтлəндирмəк лазымдыр. Игтисади артым үчүн тə'минатлы вə стабил дајагларын, əсасларын јарадылмасы исə өз нөвбəсиндə игтисадијјатын структурунун тəкмил-лəшдирилмəсини нəзəрдə тутан чевик сəнаје сијасəтинин həјата кечирилмəсини, өлкəнин аграр потенсиалындан сəмəрəли истифадə едилмəсини вə хүсуси секторун сүр'əтлə инкишаф етдирилмəсини тəлəб едир.

5. Əhалинин həјат сəвијјəсинин јүксəлдилмəси үчүн шə-раитин јарадылмасы. Һəјата кечирилəн антиинфлјасија сијасəти өлкəдə малијјə сабитлијини тə'мин етмəклə јанашы, həм дə əhалинин реал кəлирлəринин кəскин шəкилдə ашағы дүшмəсинин гаршысыны алмышдыр. Белə ки, 1997-чи илдə истеhлак гијмəтлəри индексинин 3,7 фаиз артмасы мүга-билиндə, əhалинин сəрəнчамында галан реал пул кəлирлəри 25,1 фаиз, адамбашына дүшəн пул кəлирлəри исə 30,1 фаиз артмышдыр. Буна бахмајараг, əhалинин həјат сəвијјəсинин јүксəлдилмəси игтисади ислаhатларын həлə там реал-лашмамыш вəзифəлəриндəн, мəрhəлəлəриндəн бири кими гаршыда дурмагдадыр. Игтисади ислаhатлар нəтичə е'ти-бары илə инсанын инкишафына, онун рифаh һалынын јахшылашмасына хидмəт етмəлидир. Бу исə игтисади сијасəтлə сосиал сијасəтин бир-бири илə дүзкүн əлагəлəн-дирилмəсини тəлəб едир.

Азəрбајчан həлə классик базар игтисадијјатынын дејил, кечид дөврүнүн проблемлəрини јашајыр. Лакин игтисади ислаhатлар дəринлəшдикчə, базар мүнасибəтлəри инкишаф

етдикчә, республикамыз даһа чидди сосиал-игтисади проблемләрлә гаршылаша биләр. Буну нәзәрә алараг, ислаһатларын кедишинин сонракы мәрһәләси үчүн хүсуси тәдбирләр програмы ишләниб һазырланмалыдыр.

Дөвләт игтисадијјата мүдахилә етмәлидирми?

Мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәррүфат системиндән базар мүнасибәтләринә кечид тәсәррүфат һәјатында көклү дәјишикликләрә сәбәб олмагла јанашы, игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинин характеринә дә јени мәзмун вермишдир. Белә бир шәраит дөвләтлә игтисадијјат арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин тамамилә јени принсипләрә әсасланмасыны тәләб едир. Бунунла белә, базар јөнүмлү игтисадијјата хас олан макроигтисади тәнзимләмә тәчрүбәсинин базар мүнасибәтләринин тәдричән формалашмагда олдуғу милли игтисадијјатымыз үчүн тәтбиги просесиндә, Азәрбајчанын сосиал-игтисади шәраитини—70 иллик бир дөврдә формалашмыш олан игтисадијјатын гејри-базар характерини, чәмијјәтин менталитетини, базар инфраструктурунун формалашмамасыны, базар мүнасибәтләри шәраитиндә игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси тәчрүбәсинин олмамасыны, республикада мүстәгил дөвләт гуручулуғу илә јанашы игтисади гуручулуг просесинин кетдијини дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Һәлә базар игтисадијјатынын сәрт ганунлары илә үзләшмәмишдән әввәл үмид едилирди ки, инзибати-амирлик игтисадијјатынын дајаглары сындырылан кими өлкәнин игтисади инкишафыны тә'мин етмәк мүмкүн олачаг, истеһсалын артымы үчүн дахили стимул јаранačаг, азад игтисадијјат базарын "көрүнмәз әли" васитәсилә тәнзимләнәчәк вә дөвләтин тәсәррүфат һәјатына бирбаша мүдахиләсинә еһтијач галмајачаг. Лакин базар мүнасибәтләри Азәрбајчанда там формалашмадығына көрә базар елементләринин игтисадијјата сәмәрәли тә'сириндән данышмаг һәлә тездир.

Игтисадијјатын нормал инкишафы онун дөвләт тәрәфиндән низамлы шәкилдә тәнзимләнмәсиндән чох асылыдыр. Игтисадијјатын максимум дәрәчәдә либераллаш-

дырылмасы белә јенә дә дөвләтин игтисади просесләрин идарә едилмәсиндә иштиракыны инкар етмир. Һәр бир дөвләтин өзүнүн мараглары вә мәнафејинин олмасы дөвләтин ичтимаи һәјатын бүтүн фәалијјәт даирәләринә мүдахиләсини зәрури едир. Лакин бу мүдахиләнин өзүнүн дә мүәјјән һәдләри олмалыдыр. Әкәр игтисадијјат һәддән артыг дөвләт тәрәфиндән инһисара алынырса, бу заман истәр фәрдләрин, истәрсә дә тәсәррүфат субјектләринин мәс'улијјәт һисси азалыр, онларын даһа јүксәк нәтичәләр әлдә етмәјә марағы олмур.

Базар игтисадијјатынын инкишаф етдији өлкәләрдән фәргли олараг, постсосиалист өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси тамамилә јени чаларлара маликдир. Јә'ни дөвләт икили функсија јеринә јетирәрәк бир тәрәфдән игтисади просесләри тәнзимләмәли, дикәр тәрәфдән дә базар мүһитини формалашдырмалы вә онун ајры-ајры елементләринин фәалијјәтинә шәраит јаратмалыдыр.

Игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин даһа чох инкишаф етмиш механизми әсасән Гәрби Авропа өлкәләриндә (Франса, Алманија, Һолландија, Скандинавија өлкәләри, Австрија, Испанија), Јапонијада, Асијанын вә Латын Америкасынын бир сыра инкишаф етмәкдә олан өлкәләриндә тәшәккүл тапмышдыр. Авропа өлкәләриндән фәргли олараг игтисадијјата дөвләт мүдахиләси АБШ, Канада, Австралија кими өлкәләрдә даһа мәһдуд характер дашыјыр. Чүнки Авропадан фәргли олараг бу өлкәләр Икинчи дүнја мүһарибәсинин доғурдуғу кәскин сосиал-игтисади проблемләрлә, сосиализм дүшәркәсинин бу бөлкәјә нүфуз етмәси илә гаршылашмамышлар. Бунунла белә бу чүр өлкәләрдә дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси әсасән ишсизлик вә инфлјасијанын дәринләшдији шәраитдә даһа чох нәзәрә чарпыр.

Базар мүнасибәтләринин формалашмагда олдуғу мүасир шәраитдә дөвләт игтисадијјата мүдахилә етмәклә игтисади артымын стимуллашдырылмасы, инһисарчылығын арадан галдырылмасы, игтисадијјатда мүтәрәгги структур дәјишикликләринә шәраит јарадылмасы, ихрачата јардым көстәрилмәси, инфлјасијанын гаршысынын алынмасы, кәлир-

ләрин јенидән бөлүшдүрүлмәси, мәшғуллуғун тәнзимләнмәси вә өлкәнин игтисади марагларынын горунмасы кими мүһүм вәзифәләри һәјата кечирмәлидир.

Базар механизми дөвләтин игтисади фәалијјәти үчүн спесифик вә сәрт тәләбләр гојур. Дүнја тәчрүбәсинә әсасән демәк олар ки, һеч бир өлкәдә игтисадијјат дөвләт тәрәфиндән идеал шәкилдә тәнзимләнмир. Әксәр өлкәләрдә игтисадијјатын идарә едилмәсиндә дөвләтин ролу бөјүкдүр. Бу исә һәмин өлкәләрдә базарын стимуллашдырычы потенсиалындан кифајәт гәдәр истифадә олунмамасыны сәчијјәләндирир.

Дөвләт тәрәфиндән базар механизминин дахили әлагәләринин позулмасына јөнәлән һәр чүр фәалијјәт принсипчә јолверилмәздир. Рәгабәт мүнасибәтләринин мөвчуд олдуғу базар механизми өзүнүтәнзимләјән систем кими чыхыш етдијинә көрә, она әсасән долајы, јахуд игтисади үсулларла тә'сир көстәрмәк лазымдыр. Јалныз инзибати үсуллара үстүнлүк вермәклә дөвләт базарын тәнзимләјичи механизмини дағыда биләр вә игтисадијјатын сәмәрәлилијини, динамиклијини тә'мин едә билмәз. Лакин бу һеч дә базар тәсәррүфаты шәраитиндә инзибати үсулларын тәтбигини истисна етмир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, инзибати тә'сир бә'зи һалларда нәинки лазымдыр, һәтта о лабүддүр.

Дикәр принсипиал мәсәлә ондан ибарәтдир ки, дөвләт игтисади васитәләрдән истифадә етдији һалларда белә сон дәрәчә еһтијатлы олмалыдыр. Јә'ни бурада "базара мане олмамаг" принсипинә әмәл едилмәлидир. Әкәр бу принсип козләнилмәзсә, базарын таразлығы позула биләр. Үмумијјәтлә, дөвләтин верки, пул-кредит, гијмәт сијасәти әсасландырылмыш олмалыдыр ки, о, базар механизминин тәләбләринә чаваб верә билсин.

Һеч бир өлкәдә мүтләг мә'нада азад базар игтисадијјаты јохдур. Чүнки чәмијјәтдә елә проблемләр вар ки, онлар базарын һөкмүнә табе олмур вә бу проблемләрин һәлли үчүн дөвләт мүдахиләси тәләб олунур. Әслиндә, базар игтисадијјатынын өзү дә тәнзимләнән игтисадијјатдыр. О, дөвләтин мүдахиләси олмадан фәалијјәт көстәрә билмир. Базар игтисадијјатына кечән бүтүн өлкәләрдә сосиал кәркинлијин олмасы лабүддүр. Белә бир шәраитдә дөвләт

һәм сосиал сијасәти илә, һәм дә базарын нормал фәалијјәтини тә'мин етмәклә актив рол ојнамалыдыр.

Игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинин зәрурилији һәр шејдән әввәл, дөвләтин чәмијјәтин идарә едилмәсиндә ролу вә мөвгеји илә изаһ олунур. Дөвләт чәмијјәт үзвләринин шәхси вә үмуми марагларыны ифадә едән вә горујан гүввә кими чыхыш етдији үчүн, игтисадијјатын идарә едилмәси вә тәнзимләнмәси просесинә дә мүдахилә етмәјә билмәз.

Игтисади ганунверичилик дөвләтин әсас функсијасы кими

Мүасир игтисади шәраитдә игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәсинин әсас истигамәтләриндән бирини ислаһатларын һүгуги базасынын јарадылмасы тәшкил едир. Һазырда республикамызда тәшәккүл тапмагда олан јени сосиал-игтисади мүнасибәтләр сон илләр формалашдырылан вә тәкмилләшдирилән ганунверичилик базасына әсасланыр. Һеч шүбһәсиз, ислаһатларын һүгуги базасыны јаратмадан республикамызда көклү игтисади дәјишикликләри һәјата кечирмәк мүмкүн олмазды. Ислаһатларын башланылдығы дөврдән гәбул едилмиш олан игтисади ганунлары әсасән дөрд груп үзрә тәснифләшдирмәк олар:

- базар субјектләринин фәалијјәтинин һүгуги базасыны тәшкил едән ганунлар;
- макроигтисади просесләри тәнзимләјән ганунлар;
- аграр ислаһатлар саһәсиндә гәбул едилмиш ганунлар;
- әһалинин сосиал мүдафиәсини тә'мин едән ганунлар.

Бу ганунларын бир чоху игтисадијјатын мүхтәлиф саһәләриндә радикал ислаһатларын вә дәјишикликләрин башланмасына тәкан вермиш вә бу просесин даһа да дәринләшмәсинә шәраит јаратмышдыр. Һазырда республикамызын игтисади ганунверичилик базасы Азәрбајчанын Әсас Ганунуна—Конститусијаја вә өлкә рәһбәрлијинин һәјата кечирдији ислаһатлар курсуна әсасланыр. Бу курс исә базар игтисадијјаты принсипләринин өлкәнин игтисади һәјатында

даhа кениш тәтбиг олунмасыны, хүсуси мүлкијјәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәсини нәзәрдә тутур.

Игтисадијјатын hүгуги тәнзимләнмәсини тә'мин едән ганунлар тәкчә мүәјјән едилмиш игтисади принсипләрә дејил, hәм дә реал моделә әсасланмалы вә конкрет игтимаи мүнасибәтләрин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Азәрбаjчан Республикасы президентинин Милли Мәчлисә үнванладығы 18 апрел 1998-чи ил тарихли мәктубунда бу фикир хүсуси олараг вурғуланыр. Бу мәктубда hәмчинин геjд едилир ки, игтисадијјатын либераллашдырылмасы вә саhибкарлыг фәалијјәти үчүн кениш шәраит jарадылмасы hеч дә нәзарәтсизлик, анархиjа вә газанч әлдә етмәкдә ганунсуз үсуллардан истифадә етмәjә әсас вермир. Бурада диггәти чәлб едән дикәр мүhүм мәсәлә, базар мүнасибәтләринин hүгуги базасынын формалашдырылмасы просесиндә халгымызын мә'нәви дәjәрләринин горунуб сахланылмасы, тарихи, милли вә мәдәни хүсусијјәтләрин нәзәрә алынмасы зәрурилиjинин көстәрилмәсидир. Республика президентинин мәктубунда геjд едилән төвсиjәләр Азәрбаjчанда игтисади ганунверичилик саhәсиндә көрүлән ишләрин даhа да тәкмилләшдирилмәси бахымындан бөjүк әһәмијјәт кәсб едир.

Әкәр бир нечә ил әввәл игтисади ганунверичилик саhәсиндә бөjүк бир бошлуг вар идисә вә бунун да нәтичәсиндә сосиал-игтисади просесләр идарәолунмаз hал алырдыса да, hазырда белә бир проблем jохдур. Артыг базар механизминин илкин мәрhәләдә фәалијјәти үчүн ән зәрури ганунверичилик актлары гәбул едилиб вә онларын васитәсилә игтисади просесләр тәнзимләнмәкдәдир.

Игтисадијјатын бу вә jа дикәр саhәси илә бағлы гәбул едилмиш ганунларын тәнзимләдиjи објект вә мүнасибәтләр олмалыдыр. Әкәр hазырланан игтисади ганунлары реал игтисади шәраит диктә етмирсә, демәли онун објекти вә тәнзимләдиjи мүнасибәтләр дә олмаjачаг. Бу исә сон нәтичәдә ганунун "ишләмәмәсинә" сәбәб олачаг.

Игтисади ислаhатларын кедиши вә ганунверичилик просеси бир-бирини тамамламалыдыр. Ислаhатларын кедиши онун hүгуги базасынын нечә jарадылмасындан асылы олдуғу кими, игтисади ганунверичилиjин дә

јениләшмәси вә чевиклији ислаһатларын нә дәрәчәдә динамик шәкилдә һәјата кечирилмәсиндән асылыдыр.

Игтисади ганунверичилијин тәкмилләшдирилмәси илә бағлы бир чәһәтә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Бу да ондан ибарәтдир ки, индијә кими гәбул едилән ганунлар игтисади трансформасијаны сүр'әтлә давам етдирмәк мәгсәди илә гәбул едилмиш вә онлар бу саһәдә һәлледичи рол ојнамышлар. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчанда игтисади мүнасибәтләр кетдикчә јениләшир вә даһа да инкишаф едир. Бу исә һәмин мүнасибәтләри тәнзимләјән јени ганунларын һазырланмасыны тәләб едир.

Игтисади ислаһатларын һүгуги базасынын јахшылашдырылмасынын әсас шәртләриндән бири гәбул едилмиш бә'зи ганунверичилик актларынын јенидән нәзәрдән кечирилмәсиндән ибарәтдир. Хүсуси илә дә мүәссисәләрин фәалијјәтини, верки вә банк системини тәнзимләјән ганунларын бир даһа тәкмилләшдирилмәсинә еһтијач вар.

Гәбул едилмиш ганунларын өлкә игтисадијјатынын тәнзимләнмәсиндә ролунун артырылмасы бу ганунларын чевик ичрасындан вә онларын ичрасына сәмәрәли нәзарәтин тәшкил едилмәсиндән чох асылыдыр.

Игтисади ислаһатларын сосиал јөнүмлүлүјүнүн тә'мин едилмәси зәрурилији әһалинин сосиал мүдафиәсинә јөнәлдилмиш ганунверичилик актларынын һазырланмасыны тәләб едир. Бу кечид дөврүнү јашајан бир өлкә үчүн олдугча ваҹибдир.

Бејнәлхалг ганунверичилик тәҹрүбәсини өјрәнмәдән игтисади ганунларын һазырланмасы саһәсиндә көрүлән ишләри тәкмилләшдирмәк мүмкүн дејил. Ганун лајиһәләринин һазырланмасы просесиндә нә гәдәр кениш базадан истифадә едиләрсә, онун кејфијјәти дә бир о гәдәр үстүн олар. Сөзсүз ки, дүнја тәҹрүбәсиндән истифадә едилмәси заманы республикамызын сосиал-игтисади һәјатынын спесифик хүсусијјәтләрини дә нәзәрә алмамаг олмаз.

Базар игтисадијјаты вә дөвләтин сосиал сијасәти

Азәрбајчанын мөвҹуд сосиал-игтисади вәзијјәтинин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, өлкәдә базар мүнасибәтләринин

инкишафы сосиал проблемләрлә мүшајиәт едилир. Әслиндә буну базар игтисадијјатына кечидин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк олмаз. Әксинә, базар мүнасибәтләри сағлам игтисадијјатын гурулмасына, бу да өз нөвбәсиндә әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә хидмәт едир. Бу мә'нада, Азәрбајчанда сосиал проблемләрин һәлли јолуну көһнә игтисади системин бәрпа едилмәсиндә дејил, базар мүнасибәтләринин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Дөвләтин башлыча вәзифәси игтисади ислаһатларын әсас истигамәтләрини сосиал проблемләрин һәлли истигамәтләри илә әлагәләндирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, сосиализм чәмијјәтиндә әһалинин сосиал мүдафиәси үчүн олдугча кениш күзәштләр мүәјјән едилмишдир. Бу чүр систем игтисади бахымдан сәмәрәли дејилди вә ејни заманда әһалинин демәк олар ки, бүтүн групларыны әһатә едирди. Һазырда белә бир сосиал мүдафиә системинин сахланылмасы мәгсәдәујғун олмамагла јанашы, һәм дә мүмкүн дејил. Чүнки белә бир систем **биринчиси**, инсанлар арасында сосиал бәрабәрчилик вә әләбахымлылыг психолокијасы формалашдырыр. **Икинчиси**, о, базар игтисадијјатынын принсипләринә ујғун кәлмир. **Үчүнчүсү**, Азәрбајчанын бу күнкү игтисади реаллыгларына чаваб вермир. Бу бахымдан һәјата кечирилән игтисади ислаһатлар әһалинин сосиал мүдафиәсинин сәмәрәли игтисади системинин јарадылмасыны вә ашағыдакы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини тәләб едир:

- әһалинин јығыма олан мејллилијинин вә инвестисија кәлирләринин артмасы үчүн шәраит јарадылмалы;
- кәлирләр, мәшғуллуг вә сосиал хидмәтләр саһәсиндә дөвләтин сосиал тә'минатынын ашағы сәвијјәјә енмәсинә јол верилмәмәли;
- әһалинин әмәк һаглары, тәгаүдләри, мүавинәтләри вә дикәр пул кәлирләринин реал артымы үчүн ән әлверишли игтисади, һүгуги вә тәшкилати зәмин јарадылмалы;
- мүәссисә вә тәшкилатлар тәрәфиндән истеһлака јөнәлдилән вәсаитләрин дөвләт тәрәфиндән бирбаша тәнзимләнмәсинин зәифләдилмәси хәтти көтүрүлмәли вә пул

кәлирләринин тәнзимләнмәсиндә мүгавилә мүнасибәтләри инкишаф етдирилмәли;

- пул кәлирләринин тәнзимләнмәси әсас е'тибары илә әһалинин шәхси кәлирләринин вә әмлакынын веркијә чәлб едилмәси системини тәкмилләшдирмәк һесабына һәјата кечирилмәли;

- өлкә игтисадијјатында һәјата кечирилән сағламлашдырма тәдбирләри илә јанашы, һәм дә минимум әмәк һаггынын, тәгаүдләрин, пенсијаларын вә мүавинәтләрин тәдричән минимум истеһлак бүдчәсинин сәвијјәсинә јахынлашдырылмасы тә'мин едилмәли;

- һәддән артыг јүксәк кәлирләрин тәнзимләнмәси мәгсәди илә, бу кәлирләрин фактики истеһлак хәрчләринә ујғун олуб-олмамасына сәрт нәзарәти һәјата кечирмәклә кәлирләрин декларасијасы механизми тәтбиг едилмәли;

- әмәјин өдәнилмәси просесинә дөвләтин инзибати мүдахиләсинин арадан галдырылдығы бир шәраитдә işверәнләрлә ишчиләр арасында бағланан тариф мүгавиләләринин ролу артырылмалы, дөвләтин әмәк һаггынын тәнзимләнмәсинә бирбаша мүдахиләси јалныз бүдчә тәшкилатлары вә сәһмләринин нәзарәт пакети дөвләтә мәхсус олан мүәссисәләр үчүн сахланылмалы;

- бүдчә сферасында әмәк һаггы сәвијјәсинин тәнзимләнмәси системинин чевиклији тә'мин олунмалы вә о, игтисадијјатын гејри-бүдчә секторунда әмәк һаггынын динамикасы илә сых сурәтдә әлагәләндирилмәлидир.

Азәрбајчанда пенсија системинин әсасы олараг дөвләт пенсија сығортасы системинин јахын перспектив үчүн сахланылмасы мәгсәдәујғундур. Бунунла белә, пенсија системиндә көклү ислаһатларын һәјата кечирилмәси зәруридир. Илк нөвбәдә мүхтәлиф категоријалы тәгаүдчүләрин пенсија тә'минаты сәвијјәси онларын пенсија системинин малијјәләшдирилмәсиндә иштиракы илә сых әлагәләндирилмәлидир. Һәмчинин, гејри-дөвләт пенсија фондларынын јарадылмасы вә инкишаф етдирилмәси дә һәртәрәфли стимуллашдырылмалыдыр.

Сон илләр әрзиндә инфлјасија просеси нәтичәсиндә әһалинин дәјәрсизләшмиш олан әманәтләринин бәрпа едилмәси дөвләтин һәјата кечирдији сосиал сијасәтин мүһүм

истигамәтләриндән бирини тәшкил етмәлидир. Әманәтләрин бәрпа едилмәси онларын индексләшдирилмәси механизми вә принсипләринин, мүхтәлиф груп әманәтчиләр үчүн сосиал күзәштләри мүәјјәнләшдирилмәсини тәләб едир. Бу просес һәм дә әманәтләрин капиталлашдырылмасыны тә'мин етмәлидир.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә дөвләтин фәалијјәт истигамәти дәјишдији кими, онун сосиал сијасәти дә тамамилә јени принсипләрә әсасланмалыдыр. Бу сијасәтин әсасында вәтәндашларын дөвләтдән малијјә асылылығынын минимума ендирилмәси дајаныр. Бунун үчүн әһалинин мүхтәлиф груп вә тәбәгәләринин өзүнүреаллашдырма имканлары кенишләндирилмәли, саһибкарлыг фәалијјәти стимуллашдырылмалыдыр. Әһалинин сосиал мүдафиәсинин мүасир системи чәмијјәт үзвләри үчүн тә'минатлы олмагла бәрабәр, һәм дә шәхси тәшәббүскарлыг вә мәс'улијјәт принсипләринә әсасланмалы, игтисадијјатын сәмәрәлилијинә хәләл кәтирмәмәлидир.

Азәрбајчанда сосиал-игтисади системин трансформасијасы дөврүндә базар игтисадијјаты өзү-өзлүјүндә ислаһатларын сон мәгсәдинә чеврилмәмәлидир. Азәрбајчанда ислаһатларын әсас мәгсәди игтисади артыма наил олмагдан вә әһалинин һәјат сәвијјәсини јахшылашдырмагдан ибарәт олмалыдыр. Базар механизми исә бу мәгсәдә чатмағын ән тә'сирли вә һәлледичи васитәсинә чеврилмәлидир. Чүнки базар механизминин елементләрини игтисадијјата тәтбиг етмәдән сағлам игтисадијјат гурмаг вә демәли һәм дә игтисади артыма наил олмаг, әһалинин мадди рифаһ һалыны јүксәлтмәк мүмкүн дејил.

27 мај 1998-чи ил

II фәсил

БАЗАР МҮҺИТИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ ПРОБЛЕМЛӘРИ

"КИЗЛИ ИГТИСАДИЈЈАТ" ВӘ БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ

Базар игтисадијјатына кечидин мүһүм истигамәтләриндән бири азад саһибкарлыг үчүн кениш имканлар ачмагдан, истеһсалын тәшкили вә идарә едилмәсиндә сәрбәстлији тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Бу һәм дөвләт идарәетмә органларынын мүәссисәләрин фәалијјәтинә мүдахиләсини зәифләдәр, һәм дә дөвләтин игтисади саһәдә инһисарыны арадан галдырар.

Инкилис игтисади нәзәријјәсинин нүмајәндәләриндән Адам Смитин фикринчә, саһибкар елә бир мүлкијјәтчидир ки, о, мәнфәәт кәтирәчәк һәр һансы бир идејаны реаллашдырмаг вә нәтичәдә газанч әлдә етмәк үчүн истәнилән игтисади рискә кетмәјә һазырдыр.

Индијә кими өлкәдә азад саһибкарлыг үчүн нәинки шәраит јарадылмамыш, һәтта о, ганунла јасаг едилмиш, Чинајәт Мәчәлләсиндә "хүсуси мүәссисә саһиблији фәалијјәти"нә вә "тичарәт васитәчилији"нә даир хүсуси маддә верилмишдир. Лакин бу гадағалар һеч дә гејри-легал бизнесменләрин фәалијјәт даирәсини мәһдудлашдырмамыш, әксинә, мөвчуд идарәетмә апаратынын сәмәрәсиз фәалијјәти, сәбатсыз планлашдырма онларын ишкүзарлығыны, сабитлијини итирмиш игтисадијјатын "тәнзимләнмәсиндә" ролуну артырмыш, өлкәнин тәсәррүфат системиндә гејри-легал мүһитин—"кизли игтисадијјат"ын формалашмасына шәраит јаратмышдыр. Мәсәлән, 1985-чи илдә дөвләт араг истеһсалыны азалтмагла, һәм 5 милјард рубл вәсаит итирмиш, һәм дә бунунла кизли јолла араг истеһсал едәнләри бир гәдәр фәаллашдырмышдыр.

"Кизли игтисадијјат"ын кениш вүс'әт алмасынын әсас сәбәби идарәетмәдә игтисади механизмләрдән дејил, инзибати-амирлик методларындан истифадә едилмәси, бу шәраитдә субјекти олмајан, јә'ни "саһибсиз" мүлкијјәт формасынын мөвчудлуғу олмушдур. Сосиалист истеһсал мүнасибәтләри нә гәдәр бүрократикләшмишсә, "кизли игтисадијјат" да бир о гәдәр инкишаф етмишдир. Индијә кими истеһсал планларынын сахта рәгәмләр һесабына јеринә јетирилмәси, игтисади артымын нәзәрә чарпмамасы вә мәһсул гытлығынын әмәлә кәлмәси "кизли игтисадијјат" үчүн игтисади әсас јаратмышдыр.

"Кизли игтисадијјат" мүхтәлиф өлкәләрдә спесифик хүсусијјәтләриндән вә мигјасындан асылы олараг, бу вә ја дикәр формада мөвчуддур. Мәсәлән, АБШ-да о, мәчму ичтимаи мәһсулун 1/10-ни, Инкилтәрәдә исә 1/12-ни истеһсал едир. Һесабламалара көрә, ССРИ-дә "кизли игтисадијјат"ын иллик дөвријјәси 500 милјард рубла јахындыр. Бу исә мәчму ичтимаи мәһсулун 57 фаизини тәшкил едир. Гејри-легал фәалијјәтә чәлб едиләнләрин сајы 40-50 милјон нәфәрә чатыр.

Һазырда "кизли игтисадијјат" радикал вә консерватор игтисадчылар арасында мүбаһисә објектинә чеврилиб. Радикаллар мүлкијјәтин дөвләт тәркибиндән чыхарылмасы вә бүрократик дөвләт идарәетмә органларынын ләғв едилмәси илә "кизли бизнес" иштиракчыларынын фәалијјәтинин легаллашдырмағы вә онларын имканларындан сәмәрәли истифадә етмәји зәрури һесаб едирләр. Консерваторлар исә бунун әлејһинә чыхараг, өлкәнин бөһранлы вәзијјәтини "кизли игтисадијјат"ын мөвчудлуғу илә әлагәләндирир, чыхыш јолуну базар игтисадијјатына кечмәкдә јох, мәркәзләшдирилмиш гајдада тәсәррүфат механизмини тәкмилләшдирмәкдә көрүрләр.

"Кизли бизнес" иштиракчыларыны ашағыдакы груплара ајырмаг олар: бизнес идејаларынын јарадычылары вә ичрачылары олан әсас "иш адамлары", хәлвәти игтисади фәалијјәт үчүн шәраит јарадан дөвләт идарәетмә апараты мә'мурлары, газанылмыш мәнфәәтдә пајы олан дикәр тә'минатлы шәхсләр вә "кизли бизнес" објектләриндә- мүәссисәләрдә, хидмәт саһәләриндә чалышан ишчиләр. Ону да

гејд едәк ки, ахырынчы груп дөвләт вә кооператив мүәссисәләринин ишчиләриндән даһа чох әмәк һаггы алыр, онларын әмәји кизли бизнес "тәшкилатчылары" тәрәфиндән лазымынча стимуллашдырылыр. Һәм мараг, һәм дә мадди мәс'улијјәт бу саһәдә көрүлән ишләрин кејфијјәтинин вә сәмәрәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олур. Бир сөзлә, "кизли игтисадијјат" ишләјән вә ишләмәјән, јә'ни, анчаг "кәлирә ортаг" олан групара болүнүр.

"Кизли бизнес" иштиракчылары истеһсалы тәләб вә тәклиф әсасында гурдугларына көрә һәмишә кениш истеһлакчы күтләсинә малик олурлар. Дөвләт мүәссисәләриндән фәргли олараг гејри-легал објектләрин чевиклији бир мәһсул истеһсалындан даһа чох тәләбат олан дикәр мәһсул истеһсалына кечмәјә имкан верир.

Өлкәдә јаранмыш мәһсул гытлығыны гејри-легал бизнесин фәалијјәти илә бағламаг јанлыш оларды. Артыг һамыја мә'лумдур ки, узун илләр директив дөвләт планларында нәзәрдә тутулан мәһсул истеһсалы артымы әсасән, гијмәтләрин сүн'и сурәтдә артырылмасы вә шиширдилмиш рәгәмләр һесабына тә'мин едилмиш вә нәтичәдә фактики тәләбат одәнилмәмишдир. Һазырда әрзаг малларынын һәчми әһалинин тәләбатынын чәми 1/4-ни одәјир.

Бәс, кизли игтисадијјат мал гытлығынын јаранмасына нечә тә'сир көстәрир? Буну ајдынлашдырмаг үчүн гејри-легал, истеһсал, тичарәт, пуллу хидмәт вә интеллект бизнесини бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Истеһсал бизнеси һәр һансы илкин е'мал мәһсулларыны вә ја истеһсал тә'јинатлы маллары анбарлардан вә базалардан алыб истеһсала чәлб едир, сонра да даһа чох тәләбат олан јени мәһсул нөвү истеһсал едир. Истеһсал бизнеси субјектләринин бир гисми әрзаг вә гејри-әрзаг мәһсуллары истеһсал етсәләр дә, дикәр гисми, чәмијјәт үчүн зәрәрли олан наркобизнеслә, алкогол ичкиләр истеһсалы илә мәшғул олурлар. Мәсәлән, кизли олараг, чәкилмиш арағын үмуми дәјәри ССРИ-дә 30 милјард манат мәбләғиндә гијмәтләндирилир. Ону да нәзәрә алаг ки, бунунла әлагәдар һәр ил 1 милјон тона јахын гәнд истеһлакчыја чатдырылмыр. Наркобизнесин исә иллик дөвријјәси 15 милјард рубла јахындыр.

Гытлығын јаранмасына нисби дә олса, тә'сир едән амил

гејри-легал тичарәт бизнесидир. Онун тә'сиринин писбилији ондадыр ки, әһали үчүн нәзәрдә тутулан әрзаг вә гејри-әрзаг маллары артыг гијмәтә тичарәт базаларындан алынырса да, сонрадан бу маллара даһа чох тәләбат олан рекионлара дашыныб орада сатылыр. Тичарәт бизнесменләри дахили базарда гыт олан, әһали тәрәфиндән јүксәк тәләбатла алынан кејфијјәтли, зәвгү охшајан импорт маллары "гара базара" чыхартмагла тәдавүл просесини өз "ганунлары" илә "тәнзимләјирләр". Импорт вә јерли малларын кизли јолла сатышынын үмуми дөвријјәси 15-20 милјард рубла чатыр. Бу өлкә идхалынын 28 фаизини тәшкил едир.

Кизли олараг әһалијә пуллу хидмәтләрин һәчми 15-20 милјард рубл тәшкил едир. Интеллект бизнеси "кизли игтисадијјат"ын ән мүтәрәгги тәркиб һиссәсидир. О, техноложи јенилијин, сәмәрәләшдиричи идејаларын бир груп интеллектләр тәрәфиндән сатылмасы вә тез бир заманда истеһсалатда тәтбиги илә бағлыдыр.

Өлкәдә базар игтисадијјатынын илкин елементләри јарадылмадығындан, хүсуси саһибкарлыг үчүн гадаға гојулдуғундан онун һәр чүр фәалијјәти чинајәт характери дашымыш вә чәмијјәтдә мәнфи тәзаһүрләрә кәтириб чыхартмышдыр. Буну сүбут етмәк үчүн, иттифаг мәтбуатында верилмиш бә'зи рәгәм вә фактлара истинад едәк. 1990-чы илин 8 ајынын мә'луматына көрә чинајәт структурунда игтисади саһәдә едилмиш чинајәтләрин хүсуси чәкиси 10,9 фаизи тәшкил етмишдир. Дөвләт вә ичтимаи әмлакын оғурланмасы 13,3 фаиздир. Спекулјасија објекти олан мәһсулларын 70 фаизи харичдән кәтирилир. Алычыларын алдадылмасы һесабына әлдә едилән газанч 6 милјард манатдыр. 1989-чу илдә нәзарәтедичи органлар 223 мин тичарәт тәшкилатларыны јохламыш вә мә'лум олмушдур ки, онларын һәр үчүндән бири гануну позур. "Кизли игтисадијјат" милјончуларынын сајы 100-150 мин нәфәр гејд едилир. Рәсми мә'лумата көрә јалныз бензинин кизли јолла сатышындан әлдә едилән иллик кәлир 2 милјард рублдур. Үмумијјәтлә, "кизли игтисадијјат"да иштирак едәнләрин 30-40 милјон нәфәри криминал, јә'ни чинајәт төрәдилән саһәләрдә, 10 милјону исә гејри-криминал саһәләрдә чалышыр.

Базар игтисадијјаты шәраитиндә игтисадијјатын дөвләт-

сизләшдирилмәси вә инһисарсызлашдырылмасы "кизли игтисадиjјат"ын мәнфи тәзаһүрләринин арадан галдырылмасына мүсбәт тә'сир көстәрәчәк, онун чинаjәт характерли фәалиjјәтинин гаршысыны алачаг. "Кизли игтисадиjјат"ы легаллашдырмаг һәр шеjдән әввәл, дөвләт мәнафеjи илә шәхси вә коллектив мәнафеләрин дүзкүн әлагәләндирилмәси, мадди мараг вә мәс'улиjјәт, истеһсал еһтиjатларына чидди гәнаәт, нәһаjәт, әлавә иш jерләринин jарадылмасы демәкдир. Әкәр "кизли игтисадиjјат" ганунилашдырилэрсә, дөвләт ашағыдакы мәнбәләр һесабына хеjли вәсаит газана биләр: **биринчиси**, аjры-аjры фәалиjјәт нөвләри, хүсуси вә кооператив тичарәт хидмәти үчүн лисензиjалар сатмагла, **икинчиси,** онлардан тутулан кәлир веркиси һесабына. Дөвләт саһибкарлыг фәалиjјәтини веркн, кредит вә көмрүк кими игтисади механизмләрдән истифадә едәрәк тәнзимләмәлидир.

Артыг өлкә игтисадиjјатынын базар мүнасибәтләри әсасында идарә едиләчәjини нәзәрә алараг, тәсәррүфат һүгугунун jени системинин һазырланмасына тәшәббүс көстәрилмәлидир. Әкс һалда jени игтисади системә кечидин илк мәрһәләсиндән е'тибарән тәсәррүфат фәалиjјәти һүгуги әсасларла тәнзимләнмәдиjиндән игтисадиjјатда һәрч-мәрчлик, өзбашыналыг вә идарәолунмазлыг даһа да кәскинләшә биләр.

18 декабр 1990-чы ил

БАЗАР МҮНАСИБӘТЛӘРИ ВӘ РӘГАБӘТ

Игтисадиjјатын сүр'әтли инкишафына шәраит jарадан базар мүнасибәтләринин мүһүм үнсүрү кими рәгабәт узун илләр сосиалист сиjаси игтисадынын нүмаjәндәләри тәрәфиндән инкар олунмуш, онун планлы тәсәррүфат системи илә бир араjа сығмадығы тәблиғ едилмишдир.

Артыг рәгабәтин өлкә игтисадиjјаты үчүн зәрурилиjи гәбул едилир вә сабитлиjини итирмиш тәсәррүфатын низамланмасында онун ролу мүсбәт гиjмәтләндирилир. Бәс, игтисадиjјатын мөвчуд структуру шәраитиндә мүәссисәләр

арасында рәгабәт мүнасибәтләринин јаранмасы мүмкүндүрмү? Хејр! Шагули олараг идарәетмә органларындан та истеһсал һәлгәләринә кими бүтүн пиләләри әһатә етмиш инһисар мүнасибәтләри рәгабәтин формалашмасы үчүн мүһүм манеәдир. Үмумиләшдирсәк, бу мүнасибәтләри ашағыдакы кими характеризә етмәк олар.

Игтисадијјат һәлә дә дөвләтин бирбаша мүдахиләси илә идарә олунур. Планлашдырма, бөлкү, тәчһизат, малијјәләшдирмә вә кредитләшдирмә дөвләтин ајры-ајры идарәетмә органлары тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш гајдада һәјата кечирилир. Истеһсалчы мүәссисәнин мал көндәрәнләр вә истеһлакчыларла әлагәси дөвләт тәрәфиндән мүәјјән едилир. Онлар арасында бағланан мүгавиләләрдә һеч бир тәрәф сәрбәстлијә малик олмур, әсас функсијалары саһә назирликләри, Дөвләт План вә Мадди-Техники Тәчһизат комитәләри ичра едирләр. Дөвләтин игтисадијјатдакы инһисарчы мөвгеји мүәссисәләр арасында да инһисарчы мүнасибәтләр јарадыр. Буну нечә баша дүшмәк олар? Мәсәлән, мүсбәт тәсәррүфат малијјә көстәричиләринә малик олан мүәссисә дөвләт тәрәфиндән мәһсуллары ашағы гијмәтләндирилдијиндән дикәр сәмәрәсиз ишләјән мүәссисә илә мүгајисәдә әлверишсиз вәзијјәтә дүшүр вә онда истеһсалы инкишаф етдирмәк үчүн һеч бир игтисади мараг јаранмыр. Дөвләт бүдчәси васитәсилә малијјә еһтијатлары бир сәнаје саһәсиндән алыныб дикәр саһәнин зијанла ишләјән вә ја азрентабелли мүәссисәләринә јөнәлдилир. Һесабламалара көрә, бу груп мүәссисәләрин өлкә сәнајесиндә хүсуси чәкиси тәхминән 10 фаиз тәшкил едир. Онлар үчүн ајрылан дотасијанын үмуми мәбләғи исә 20 милјард манатдыр. Гијмәт кими мүһүм игтисади тә'сир васитәси дөвләтин әлиндә олдуғундан, мүәссисәләрин игтисади мөвгеји истеһсалын сон нәтичәләриндән асылы олмадан дәјишәрәк ја јахшылашыр, ја да писләшир. Өлкәдә елә мүәссисәләр вар ки, онлар субјектив сәбәбләр үзүндән кәлирлә ишләјә билмирләр. Бу сәбәбләрә сатылан мәһсулун ашағы, алынан мәһсулун исә јүксәк гијмәтләндирилмәсини, мүәссисәләрин мәркәзләшдирилмиш гајдада фондларла там вә вахтында тәчһиз едилмәмәсини, тәсәррүфат мүгавиләләринин позулмасыны, истеһсал планынын реал тәләбат олмајан мәһсул истеһсалына јөнәлдилмәсини мисал көстәрмәк олар.

Мүәссисәләрин бу чүр һалларла гаршылашмасына јол вермәмәк үчүн онларын мүстәгиллији тә'мин едилмәлидир. Мүәссисә әкәр бүтүн тәсәррүфат әмәлијјатларыны өзү сәрбәст һәјата кечирәрсә, онда сәмәрәси олмајан һеч бир дөвләт органларына да еһтијач олмаз. Ајры-ајры дөвләт комитәләринин вә саһә назирликләринин ләғв едилмәси һеч дә дөвләтин игтисадијјата тә'сир етмәк (гејри-инзибати үсулла) имканыны инкар етмәк кими баша дүшүлмәмәлидир. Мә'лум олдуғу кими, елә инһисарчы сәнаје мүәссисәләри вардыр ки, онлар һәр һансы мәһсул нөвүнүн јеканә истеһсалчысыдырлар. Әкәр дөвләт бу чүр мүәссисәләрин фәалијјәтини әлагәләндирмәзсә вә ја һүгуги јолла онлара тә'сир етмәзсә мүәссисәләр арасында инһисарлашма даһа да кенишләнәр, инһисарчы мүәссисә дикәрләрини өз һөкмүнә табе етдирәрәк истәнилән шәртләрин рәгибләринә гәбул етдирә биләр.

Һазырда белә кениш инһисарлашма үчүн реал шәраит јаранмышдыр. Бу сәнаје саһәләринин һәлә дә гејри-тәкмил олараг галмасы илә, инһисарчылығa гаршы сијасәтин сәрт олмамасы илә изаһ едилир. Дүздүр, инкишаф етмиш өлкәләрдә дә инһисарчы фирмалар мөвчуддур. Лакин бу, һеч дә идарәетмә системинин вә истеһсалын гејри-тәкмил гурулушунун дејил, истеһсалын сәмәрәли тәшкилинин нәтичәсидир. Бу чүр фирмалар **әввәла**, јүксәк рәгабәтгабилијјәтли мәһсул истеһсалы илә кениш алычы күтләсини чәлб едәрәк рәгибләри илә мүгајисәдә өзләри үчүн әлверишли игтисади шәраит јарадырлар. **Икинчиси**, белә бир инһисарчы мөвге дөвләт тәрәфиндән игтисади методлар васитәсилә мәһдудлашдырылыр. Буңлара мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк өлар:

- бүтүн фирмалар үчүн ваһид верки-кредит сијасәти һәјата кечирилир;

- кичик вә орта мүәссисәләрин јарадылмасы стимуллашдырылыр;

- мүстәгил тәчһизат фирмалары вә коммерсија мәркәзләри тәшкил едилир;

- дөвләт банкларына алтернатив олараг мүстәгил коммерсија банклары јарады ыр;

- фәрди әмәк фәалиј̣јәти, хүсуси мүлкиј̣јәт вә ичарә мүнасибәтләри кенишләндирилир;

- дөвләт органларынын фирмаларын ишинә мүдахиләсинә јол верилмир. Лакин онларын фәалиј̣јәтини әлагәләндирән, елми-практик истигамәтләр верән идарәетмә инфраструктуру јарадылыр;

- јерли вә харичи мәһсуллар арасында рәгабәт јаратмаг мәгсәдилә, харичи инвесторларын өлкәјә чәлб едилмәси стимуллашдырылыр. Мәһз belә бир игтисади сијасәтин нәтичәсидир ки, АБШ-да истеһсал едилән мәһсулларын вә көстәрилән хидмәтләрин 70 фаизи дахили базарда харичи инвесторларла рәгабәтдә олур.

Гејд едиләнләр һәм дә рәгабәтин јаранмасы үчүн мүһүм шәртләрдир. Габагчыл сәнаје дөвләтләриндә рәгабәтин инкишаф етдирилмәси вә инһисарчылығын мәһдудлашдырылмасы саһәсиндә антиинһисар ганунлары мүһүм рол ојнајыр. Бу чүр ганунверичилик актларынын әсас мәгсәди рәгабәтин инкишафы үчүн манеә јарадан сәдләри арадан галдырмаг вә гејри-ганунн методларла рәгабәт апаран фирмалара инзибати-һүгуги тә'сир көстәрмәкдир.

Әсл рәгабәт мүәссисәләрдән нәинки дахили, һәмчинин бејнәлхалг базарда да рәгабәтә һазыр олмағы тәләб едир. Бунун үчүн мәһсулларын бејнәлхалг вә дахили гијмәтләри арасындакы ујғунсузлуг тәдричән арадан галдырылмалыдыр. Дүнја базарына кејфиј̣јәтли, рәгабәтгабилиј̣јәтли мәһсул чыхартмаг хејли валјута газанмаг демәкдир. Лакин узун илләр бу саһәдә өлкә тәчрүбәсиндә мәнфи һаллар мөвчуд олмушдур. Белә ки, дүнја базарында кејфиј̣јәтли мәһсулларла чыхыш етмәк имканы мәһдуд олдуғундан иттифаг дөвләти даһа чох хаммал вә јарымфабрикатларын ихрачына мејл етмишдир. Бунлары исә республикалардан ашағы гијмәтә алмыш вә онларын дүнја базарына чыхмасына имкан вермәмишдир. Нәтичәдә бир сыра мүттәфиг республикалар иттифагын, иттифаг дөвләти исә харичи өлкәләрин хаммал базасына чеврилмишдир.

Мүасир игтисади әдәбиј̣јатларда рәгабәтин беш әсас формасы гејд едилир: азад рәгабәт, саһәләрарасы рәгабәт, саһәдахили рәгабәт, гијмәт рәгабәти вә кејфиј̣јәт рәгабәти. Республикамызын сәнаје мүәссисәләри арасында рәгабәтин

адлары чәкилән формаларынын јаранмасы үчүн демәк олар ки, әлверишли шәраит јохдур. Она көрә ки, **әввәлә**, ејни мәһсул нөвү истеһсал едән сәнаје мүәссисәләри олдугча мәһдуддур. **Икинчиси**, республиканын сәнаје мүәссисәләринин 35-40 фаизи иттифагын саһә назирликләринин инһисарындадыр. **Үчүнчүсү**, республика мүәссисәләринин өз араларында инһисарчы мүнасибәтләр мөвчуддур. **Дордүнчүсү**, мүәссисәләримиз мәһсулларыны мәркәзин мүәјјән етдији гијмәтләрлә реаллашдырырлар. **Бешинчиси,** истеһсал просеси көһнә техника вә технолокијаја әсасланыр. Мәркәзин мүәјјән етдији нормативләр әсасында јарадылан валјута фондуна исә тәләб олунан техниканы алмаг гејри-мүмкүндүр.

Рәгабәт мүнасибәтләринин формалашмасы вә инһисарчылығын арадан галдырылмасы бир сыра сосиал-игтисади чәтинликләрлә дә бағлыдыр. Бунунла белә, сағлам базар мүһитинин формалашдырылмасы мәгсәди илә антиинһисар сијасәти сәрт гајдада һәјата кечирилмәли, мүәссисәләр арасында рәгабәт мүнасибәтләри стимуллашдырылмалыдыр.

11 апрел 1991-чи ил

ИГТИСАДИ ФӘАЛИЈЈӘТӘ ДӨВЛӘТ НӘЗАРӘТИ "ЈУМШАЛДЫЛЫР", ЈОХСА ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛИР?

Азәрбајчанда базар мүнасибәтләринин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси вә милли игтисадијјатымызын формалашдырылмасы саһибкарлыг фәалијјәтинин истеһсал, хидмәт, малијјә-кредит кими сфераларда даһа да кенишләндирилмәсини тәләб едир. Лакин сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, республикамызда базар игтисадијјатынын тәдричән дә олса инкишафы вә саһибкарлыг фәалијјәтинин тәшкили үчүн һүгуги базанын, идеоложи вә сијаси тә'минатын јарадылмасына бахмајараг, бу саһәдә мөвчуд олан имканлардан јетәринчә истифадә едилмәмиш, бир сыра објектив вә субјектив амилләр игтисади тәшәббүскарлығын нәинки кенишләнмәсинә, бә'зән онун боғулмасына белә шәраит јаратмышдыр.

Һазырда игтисадијјатда мөвчуд олан ағыр верки јүкү, мүасир тәләбләрә чаваб верән банк хидмәтинин көстәрилмәмәси, базар инфраструктурунун зәиф формалашмасы саһибкарлыг фәалијјәти саһәсиндә әлавә проблемләр јарадырса да, дикәр амилләр, хүсусилә дә бүрократик әнкәлләр, шәхси истәк вә мүлаһизәләр әсасында һәјата кечирилән мүхтәлиф сәвијјәли нәзарәт вә јохламалар республикада игтисади фәаллығын артмасына мане олур, базар мүнасибәтләринин формалашмасы просесини хејли ләнкидир. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајчан вә Түркијәнин игтисади әмәкдашлығына һәср олунмуш конфрансда јерли вә харичи сәрмајәчиләр тәрәфиндән едилән килеј-күзар фәалијјәт көстәрән мүәссисәләрдә мүхтәлиф дөвләт органлары тәрәфиндән јерли-јерсиз јохламаларын апарылмасы вә нәзарәтин һәјата кечирилмәси илә бағлы иди. Конфрансда едилән чыхышларда да бир даһа тәсдиг олунду ки, Азәрбајчанда дахили сабитлијин тә'мин едилмәси, инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасы, азад саһибкарлыг үчүн һүгуги базанын әсасән јарадылмасы, ән башлычасы исә базар игтисадијјаты принсипләринин өлкә игтисадијјатында кенишмигјаслы тәтбиги үчүн тә'минатлы идеоложи вә сијаси дәстәјин олмасы јерли вә харичи сәрмајәчиләрдә әминлик јаратса да, игтисадијјатын идарә олунмасы вә тәнзимләнмәсиндә, она нәзарәт едилмәси саһәсиндә дөвләт органларынын јол вердикләри чидди нөгсанлар вә сәһвләр, мүхтәлиф сәвијјәли мәгсәдли јохламалар иш адамларынын һәм чари, һәм дә перспектив фәалијјәтләриндә проблемләр јарадыр. Бунун да нәтичәсиндә, бир тәрәфдән харичи инвестисијаларын республикамыза чәлб едилмәси үчүн сүн'и манеәләр јарадылыр, дикәр тәрәфдән дә јерли капиталын өлкә игтисадијјатынын инкишафына јөнәлдилмәсинә имкан верилмир.

Бүтүн бу һалларын гаршысынын алынмасы вә Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән иш адамларынын саһибкарлыг фәалијјәти үчүн нормал мүһитин јарадылмасы бахымындан Азәрбајчан Республикасы президентинин "Истеһсал, хидмәт, малијјә-кредит фәалијјәтинә дөвләт нәзарәтинин гајдаја салынмасы вә әсассыз јохламаларын гадаған едилмәси барәдә" 17 ијун 1996-чы ил тарихли фәрманы бөјүк әһәмиј-

јәтә маликдир. Фәрмана әсасән истеһсал, хидмәт вә малијјә-кредит фәалијјәти саһәсиндә әсассыз јохламалар бирмә'налы шәкилдә гадаған едилир. Чинајәт ишинин истинтагы илә бағлы һаллар истисна олмагла, игтисади фәалијјәт саһәсиндә јохламаларын һүгуг-мүһафизә органлары илә игтисади идарәетмә вә нәзарәт органларынын биркә апарылмасы нәзәрдә тутулур. Јә'ни идарә, мүәссисә вә тәшкилатларын игтисади фәалијјәтиндә чинајәт характерли фактларын олмасы һаггында һүгуг-мүһафизә органларына аноним олмајан әризәләр, шикајәтләр вә мә'луматлар дахил олдугда мүәссисәләрин јохланылмасы барәдә прокурорлуг вә полис органларынын рәһбәрлији тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш гајдада гәрар гәбул едилмәли вә о ичра олунмаг үчүн Милли Банка, Малијјә Назирлијинә вә ја Баш Дөвләт Верки Мүфәттишлијинә көндәрилмәлидир. Малијјә-верки органлары да өз нөвбәсиндә апардыглары јохламалар нәтичәсиндә чинајәт характерли фактларын ашкар едилмәсиндән сонра, һүгуг-мүһафизә органларына бу барәдә мә'лумат вермәли, јалныз бундан сонра һәмин органлар апарылачаг тәһгигатла бағлы мүәссисә вә тәшкилатлары јохлаја биләрләр. Фикримизчә, belә бир проседура игтисади чинајәтлә бағлы тәһгигат ишини даһа сәмәрәли шәкилдә һәјата кечирмәјә шәраит јарадыр. Фәрмана әсасән, банк, идарә нәзарәти вә јерли ичра һакимијјәти органларынын сәлаһијјәтинә аид едилмиш һаллардан башга, онларын тәшәббүсү илә јохлама, тәфтиш вә инвентарлашмаларын апарылмасы гадаған едилир.

Көрүндүјү кими, фәрман игтисади фәалијјәтә дөвләт нәзарәтинин бүтүн һәлгәләрини—һүгуг-мүһафизә органларыны, малијјә-верки органларыны вә мүхтәлиф идарә вә тәшкилатлары әһатә етмәклә, игтисади ганунверичилик актларынын ичрасына нәзарәт едилмәси саһәсиндә онларын гаршылыглы биркә фәалијјәтинә әлверишли һүгуги зәмин јарадыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, јени игтисади шәраитдә бу органларын игтисади фәалијјәт үзәриндә нәзарәти бир-бириндән фәргли, спесифик хүсусијјәтләрә маликдир.

Доғрудур, Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына әсасән Азәрбајчан Республикасынын Прокурорлуғу ганунларын ејни чүр вә дүрүст ичрасына вә тәтбиг олунмасына

нәзарәт едән орган олса да, онун вә дикәр мүһафизә органларынын игтисади фәалиј̇јәтә нәзарәти јени игтисади шәраитдә мәһдудлашдырылмышдыр. Бу һәмин органларын һүгуг вә сәлаһиј̇јәтләринин азалдылмасы демәк дејил, садәчә олараг, игтисади системин дәјишмәси илә бағлы нәзарәт објектләриндә кедән кејфиј̇јәт дәјишикликләринин нәтичәсидир. Белә ки, базар игтисадиј̇јатына кечидлә әлагәдар олараг, Азәрбајчан Республикасынын Чинајәт Мәчәлләсинә бир сыра әлавә вә дәјишикликләр едилмишдир. Мәсәлән, һәмин мәчәлләдә саһибкарлыг фәалиј̇јәтини мәһдудлашдыран бир чох маддәләр, хүсусилә дә маддә 152 (хүсуси мүәссисә саһиблији фәалиј̇јәти), маддә 152-1 (тичарт васитәчилији), маддә 153 (алвер), маддә 152-2 (аз мигдарда валјута вә ја гијмәтли кағыз сатыналма, сатма, дәјишдирмә) чыхарылмышдыр. Чинајәт Мәчәлләсиндә едилән бу дәјишикликләр, һеч шүбһәсиз, һүгуг-мүһафизә органларынын игтисади ганунчулуғун ичрасына нәзарәтинин мигјасыны, форма вә үсулларыны, һәм дә принсипләрини көклү сурәтдә дәјишмәлидир. Бу фәрман һеч дә игтисади фәалиј̇јәтә вә бу саһәдә ганунверичилик актларынын ичрасына нәзарәтин "јумшалдылмасы"ны нәзәрдә тутмур.

Һәр бир һүгуги дөвләтдә ганунларын ичрасына сәрт нәзарәт мөвчуд олдуғу кими, Азәрбајчанда да белә бир нәзарәт һәјата кечирилмәли, һәтта о, кечид дөврүнүн тәләбләринә ујғун олараг даһа да сәртләшдирилмәлидир. Лакин ганунлара нәзарәтин өзү һәр һансы нәзарәтсизлијә шәраит јаратмамалыдр. Өтән илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, игтисади фәалиј̇јәт саһәсиндә ганунларын ичрасына мүхтәлиф сәвиј̇јәләрдә мәгсәдли нәзарәт бу саһәдә негатив һалларын, ганун позунтуларынын арадан галдырылмасындан даһа чох тәсәррүфат һәјатынын криминаллашмасына, "кизли игтисадиј̇јат" адланан гејри-легал игтисадиј̇јатын мејдана кәлмәсинә шәраит јаратмышдыр. Әкәр амирлик игтисадиј̇јаты дөврүндә "кизли игтисадиј̇јат"ы тәшәббүскарлыг фәалиј̇јәтинин мәһдудлашдырылмасы, инзибати идарәчилик доғурурдуса, индики шәраитдә онун инкишафы, даһа дәгиг десәк, игтисадиј̇јатын криминаллашмасы игтисадиј̇јатын тәнзимләнмәси саһәсиндә јол верилән бә'зи сәһвләрлә, либераллашдырма просесинин сәмәрәли һүгуги вә

игтисади механизминин јарадылмамасы илә әлагәдар олмушдур. Мәһз буну нәзәрә алараг инзибати нәзарәт органларынын фәалијјәти күчләндирилмәли вә мәс'улијјәтләри артырылмалыдыр. Онлар тәрәфиндән јалныз нәзарәтин формасы дәјишмәлидир.

Һүгуг-мүһафизә органларынын игтисади ганунчулуг саһәсиндә нәзарәтинин "јумшалдылмасы" малијјә-верки вә көмрүк органларынын, банк идарәләринин фәалијјәтинин тәкмилләшдирилмәси илә, игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә онларын мәс'улијјәтинин артырылмасы илә тамамланмалыдыр. Әкс һалда, веркиләрин вә көмрүк рүсумларынын јығылмасынын јахшылашдырылмамасы, мүәссисәләрин тәсәррүфат фәалијјәтинә банк нәзарәтинин зәиф вә сәмәрәсиз тәшкили, харичи игтисади фәалијјәтин чевик тәнзимләнмәмәси Азәрбајҹан игтисадијјатына дағыдычы тә'сир көстәрә биләр.

Үмумијјәтлә, фәрманын ичра едилмәсинин сүр'әтләндирилмәси вә республикамызда фәалијјәт көстәрән иш адамлары үчүн әлверишли саһибкарлыг мүһити јаратмаг мәгсәдилә ашағыдакы тәдбирләрин көрүлмәси зәруридир:

- өзәлләшдирмә просеси сүр'әтләндирилмәли;
- тәсәррүфат фәалијјәтинә банк нәзарәтинин чевик механизми јарадылмалы;
- веркидән јајынма һалларынын гаршысынын алынмасына јөнәлән тәдбирләр һәјата кечирилмәли, верки системиндә көклү ислаһатлара башланылмалы;
- һесаблашмаларын вахтында апарылмамасына көрә банкларын мүәссисәләр гаршысында мәс'улијјәти артырылмалы;
- малијјә-верки, банк-кредит вә көмрүк саһәсиндә ганунверичилик актларынын ичрасы тә'мин едилмәли;
- иш адамларынын нормал фәалијјәти үчүн әлверишли һүгуги мүһит стимуллашдырычы игтисади мүһитлә тамамланмалы;
- аудитор тәшкилатларынын фәалијјәти үчүн кениш шәраит јарадылмалы вә нәзарәт органларынын тәфтиш програмлары онларын васитәсилә һәјата кечирилмәли;
- базар инфраструктурунун формалашдырылмасы просеси сүр'әтләндирилмәли, республикамызда фонд, әмтәә, әмәк вә

валјута базарынын сәмәрәли фәалијјәтинә шәраит јарадылмалы;

- көмрүк нәзарәти јахшылашдырылмалы;

- игтисади чинајәткарлыға гаршы мүбаризә сәртләшдирилмәли вә бу мәгсәдлә хүсуси тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир.

Фикримизчә, Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән иш адамларынын игтисади фәалијјәти үчүн протексионист характер дашыјан бу фәрман игтисади ислаһатларын сүр'әтләндирилмәсинә, республикада игтисади тәшәббүскарлыға мүсбәт шәраит јаратмагла өзүнүн конкрет нәтичәләрини өлкә игтисадијјатына јатырылан харичи сәрмајәләрин артмасында, истеһсалын сабитләшдирилмәсиндә вә әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә көстәрәчәк.

21 ијун 1996-чы ил

АЗАД ИГТИСАДИ ЗОНА АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫНА НӘ ВӘ'Д ЕДИР?

Азәрбајчанда, хүсусилә дә Сумгајытда азад игтисади зонанын (АИЗ) јарадылмасы лајиһәси нә гәдәр кенишмигјаслы вә чәлбедичи олса да, о һеч дә өлкә вәтәндашлары тәрәфиндән бирмә'налы гәбул олунмур. Бу бир тәрәфдән лајиһәнин әһали арасында лазыми сәвијјәдә тәблиғ едилмәмәси илә, дикәр тәрәфдән дә кимләринсә ону шүурлу шәкилдә гәбул етмәмәси илә изаһ олунур. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, Азәрбајчанда мөвчуд олан инвестисија проблеми белә бир лајиһәнин һәјата кечирилмәсини зәрури едир. Әслиндә бу, республикада АИЗ-ин јарадылмасыны шәртләндирән әсас амилләрдән бирилир.

АИЗ бир чох өлкәләрдә кениш вүс'әт алыб. 90-чы илләрин орталарында артыг дүнјада мүхтәлиф нөвләрә малик (көмрүк зоналары, технопарклар, азад тичарәт зонасы, офшор зонасы) 4 миндән чох АИЗ фәалијјәт көстәрмишдир. Гәрб игтисадчыларынын һесабламаларына көрә 2000-чи илдә дүнја үзрә әмтәә дөвријјәсинин 30%-и АИЗ-ин пајына дүшәчәк.

Харичи капиталын һәр һансы өлкәјә чәлб едилмәсиндә әсас инвестор кими бејнәлхалг корпорасијалар чыхыш едир. Бу корпорасијалар исә даһа јүксәк мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә АИЗ-дә фәалијјәт көстәрмәјә үстүнлүк верирләр. Азәрбајчанда да хырда дејил, мәһз ири инвесторлары өлкәјә чәлб етмәк мәгсәди илә АИЗ-ин јарадылмасына диггәт јетирилмәлидир.

АИЗ өлкәдән тамамилә тәчрид едилмиш әрази кими гәбул едилмәмәлидир. О, садәчә олараг өлкәнин милли игтисади мәканынын хүсуси игтисади күзәштләр вә стимуллар нәзәрдә тутулмуш бир һиссәсидир вә бу имтијазлар (күзәштләр) өлкәнин дикәр рекионларына анд едилмир.

Доғрудур, Сумгајытын ағыр сосиал-игтисади вәзијјәти— сәнаје мүәссисәләринин мүфлисләшмә һәддиндә олмасы, еколожи проблемләрин кәскин характер дашымасы, ишсизлик проблеми мәһз белә бир зонанын јарадылмасыны зәрури етсә дә, бу мәсәләјә һеч дә сәтһи јанашмаг олмаз. Һәр шејдән әввәл бу чүр зоналар тәкчә АИЗ јаратмаг наминә тәшкил едилмәмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, АИЗ һәр һансы бир әрази ваһиди үчүн хүсуси статус е’лан вә ја мүәјјән етмәклә јарадылмыр. АИЗ-ин јарадылмасы олдугча мүрәккәб тәшкилати, һүгуги вә игтисади механизмә әсасланыр.

Азәрбајчанда АИЗ-ләри јаратмаздан әввәл бир сыра суаллара чаваб верилмәлидир. Мөвчуд шәраитдә Азәрбајчанда АИЗ-ләри инкишаф етдирмәк мүмкүн олачагмы? АИЗ һансы сәрһәдләр дахилиндә јарадылачаг? АИЗ-ин идарә едилмәси вә онун дикәр рекионларла әлагәси нечә тә’мин едиләчәк? Дөрдүнчүсү, АИЗ-ин јарадылмасы илә һансы мәгсәд вә вәзифәләр гаршыја гојулур? Бу мәсәләләри дәгиг мүәјјәнләшдирмәдән АИЗ-ин јарадылмасы, о чүмләдән Сумгајыт лајиһәси өлкәнин игтисади һәјатында чидди проблемләр јарада биләр.

АИЗ-ин јарадылмасы илә бағлы дүнја тәчрүбәсинин өјрәнилмәси нә гәдәр зәрури олса да, конкрет һәр һансы бир тәчрүбәнин Азәрбајчанда тәтбиг едилмәси гејри-мүмкүндүр. Чүнки Азәрбајчанда АИЗ-ин тәшкили спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. Мәсәлән, инкишаф етмиш өлкәләр, хүсусилә дә, АБШ вә Бөјүк Британија АИЗ-и рекионал сијасәти

һәјата кечирмәк мәгсәди илә јарадыр вә бу зоналарын васитәси илә депрессив рајонларда кичик вә орта бизнесин фәалијјәтини чанландырмаға чалышырлар. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр исә һәм керидә галмыш рекионлары инкишаф етдирмәк, һәм дә өлкәјә харичи инвестисијаларын ахыныны күчләндирмәк үчүн АИЗ-ә үстүнлүк верирләр. Азәрбајчанда исә АИЗ-ин јарадылмасы комплекс чари вә стратежи вәзифәләрин һәллинә јөнәлдилмәлидир. Бу вәзифәләр әсасән, өлкәнин ихрачат потенсиалынын артырылмасындан, валјута еһтијатларынын формалашдырылмасындан, инвестисија фәаллығынын күчләндирилмәсиндән, мәшғуллуғун тә'мин едилмәсиндән, игтисади артыма наил олунмасындан вә базар мүнасибәтләринин формалашмасы просесини сүр'әтләндирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Азәрбајчанда АИЗ-ин јарадылмасына бүтүн сосиал-игтисади проблемләрин һәллинин ачары кими дә бахмаг олмаз. Бу чүр зоналардан јалныз сосиал-игтисади сијасәтин һәјата кечирилмәсиндә бир васитә кими истифадә едилә биләр. Дикәр бир тәрәфдән дә, дүнја өлкәләринин тәчрүбәси көстәрир ки, чох вахт АИЗ-ләрин јарадылмасынын әсас мәгсәд вә вәзифәләри онун фәалијјәтинин нәтичәләри илә үст-үстә дүшмүр, һәтта бир чохлары бә'зән уғурсуз фәалијјәт көстәрирләр. Мәсәлән, дүнјада 700 мүһүм АИЗ-дән јалныз 30-у уғурлу вә сәмәрәли ишләмәкдәдир. АИЗ-ин јарадылмасы капиталтутумлу просес олдуғуна көрә онларын һеч дә һамысы лазыми нәтичәни әлдә едә билмирләр. Мәсәлән. Шри-Ланка, Гватемала, Либерија, Сенегал вә с. өлкәләр сијаси, игтисади вә тәшкилати сәбәбләр үзүндән АИЗ-ин јарадылмасы саһәсиндә уғурсузлугларла үзләшмишләр.

АИЗ ајры-ајры өлкәләрдә мүхтәлиф формаларда јарадылмыш олсалар да, онлар үчүн нәзәрдә тутулмуш күзәштләр вә стимуллар демәк олар ки, ејнидир. Бу күзәштләри әсасән 4 груп үзрә тәснифләшдирмәк олар:

- **харичи тичарәт саһәсиндә күзәштләр**. Бу хүсуси көмрүк вә тариф режиминин тәтбигини (јә'ни идхал-ихрач рүсумларынын вә веркиләринин азалдылмасыны, јахуд ләғвини), харичи тичарәт әмәлијјатларынын һәјата кечирилмәси гајдаларынын садәләшдирилмәсини нәзәрдә тутур;

- **верки күзәштләри.** Бу конкрет фәалиіјәт нөвләрини стимуллашдырмаг мәгсәдилә тәтбиг едилир. Бу чүр күзәштләр әсасән верки базасыны (мәнфәәти, әмлакын дәјәрини вә с. вә ја верки базасынын ајры-ајры елементләрини (амортизасија ајырмаларыны, әмәк һаггы хәрҹләрини), верки дәрәҹәләринин сәвиіјәсини, верки одәнишиндән азад етмә вә ја мүвәггәти азадетмә илә бағлы мәсәләләри әһатә едир;

- **малиіјә күзәштләри**. Бу әсасән мүхтәлиф формаларда субсидијалар тәтбиг етмәклә һәјата кечирилир. Бу чүр күзәштләр коммунал хидмәтләринә даһа ашағы тарифләр гојмагла, торпаг вә истеһсал саһәләри үчүн ичарә һаггыны ашағы салмагла, күзәштли кредитләр вермәклә тәтбиг олунур;

- **инзибати күзәштләр**. Бу әсасән зонанын Инзибати Шурасы тәрәфиндән мүәјјән едилир вә мүәссисәләрин гејдијјатынын, харичи вәтәндашларын өлкәјә кириш вә чыхыш режиминин садәләшдирилмәсини нәзәрдә тутур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчандакы мөвчуд игтисади режим АИЗ үчүн бу чүр күзәштләр системинә шәраит јаратмыр. Әкәр бу күзәштләр олса белә, јенә АИЗ-ин сәмәрәли фәалиіјәти үчүн кифајәт етмир. Чүнки АИЗ-ләр үчүн бу шәртләрдән башга инвестисија тә'минаты, инкишаф етмиш инфраструктур, ихтисаслы ишчи гүввәси тәләб олунур. Доғрудур, Азәрбајчанда сијаси сабитлијин олмасы АИЗ үчүн әлверишли шәраит јаратса да, дикәр шәртләрин олдуғуну сөјләмәк олмаз.

Дүнја өлкәләринин тәчрүбәси костәрир ки, АИЗ нә гәдәр мүсбәт чәһәтләрә малик олса да, бә'зән о негатив һалларын, бир чох һалларда исә криминал һадисәләрин баш вердији мәкана да чеврилә биләр. Белә ки, бу зона дахилиндә валјута еһтијатларынын өлкәдән нәзарәтсиз чыхарылмасы, чиркли пулларын "тәмизләнмәси", гачагмалчылыг, стратежи ресурсларын өлкәдән ахыны вә с. бу кими һалларын баш вермәси мүмкүндүр. Буна јол вермәмәк үчүн зона дахилиндә онун сәрһәдләринин горунмасына, чевик валјута нәзарәтинин апарылмасына чидди фикир верилмәлидир.

Бу күн Азәрбајчанда АИЗ-ин јарадылмасы перспективләриндән данышмаздан әввәл, бу саһәдә нә кими проб-

лемләрин вә манеәләрин олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Фикримизчә, бу проблемләр әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

Биринчиси, мөвчуд игтисади ганунверичилик һал-һазырда АИЗ-нин јарадылмасы үчүн һүгуги база ролуну ојнаја билмир. Јени ганунверичилик актынын һазырланмасы просеси исә һәлә баша чатмајыб.

Икинчиси, мөвчуд игтисади механизм АИЗ-ин јарадылмасыны стимуллашдырмыр вә онун кәләчәкдә сәмәрәли фәалијјәтинә тә'минат вермир.

Үчүнчүсү, тәчрүбә көстәрир ки, АИЗ базар мүһитинин вә базар инфраструктурунун инкишаф етдији өлкәләрдә уғурлу фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчанда исә бу шәртләрин там олмамасы АИЗ-ин тәшкили саһәсиндә чидди проблемләр јарадыр.

Дөрдүнчүсү, мәркәзи ичра һакимијјәти органлары илә бәләдијјә органларынын сәлаһијјәтләринин бөлүнмүрүлмәмәси вә сонунчунун һәлә јаранмамасы да АИЗ-ин тәшкили саһәсиндә мүһүм манеәләрдән бири кими чыхыш едир.

Бешинчиси, бу күн АИЗ-ин јарадылмасы инвестисија сијасәтиндән даһа чох структур сијасәтинин, регионал игтисади сијасәтин тәркиб һиссәси кими чыхыш етмәлидир. Бу сијасәт әсасында дөвләт мүәјјәнләшдирмәлидир ки, өлкәнин мәһз һансы әразисиндә нә кими приоритет игтисади вәзифәләр, стратежи програм вә лајиһәләр һәјата кечириләчәк. Белә бир регионал вә структур сијасәти олмадан АИЗ-ин јарадылмасыны өлкәнин сосиал-игтисади проблемләринин һәлли илә әлагәләндирмәк мүмкүн олмајачаг.

Алтынчысы, тәсәррүфат һәјатында либераллашдырманын һәлә кениш миғјас алмамасы вә игтисадијјатын мүәјјән мә"нада "гапалы" характери АИЗ-ин јарадылмасында чидди манеәләрә сәбәб олачаг. Унутмаг олмаз ки, АИЗ-ин сәмәрәли фәалијјәти өлкә игтисадијјатынын дүнја тәсәррүфат системинә сых чәлб едилмәсиндән асылыдыр.

Једдинчиси, гејд етдијимиз кими, АИЗ-ин јарадылмасы олдугча капиталтутумлу просесдир. АИЗ-ин тәкчә инфраструктуруну јаратмаг үчүн милјонларла АБШ доллары

тәләб олунур. Буну исә илкин мәрһәләдә дөвләт бүдчәсиндән өдәмәк лазым кәләчәк. Бүдчәнин имканлары мә'лум олдуғу кими, һал-һазырда мәһдуддур. Мә'лумат үчүн гејд едәк ки, АИЗ-ин јарадылмасы саһәсиндә бүтүн өлкәләр үчүн нүмунә олан Чиндә зонанын инфраструктуру мәркәзләшдирилмиш дөвләт вәсаити һесабына јарадылмышдыр.

Сәккизинчиси, Азәрбајчанда "кизли игтисадијјатын" бир фактор кими мөвчуд олмасы АИЗ-ин јарадылмасы просесини јахын кәләчәкдә ләнкидә биләр. Һеч шүбһәсиз, һәр һансы әразидә АИЗ-ин јарадылмасы, орада кизли бизнес каналлары үчүн әлавә проблемләрә сәбәб ола биләр. Бу исә кизли бизнес иштиракчыларыны нараһат етмәјә билмәз.

Доггузунчу, АИЗ-ләр барәдә ичтимаијјәтдә кениш вә ајдын тәсәввүр јохдур. Бу саһәдә ардычыл тәблиғат вә маарифләндирмә иши апарылмыр. Дөвләт органлары, хүсусилә дә Милли Банк, Малијјә Назирлији, Көмрүк Комитәси, Верки Мүфәттишлији, Игтисадијјат Назирлији АИЗ-лә бағлы өз мөвгеләрини билдирмәлидирләр. Нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, АИЗ-ләрлә бағлы ајдын мөвгејин олмамасы кәләчәкдә бу саһәдә әлавә проблемләр јарада биләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, Азәрбајчанда АИЗ-ин јарадылмасыны, хүсусилә дә Сумгајыт лајиһәсинин һәјата кечирилмәсини сүр'әтләндирмәк вачибдир. Бәли, ола билсин, бә'зи мүтәхәссисләрин гејд етдији кими, АИЗ-и Азәрбајчанын башга рекионларында да тәшкил етмәк мүмкүндүр. Бу Азәрбајчан үчүн нәинки мәгсәдәујғун, һәтта арзуолунан бир һал оларды. Фикримизчә, Сумгајыт лајиһәсинин һәјата кечирилмәсинин сүр'әтләндирилмәси харичи инвесторларын өлкә игтисадијјатына даһа кениш чәлб едилмәсинә әлверишли шәраит јарада биләр. Әкәр АИЗ-ин јарадылмасы имканы республиканын дикәр рекионларында да мөвчуд оларса, бу имканы да һеч чүр нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Октјабр, 1997-чи ил

МҮФЛИСЛӘШМӘ ВӘ ИГТИСАДИЈЈАТЫН САҒЛАМЛАШДЫРЫЛМАСЫ

Мә'лум олдуғу кими, 1997-чи ил ијун ајынын 13-дә "Мүфлисләшмә вә ифлас һаггында" Азәрбајҹан Республикасынын Ганону гәбул едилмишдир. Бу ганун өлкә игтисадијјатынын базар мүнасибәтләринә ујғун тәнзимләнмәсинә вә базар мүһитинин формалашмасына әлверишли шәраит јарадаҹаг. Көһнә ганундан фәргли олараг, гәбул едилмиш јени ганун мүфлисләшмә просeдурунун тәтбигинин бејнәлхалг нормаларына даһа чох ҹаваб верир вә тәсәррүфат субјектләринин даһа кениш контингентини әһатә едир.

Гануна көрә мүфлисләшмә—борҹлунун өз өһдәликләрини јеринә јетирә билмәмәси вә өдәмә габилијјәтини итирмәсидир. Борҹлу мүәссисә—Азәрбајҹан Республикасынын әразисиндә фәалијјәт көстәрән вә ја кечмишдә фәалијјәт көстәрмиш вә борҹу олан һүгуги шәхсдир.

Бу ганун бүдҹә тәшкилатлары, иҹтимаи тәшкилатлар (коммерсија фәалијјәти илә мәшғул оланлар истисна олмагла) вә фәалијјәти мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди күдмәјән тәшкилатлар (мүәссисәләр), мүвафиг иҹра һакимијјәти органы тәрәфиндән мүәјјән едилмиш хүсуси тә'јинатлы дөвләт мүәссисәләри истисна едилмәклә, Азәрбајҹан Республикасы әразисиндә фәалијјәт көстәрән, кредиторлар вә бүдҹә гаршысында өз өһдәликләрини јеринә јетирмәјән мүәссисәләрә шамил едилир. Бу ганун кредит тәшкилатларына, о ҹүмләдән банклара да тәтбиг едилир.

Кредиторларын үмуми тәләбләринин мәбләғи борҹлу мүәссисәнин низамнамә фондунун 10 фаиздән аз бир һиссәсини тәшкил етдији һалларда кредиторларын борҹлуја гаршы әмлак иддиалары мәһкәмәдә әмлак мүбаһисәләринә бахылмасынын үмуми гајдаларына ујғун һәлл едилир. Бу ганун "Азәрбајҹан Республикасында 1995—1998-ҹи илләрдә дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәсинин Дөвләт Програмында" өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулан дөвләт мүәссисәләринә шамил едилмир.

Ифлас һаггында ишин галдырылмасы үчүн кредиторун вә ја борҹлунун мәһкәмәдә тәгдим олунан әризәси әсас сајылыр. Борҹлу өдәмә габилијјәтини итирдији һалда ифлас

просесинә мә'руз галыр. Борчлу о һалда өдәмә габилијјәтини итирмиш һесаб едилир ки, буну өзү тәсдиг етсин, јахуд ашағыдакы һалларда мәһкәмә вә ја кредиторлар мүәјјән етсин:

- борчлу кредиторун ирәли сүрдүјү гануни өдәмә тәләбини бу чүр тәләб верилдикдән сонра ики ај әрзиндә јеринә јетирмәмишдирсә;

- борчлу ганунверичилијә мүвафиг сурәтдә һәјата кечирмәли олдуғу өдәнишләри вахты чатдыгча һәјата кечирмәјә гадир дејилдирсә;

- борчлу өз борчларыны вахтында өдәмәјә гадир дејилдирсә.

Бу ганунун тәләбләринә ујғун олараг, ифлас просесинә башланмасы анындан е'тибарән борчлу өз тәсәррүфат фәалијјәтини һәјата кечирмәк вә ја өһдәликләрини јеринә јетирмәк мәгсәди илә, јахуд дикәр мәгсәдләрлә өз әмлакынын һәр һансы һиссәси барәдә сәрәнчам верә билмәз. Бу чүр сәрәнчамлары борчлу јалныз мәһкәмәнин, әмлак инзибатчысынын вә ја мүвәггәти әмлак инзибатчысынын мүвафиг ичазәси илә гәбул едә биләр.

Мүфлисләшмә процедурундан фәргли олараг, сағламлашдырма (санасија) просеси елә тәдбирләрдән ибарәтдир ки, онун нәтичәсиндә борчлунун бүтүн өһдәликләри јеринә јетирилир. Лакин еһтимал олунан һәр һансы сағламлашдырманы мәһкәмә тәсдиг етмәлидир. Мәһкәмә сағламлашдырма лајиһәсинин мүмкүн вә мәгсәдәујғун олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүстәгил експертләр чәлб едә биләр. Експертләрин фәалијјәти илә бағлы хәрчләр борчлунун үзәринә гојулур. Сағламлашдырма мүвәффәгијјәтлә баша чатдыгда мәһкәмә һәмин борчлу барәсиндә ифлас просесинә ганунверичиликлә мүәјјән едилмиш гајдада хитам верир.

Һеч шүбһәсиз, гәбул едилмиш ганун тәсәррүфат субјектләринин јени гајдалара ујғун фәалијјәт көстәрмәсинә шәраит јарадачаг, өдәмәмәләр проблеминин һәллиндә мүәјјән рол ојнајачаг. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һәлә бир чох мүәссисә рәһбәрләри мүфлисләшмәни реаллыг олараг гәбул едә билмирләр. Онлар белә фикирләширләр ки, мүфлисләшмә тәһлүкәси олан мүәссисәләрин хиласкары јалныз дөвләт олмалыдыр. Бу исә һәмин тәсәррүфат

рәhбәрләринин јени игтисади шәраитә ујғунлаша билмәмәләриндән ирәли кәлир.

Бә'зән белә бир фикир сәсләнир ки, мүәссисәләрин ифласы онларын бағланмасы, ишчиләрин ишдән азад олунмасы илә нәтичәләнәчәк. Әслиндә исә, мүфлисләнмә чох садә вә күтләви бир просес олмагла јанашы, heч дә мүәссисәләрин бағланмасына кәтириб чыхартмыр. Гәрб өлкәләриндә ширкәтләр илләрлә ифлас вәзијјәтиндә фәалијјәт костәрирләр. Әкәр hәр hансы мүәссисәнин өдәмә габилијјәтли олмамасы факты ашкар едиләрсә, бу мүәссисәнин идарә едилмәси кредиторун ихтијарына кечир, әмлакын вә ја мүәссисәнин сәрәнчамчысы јеринә јетирмәдији борч өhдәликләринә көрә hәм сәhмдарларынын, hәм дә дөвләтин гаршысында мадди мәс'улијјәт дашыјыр.

Өдәмәгабилијјәти олмајан мүәссисәләрин ифласына башламадан игтисадијјаты сағламлашдырмаг мүмкүн дејил. Артыг мүфлисләшмә процедурунун тәтбигинә башланылмалыдыр. Әкс hалда, критик нөгтәјә чатмыш вә өдәмә габилијјәтини итирмиш мүәссисәләр дикәрләрини дә мүфлисләшмә хәстәлији илә јолухдурачаг. Бу да нәтичәдә зәнчирвари просесә чевриләбиләр. Чалышмаг лазымдыр ки, бу чүр кенишмигјаслы мүфлисләшмә просеси башламасын. Дикәр бир тәрәфдән ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, өдәмә габилијјәтини итирмиш мүәссисәләрин ифласы нә гәдәр кечиктирилирсә, онларын јеринә јетирмәдији борч өhдәликләри дә бир о гәдәр артыр вә нәтичәдә малијјә вәзијјәтләри даhа да ағырлашыр.

Мүфлисләшмә просесинә даhа кениш спектрдән бахсаг, бу саhәдә ашағыдакы проблемләрин мөвчуд олдуғуну көрәрик:

- әксәр мүәссисәләр өдәнилмәмиш, бә'зән сифариш едилмәмиш мәhсуллары инерсија үзрә истеhсал етмәкдә давам едирләр;
- әксәр мүәссисәләрдә сатыш системинин вәзијјәти гејри-гәнаәтбәхш сәвијјәдәдир. Һәм дә бу мүәссисәләр тәрәфиндән сатыш стратекијасы ишләниб hазырланмыр;
- пешәкар маркетолог кадрлар јохдур;

- мүәссисәләр нәинки истеһсал һәчмини артырмаг үчүн, һәм дә веркиләрин, әмәк һаггынын өдәнилмәси үчүн пул вәсаитләринә малик олмурлар.

Мүфлисләшмә илә бағлы әсас проблемләрдән бири тәсәррүфат һәлгәләринин бүтүн сәвиііәләриндә антибөһран програмынын ишләниб һазырланмасыдыр. Бу мәсәлә илә әлагәдар кадр проблеми дә мөвчуддур. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүәссисәни бөһранлы вәзиііәтдән чыхаран да елә кадрлардыр. Үмумиііәтлә, республикада мүфлисләшмә вә санасиіа мәсәләләри үзрә хүсуси кадрлар һазырланмалыдыр.

Республикада малиііә-кредит тәшкилатлары (банклар, сығорта ширкәтләри вә с.) мүәссисәләрин мүфлисләшмәси проблеминә кифаіәт гәдәр диггәт вермирләр. Һәлә ки, банклар бөіүк һәвәслә тичарәт әмәлиііатларыны кредитләшдирирләр. Сәнаіе мүәссисәләринә аірылан кредитләр исә мәһдуддур. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, банкларын нормал, сабит фәалиііәти сәнаіе мүәссисәләриндән, онларын ишиндән чох асылыдыр. Артыг республика игтисадиііатында елә бир вәзиііәт іараныб ки, инди банклар коммерсиіа гурумларындан тәдричән сәнаіе мүәссисәләринә іөн алмалыдырлар. Мәсәлә бурасындадыр ки, сон вахтлар тичарәт әмәлиііатларына аірылан вәсаитләр өз рентабеллиіини итирмәкдәдир. Бу исә ишсизлиіин артмасы, әһалинин алычылыг габилиііәтинин ашағы дүшмәси илә изаһ олунур. Белә бир шәраитдә тичарәт дөвриііәси тәбии ки, азалачаг. Бу исә тичарәт әмәлиііатларына аірылан кредитләр үзрә банкларын рисглилик дәрәчәсинин артмасы илә нәтичәләнә биләр.

Банклар һәмчинин перспективсиз мүәссисәләрә кредитләрин аірылмасыны даіандырмалыдырлар. Чүнки бу мүәссисәләрин ссуда борчуну артырмагла іанашы, һәм дә банкын өзүнүн ифласы үчүн тәһлүкә іарадыр. Малиііә бөһранынын арадан галдырылмасы саһәсиндә банклар, мүәссисәләр өз сә'іләрини бирләшдирмәлидирләр. Бир даһа тәкрар едирик ки, мүәссисәләрин мүфлисләшмәси банкларын да мүфлисләшмәсинә кәтириб чыхара биләр. Бу бахымдан банклар вә мүәссисәләр биркә антибөһран програмлары ишләіиб һазырламалыдырлар.

“Мүфлисләшмә вә ифлас һаггында” ганунун тәтбиги нә

гәдәр зәрури олса да, онун реаллашдырылмасы бир сыра проблемләрлә үзләшир. Мәсәлән, Мәркәзи вә Шәрги Авропа өлкәләри зәрәрлә ишләјән дөвләт мүәссисәләринин јенидән гурулмасы ишиндә мүфлисләшмә процедуруну һәлә реал шәкилдә тәтбиг едә билмәмишләр.

Мүфлисләшмә үзрә ганунверичилијин тәтбиги саһәсиндә даһа чох уғур газанан өлкәләр сырасында Мачарыстаны мисал көстәрмәк олар. Тәкчә бир илдә Мачарыстанын мәһкәмәләриндә өдәмә габилијјәтини итирмиш мүәссисәләрлә бағлы 1000 ишә бахылмышдыр. Мүгајисә үчүн гејд едәк ки, бу чүр ишләрин сајы Болгарыстанда 100-ә, Словакијада 30-а јахын олмушдур. Чехијада исә верилмиш 2274 әризәдән 282-нә бахылмышдыр. Мүфлисләшмә процедурунун ән зәиф тәтбиг олундуғу өлкә Албанијадыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, зәрәрлә ишләјән дөвләт мүәссисәләринин трансформасијасы дөврүндә, мүфлисләшмә процедуру һеч дә бүтүн проблемләри һәлл етмир. Садәчә олараг зәрәрлә ишләјән мүәссисәләрдә истеһсалын сәмәрәлилијини јүксәлтмәк, малијјә интизамыны күчләндирмәк вә әлавә малијјә ресурслары тапмаг тәләб олунур.

Нојабр, 1997-чи ил

III ф ә с и л

ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘ ВӘ ИГТИСАДИ СИСТЕМИН ТРАНСФОРМАСИЈАСЫ

БАЗАР ИГТИСАДИЈЈАТЫ ВӘ ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘ

Базар игтисадијјатына кечидин мүһүм истигамәтләриндән бири игтисадијјат үзәриндә дөвләт инһисарынын арадан галдырылмасы вә мүлкијјәтин өзәлләшдирилмәсидир. Сосиалист тәсәррүфат системинин игтисади әсасы олараг истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтин мүтәрәгги форма кими узун илләр тәблиғ едилмәсинә бахмајараг, инди мүлкијјәтин мүхтәлиф формаларына кечид, игтисадијјат үзәриндә дөвләт инһисарынын арадан галдырылмасы игтисади һәјатымызын әсас шүарларына чеврилмишдир.

Дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәси һеч шүбһәсиз, базар мүнасибәтләринин формалашмасы илә әлагәдардыр. О, игтисади мүһитә јени аб-һава кәтирир, чәмијјәт үзвләриндә јениликчилик руһу, мадди мараг вә мәс'улијјәт һиссләри ашылајыр, истеһсалын кенишләндирилмәси үчүн стимул јарадыр вә с. Бүтүн буиларын нәтичәсиндә исә базар механизминин һәрәкәтә кәтирәчәк үнсүрләр формалашыр. Бәли, мүлкијјәтин мүхтәлиф формаларынын бәрабәрһүгуглу инкишафы јекчинс мүлкијјәт формасына нисбәтән игтисади-техники тәрәгги бахымындан даһа әлверишлидир. Бунунла белә, өзәлләшдирмәјә даир тәкмил консепсија һазырламаг үчүн илк нөвбәдә, ичтимаи мүлкијјәтин мәнфи тәзаһүрләри көстәрилмәли, сосиалист мүлкијјәт нәзәријјәсинин тәчрүбәдә өзүнү доғрултмамасы сәбәбләри ајдынлашдырылмалыдыр.

Белә бир суал олуна биләр: Нәјә көрә ичтимаи мүлкијјәтдән имтина едилир? Ахы узун илләр ичтимаи мүлкијјәт

шәраитиндә мүәссисәләр арасында тәсәррүфат әлагәләри позулмурду, гиjмәтләрин артмасы исә һеч тәсәввүрә белә кәтирилмирди. Мүһафизәкарлар да мәһз бу дәлилләрә әсасланараг тәсәррүфат механизминин јенидән гурулмасы вә игтисадиjјатын дөвләт тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш гајдада планлы идарә едилмәси консепсиjасыны ирәли сүрүрләр. Бу консепсиjаjа көрә сосиал-игтисади инкишаф инзибати идарәетмә үсулуна хас олан васитәләрлә, о чүмләдән директив планлар, норматив көстәричиләр, сәрт веркигојма, 100 фаизли дөвләт сифариши вә с. илә тәнзимләнир. Нәтичәдә, игтисади сабитлик мүәjјән мә'нада низамланыр, дөвләт тәрәфиндән әһалинин мәнафеjинә тохунан һеч бир тәдбир көрүлмүр. Лакин бу заман өлкә беjнәлхалг игтисади инкишафдан кери галыр, истеһсал олунан мәһсулларын кеjфиjјәти дүнjа стандартларына уjғун кәлмәдиjи үчүн харичи рәгабәтә давам кәтирмир, дахили гиjмәтләр беjнәлхалг гиjмәтләрә jахынлаша билмир, мүәссисәләрин мүстәгиллиjи мәһдудлашдырылыр вә истеһсал үчүн һеч бир стимул jарадылмыр. Өлкәнин игтисади күчү исә jалныз хаммал еһтиjатлары һесабына горуну6 сахланылыр. Ичтимаи мүлкиjјәт саһибсизләшир (әслиндә дөвләтин сәрәнчамында олур) вә она jабанчы мүнасибәт бәсләнилир.

Мәһз бу чәһәтләри нәзәрә алараг, алтернатив консепсиjанын гәбул едилмәсини даһа мәгсәдәуjғун һесаб етмәк олар. Һәмчинин, буну зәрури едән ики шәрти— биринчиси, дөвләтин әввәлки инзибати тә'сир күчүнүн тәдричән зәифләмәсини, истеһсалчыларын сәрбәстлиjинин тә'мин едилмәсини; икинчиси, тәбии еһтиjатларын азалмасыны вә дөвләтин jалныз истеһсал имканларындан истифадә етмәси мәчбуриjјәтиндә галмасыны гејд етмәк лазымдыр. Демәли, игтисади системин, о чүмләдән мүлкиjјәт мүнасибәтләринин јенидән гурулмасы објектив зәрурәтдир. Өзәлләшдирмәни "jухарыдан" верилән көстәришлә һәjата кечирмәк олмаз. О, олдугча мүрәккәб вә чохчәһәтли бир просесдир. Базар мүнасибәтләри үчүн зәрури олан компонентләр формалашдыгча, өзәлләшдирмә үчүн дә әлверишли шәраит jараначаг.

Кооператив һәрәкатынын вә ичарә мүнасибәтләринин

кенишләнмәсини, сәһмдар чәмиjjәтләринин jаранмасыны, фермер тәсәррүфатларынын инкишафыны вә с. өзәлләшдирмәнин ән илкин мәрһәләләри кими гиjмәтләндирмәк лазымдыр.

Бә'зи игтисадчылар мүлкиjjәтин өзәлләшдирилмәсинә еһтиjатла jанашырлар. Белә ки, онларын фикринчә, дотасиjа тәләб едән вә әсас фондларынын хеjли һиссәсинин ашынмыш олдуғу әксәр мүәссисәләрин өзәлләшдирилмәси тәсәррүфат системинин дағылмасына сәбәб ола биләр. Лакин буну, зәннимизчә, әсаслы дәлил һесаб етмәк олмаз. Әкәр харичи тичарәт әмәлиjjатларындан газанылан валjута еһтиjатларынын бөлкүсү мүәссисәнин мәнафеjини нәзәрә аларса вә харичи базарда маневретмә имканлары кенишләнәрсә, бу заман һәмин проблем мүәссисәнин өзү тәрәфиндән һәлл едилә биләр.

Өзәлләшдирмә һәмчинин, психоложи һазырлыг тәләб едир. Һәр шеjдән әввәл, адамларын шүурунда дөнүш jаранмалы, jени игтисади тәфәккүр формалашмалыдыр. Әкс һалда, хүсуси мүлкиjjәт истисмар доғуран мүлкиjjәт формасы кими гәбул едиләчәк вә о, идеоложи мәгсәдә хидмәт едән вә көздән пәрдә асан ичтимаи мүлкиjjәт формасы тәрәфиндән сыхышдырылачагдыр.

Мүлкиjjәтин өзәлләшдирилмәси ичтимаи һәjатын бүтүн сфераларында дөвләт инһисарынын арадан галдырылмасыны тәләб едир. Өзәлләшдирмәнин мүһүм шәрти дөвләтин фәалиjjәт характеринин дәjишмәси, jә'ни онун jалныз низамлаjычы вә әлагәләндиричи функсиjалары ичра етмәсидир. Бунун үчүн игтисадиjjат сиjасәтин деjил, мәһз сиjасәт игтисадиjjатын тәмәркүзләшмиш ифадәси олмалыдыр. Өзәлләшдирмәнин jарымчыг вә локал даирәдә һәjата кечирилмәси ичтимаи-игтисади һәjатда баш верән демократик дәjишикликләри дә ләнкидә биләр.

Өзәлләшдирмәнин бир мүһүм чәһәти дә ондан ибарәтдир ки, о, истеһсалчыда, jә'ни мүлкиjjәтчидә мадди мараг jарадыр вә онун кәлиринин формалашмасында мүһүм рол оjнаjыр. Истеһсалчынын кәлири мүлкиjjәтин өзәлләшдирилмәси шәраитиндә әввәлчәдән муәjjән едилмиш нормативләрә деjил, әмәjин нәтичәсинә әсасланыр вә бу саһәдә һеч бир мәһдудиjjәт гоjулмур. Лакин кәлирин бир

һиссәси верки шәклиндә дөвләт бүдчәсинә дахил олур. Ону да гејд едәк ки, Јапонијада әһалинин 90, АБШ-да исә 70 фаизи истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәт һүгугуна маликдирләр. Бу көстәричиләр истисмары дејил, әһалинин јүксәк һәјат сәвијјәсини сәчијјәләндирир.

Өзәлләшдирмә јалныз хүсуси мүлкијјәтин инкишаф етдирилмәси кими баша дүшүлмәмәлидир. О, мүлкијјәтин мүхтәлиф формаларынын (коллектив, кооператив, хүсуси, гарышыг) ејни статуса малик олмасы демәкдир. Өзәлләшдирмә заманы дөвләт истеһсал васитәләри үзәриндә ваһид мүлкијјәтчидән игтисади просесләрин низамлајычысына чеврилир вә бүтүн мүлкијјәт формаларынын фәалијјәти үчүн һүгуги нормалар мүәјјән едир. Әкәр өзәлләшдирмә инкишаф етмиш гәрб өлкәләриндә базар мүнасибәтләри шәраитиндә һәјата кечирилмишдирсә, бизда бу просес мәһз базар игтисадијјатына кечид дөврүнә тәсадүф едир. Просесин мүрәккәблији дә мәһз бу чәһәтлә бағлыдыр.

Мүлкијјәтин өзәлләшдирилмәси бејнәлхалг тәчрүбәјә әсасән ики формада—кичик вә бөјүк мигјасда һәјата кечирилир. Кичик мигјаслы өзәлләшдирмә тичарәт, ичтимаи-иашә, хидмәт, кәнд тәсәррүфаты вә с. сфералары, бөјүк мигјаслы өзәлләшдирмә исә халг тәсәррүфатынын бир сыра ири, орта вә кичик сәнаје мүәссисәләрини әһатә едир.

Дөвләтсизләшдирмә вә өзәлләшдирмә чох вахт ејниләшдирилир. Лакин дөвләтсизләшдирмә өзәлләшдирмәјә нисбәтән даһа кениш анлајышдыр. Даһа дәгиг десәк, өзәлләшдирмә дөвләтсизләшдирмәнин тәркиб һиссәсидир. Әкәр дөвләтсизләшдирмә бүтөвлүкдә истеһсал мүнасибәтләрини әһатә едирсә, өзәлләшдирмә јалныз мүлкијјәт мүнасибәтләринин јенидән гурулмасы илә әлагәдардыр.

Јә'ни белә бир суал һамыны дүшүндүрүр ки, нә үчүн миллиләшдирмә чох гыса бир мүддәтдә баша чатдырылды, өзәлләшдирмәјә исә илләр лазым кәлир? Јә'ни мүәјјән бир шеји кимәсә бағышламаг вә ја сатмаг, ону кимдәнсә зор күчүнә алмагдан белә чәтиндир? Диктатураја әсасланан һакимијјәт истәнилән тәдбири һәјата кечирмәјә габил иди. Инди исә халгдан алынмыш әмлакын кимләрә гајтарылмасы, нечә бөлүшдүрүлмәси вә ја сатылмасы проблемә чеврилмишдир.

Базар мүнасибәтләринин формалашдығы өлкәләрдә өзәлләшдирмәдән әлдә едилән вәсаитин бир һиссәси дөвләт бүдчәсинә дахил олур. Дикәр һиссәси һесабына исә Милли Әмлак Фонду јарадылыр. Милли Әмлак Фондундан өзәлләшдирмә илә әлагәдар хәрҹләрин вә дикәр тәдбирләрин малиҗјәләшдирилмәси үчүн истифадә едилир. Мәсәлән, ола биләр ки, өзәлләшдирилән мүәссисәнин дөвләтә мүәјјән мәбләғдә борчу олсун. Бу заман бу мәбләғ алычы тәрәфиндән дејил, Милли Әмлак Фондунун вәсаити һесабына өдәнилир.

Бир чох Гәрб өлкәләриндә мүлкиjјәтин өзәлләшдирилмәси алгы-сатгы мүнасибәтләринә әсасланыр. Бә'зи һалларда өзәлләшдирилән мүәссисә сәһмләрин 15-20 фаизини күзәштлә өз ишчиләринә сатыр.

Бир сыра игтисадчылар дөвләт әмлакынын сатышынын гејри-мүмкүнлүјүнү гејд едәрәк ашағыдакы дәлилләрә әсасланырлар:

Биринчиси, әкәр дөвләт мүлкиjјәти халгын мүлкиjјәтидирсә, онун јенидән халга сатылмасыны нечә гиjмәтләндирмәк олар?

Икинчиси, дөвләт әмлакынын дәјәри артыг узун илләр һөкм сүрән индики игтисади шәраитдә ишчиләр тәрәфиндән истеһсал олунан изафи мәһсул һесабына, демәк олар ки, өдәнилмишдир.

Үчүнчүсү, өзәлләшдирилән әмлакын фәрди олараг һәр ҹәмиjјәт үзвү тәрәфиндән сатын алынмасы үчүн кифајәт гәдәр вәсаити јохдур.

Игтисадиjјаты базар мүнасибәтләри әсасында идарә едилән өлкәләрин тәҹрүбәси көстәрир ки, јалныз кичик мигјаслы өзәлләшдирмәдә објектләр бүтүнлүклә пулла өдәнилир. Бөјүк мигјаслы өзәлләшдирмә заманы исә гарышыг формалардан, алгы-сатгы мүнасибәтләриндән, сәһмләрин күзәштли сатышындан, бә'зән дә онларын әмәк коллективи үзвләри арасында пулсуз бөлүшдүрүлмәсиндән (бу заман һәмин сәһмләрин дәјәри онун кәләҹәкдә кәтирәҹәји дивиденд һесабына өдәнилир), мүәссисәләрин иҹарәјә верилмәсиндән, хариҹи капиталын ҹәлб едилмәсиндән истифадә едилир.

Мүлкиjјәтин истәр сатышы, истәрсә дә пајланмасы

заманы әсасән хүсуси саһибкарлыг фәалијјәтиндә марагла олан вә мүлкијјәтдән сәмәрәли истифадә едә билән шәхсләрә үстүнлүк верилмәлидир. Бу заман "кизли игтисадијјаты"н јарадычы бизнесменләри үчүн кениш ганунн мејдан ачылыр.

Өзәлләшдирмәнин зәрури структур вә механизмини јаратмадан онун реаллашдырылмасы гејри-мүмкүндүр. Бунун үчүн јени кредит системи, ваһид верки механизми, мүхтәлиф тә'јинатлы биржалар, өзәлләшдирмә үзрә хүсуси орган вә с. јарадылмалыдыр.

Дөвләт әмлакынын харичи инвесторлар тәрәфиндән алынмасы да мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу заман дөвләтин валјута фондуна хејли вәсаит дахил олур, дикәр тәрәфдән исә харичи мүлкијјәтчиләр өзәлләшдирилмиш мүәссисәни јени техника вә аваданлыгларла тәчһиз едир, тәсәррүфатда мүтәрәгги техноложи-игтисади мејлләр јараныр, идарәетмәнин тәшкили даһа да тәкмилләшир вә нәтичәдә формалашан сағлам мүһит дикәр истеһсал һәлгәләринин фәалијјәтинә дә сирајәт едир. Бүтүн бунлар да рәгабәт мүнасибәтләри үчүн кениш мејдан ачыр. Харичи капиталын чәлб едилмәси мәшғуллуг проблеминин һәлл едилмәси бахымындан да мүстәсна рола маликдир.

Мүлкијјәтин өзәлләшдирилмәсинин игтисади әһәмијјәти һәм дә ондан ибарәтдир ки, дөвләт бүдчәсинин кәсри әлавә мәдахил мәнбәләри һесабына арадан галдырылыр вә хејли һәрәкәтсиз пул күтләси дөвријјәјә чәлб едилир.

60-70-чи илләрдә игтисади бөһрана мә'руз галмыш Түркијә дөвләти мәһз кениш мигјаслы һәјата кечирилән өзәлләшдирмә сајәсиндә бөһран мәнкәнәсиндән чыха билди. Һазырда Түркијәнин игтисади сијасәтинә көрә тәбии еһтијатлар вә һәмчинин халгын үмуми истифадәси үчүн зәрури олан әмлак истисна олмагла, јердә галан бүтүн мүлкијјәт објектләри ајры-ајры һүгуги вә физики шәхсләрин сәрәнчамындадыр. Бурада хүсуси бөлмәнин ролу бөјүкдүр вә онун фәалијјәти үчүн дөвләт тәрәфиндән бир сыра кредит-верки күзәштләри нәзәрдә тутулур. Халг тәсәррүфатында дөвләт мүәссисәләринин пајы демәк олар ки, хејли азалмышдыр. "Игтисади мө'чүзәләр атасы" һесаб едилән Түркијә президенти Тургут Өзалын әсас фәалијјәт принсипи

дикәр дөвләтләр үчүн дә өрнәк олмалыдыр: "Дөвләтин варлы олмасы һеч дә милләтин варлы олмасы демәк дејилдир, милләтин варлы олмасы исә сон нәтичәдә дөвләтин варлы олмасына кәтириб чыхарыр".

Өзәлләшдирмәнин өлкә үзрә "јухарыдан" ичра едилмәси республикаларын бир-бирилә вә мәркәзлә мүнасибәтини кәскинләшдирә биләр. Буна јол вермәмәк үчүн һәр бир республиканын өз мүлкијјәти үзәриндә саһиблик, сәрәнчамвермә вә ондан истифадә һүгугу тә'мин едилмәлидир. Республика әразисиндә јерләшән бүтүн мүәссисәләрин јерли табечилијә верилмәсиндән сонра мүлкијјәтин өзәлләшдирилмәси просесинә башламаг олар. Мәһз бу дөврдән е'тибарән республикамызда милли бизнесин формалашмасы мәрһәләси өзүнүн характерик әламәтләрини көстәрәчәк.

18 ијун 1991-чи ил

ДӨВЛӘТ МҮЛКИЈЈӘТИНИ НЕЧӘ ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘЛИ?

Республикамызда дөвләт мүлкијјәтини өзәлләшдирмәдән игтисади ислаһатларын кедишиндән данышмаға дәјмәз. Бу күн Азәрбајчанда базар инфраструктурунун илкин формада да олса јаранмамасы өзәлләшдирмәнин һәлә апарылмамасы илә бағлыдыр. Өзәлләшдирмәнин өзүнүн мәгсәди демәк олар ки, дәгиг мүәјјәнләшдирилмәјиб. Ону ја бүдчә кәсиринин өртүлмәси, ја да милли валјутанын сабитләшдирилмәси васитәси кими гијмәтләндирирләр. Лакин нәзәрә алынмыр ки, өзәлләшдирмә һеч дә даими, тәкрарланан просес дејилдир. Онун һәјата кечирилмәсиндә әсас мәгсәд сағлам базар мүһитинин јарадылмасы, һәр бир кәсдә мадди мараг вә мәс'улијјәт һиссинин ашыланмасы, игтисади инкишафа дахили стимул вермәкдир.

Бә'зән белә бир фикир сәсләнир ки, мүһарибә кетдији бир өлкәдә өзәлләшдирмәни, үмумијјәтлә, игтисади ислаһатлары апармаг олмаз. Онда белә бир суал мејдана чыхыр: Ислаһатлар истигамәтиндә гәт'и аддымларын атылмамасы, көһнә игтисади режимин сахланылмасы Азәр-

бајчанын мәнафејинә нә дәрәчәдә хидмәт едир? Үмумијјәтлә, бу чүр курс республиканын гәләбәсинә зәманәт верирми? Тәбии ки, јох! Әксинә, бу саһәдә фәалијјәтсизлик дөвләт әмлакынын дағыдылмасына, бејнәлхалг аләмдә республикамыз барәдә гејри-ислаһатчы өлкә кими јанлыш тәсәввүрүн јаранмасына сәбәб ола биләр.

Өзәлләшдирмәнин сүр'әтләндирилмәсиндә инди даһа чох саһибкарлар, иш адамлары марагылыдырлар. Дөвләт секторунун нүмајәндәләри үчүн исә бу о гәдәр дә арзу олунан просес дејилдир. Чүнки онлар үчүн дөвләт әмлакына "саһиб" олмаг вә ја ону идарә етмәк хүсуси мүлкијјәтчи олмагдан даһа сәрфәлидир. Өзәлләшдирмәни сосиал партлајыша сәбәб олачаг тәдбир кими гәләмә верәнләр дә көрүнүр, мүәјјән мәгсәд күдүрләр.

Јени игтисади шәраитдә мүлкијјәт мүнасибәтләринин елми әсасларла өјрәнилмәси хүсуси актуаллыг кәсб едир. Сијаси игтисад елминдә мүлкијјәт мүнасибәтләри демәк олар ки, објектив тәдгиг олунмајыб. Ичтимаи мүлкијјәтин сосиализмдә реаллашмасы шәртләри илә бағлы онларла диссертасијалар јазылса да, индијә кими нә мүлкијјәт саһиби олуб, нә дә мүлкијјәт һүгугуну тәләб едән. Өзәлләшдирмә әслиндә әһалинин һәјат сәвијјәсинин писләшмәсини јох, онун даһа да јүксәлмәсини шәртләндирир.

Һәр бир өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да өзәлләшдирмә спесифик хүсусијјәтләрә маликдир.

Биринчиси, республикада базар игтисадијјаты структурунун јаранмадығы, сағлам рәгабәт мүнасибәтләринин формалашмадығы вә игтисадијјатда кениш дөвләтсизләшдирмә тәдбирләринин апарылмадығы бир шәраитдә өзәлләшдирмәдән гыса бир мүддәтдә бәһрәләнмәк мүмкүн олмајачаг.

Икинчиси, Азәрбајчанда саһибкарлар тәбәгәси һәлә там формалашмајыб.

Үчүнчүсү, әкәр мүлкијјәт сатыларса, онда сырави вәтәндашларын бу просесдә иштирак етмәк имканлары мәһдуд олачаг.

Дөрдүнчү хүсусијјәт, Азәрбајчанда милли игтисадијјатын бир систем кими там тәшәккүл тапмамасы илә бағлыдыр. Мәһз бу сәбәбдән, дөвләт мүлкијјәтинин гејри-мүтәшәккил

гајдада хүсусиләшдирилмәсинә јол вермәк олмаз. Өзәлләшдирмәдә јерли саһибкарларын мәнафеји нәзәрә алынмалыдыр. Харичи инвесторларын өзәлләшдирмәдә иштиракыны тә'мин етмәк нә гәдәр зәрури олса да, јерли саһибкарлар үчүн әлверишли старт вәзијјәтинин јарадылмасыны унутмаг олмаз.

Бешинчиси, сәнаје структурунда база саһәләринин үстүнлүк тәшкил етмәсини, мәдән истеһсал саһәләриндә әсас фондларын 80 фаизинин ашындығыны, халг тәсәррүфатында чалышан фәһлә вә гуллугчуларын 65-70 фаизинин дөвләт бөлмәсиндә чәмләнмәсини дә өзәлләшдирмә просесиндә нәзәрә алмалыјыг.

Республикада өзәлләшдирмәнин спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг ашағыдакы истигамәтләрдә тәдбирләр көрүлмәлидир:

1. Өзәлләшдирилән дөвләт әмлакынын баланс дәјәри, онун базар гијмәтләри илә һесабланмыш реал дәјәри, өзәлләшдирилән мүлкијјәтин структурунда игтисадијјатын ајры-ајры саһәләринин хүсуси чәкиси мүәјјәнләшдирилмәлидир.

2. Өзәлләшдирмә вариантлары (мүлкијјәтин сатылмасы, әвәзсиз пајланмасы вә сәһмләшдирилмәси) вә формалары (бөјүк вә кичик мигјаслы) арасында оптимал нисбәт тә'јин едилмәлидир. Јалныз кичик мигјаслы өзәлләшдирмә илә кифајәтләнмәк олмаз. Башланғыч мәрһәләдә тичарәт вә ичтимаи-иашә, нәглијјат вә хидмәт објектләринин, һәмчинин кичик вә орта мигјаслы сәнаје мүәссисәләринин һәррач јолу илә сатышына вә бунунла паралел олараг ири сәнаје мүәссисәләринин сәһмләшдирилмәсинә үстүнлүк верилмәлидир. Әсас фондлары даһа чох көһнәлмиш олан сәнаје мүәссисәләринин харичи инвесторлара сатылмасы даһа мәгсәдәујғун оларды. Мүәссисәләрин сәһмләшдирилмәси заманы әмәк коллективинә сәһмләрин мөһләтли вә күзәштли гајдада сатышы да тәтбиг едилә биләр. Бу заман ничијә сатылан сәһмин дәјәри әввәлчәдән јох, мүәјјән мүддәтә, сәһмин кәтирәчәји дивидент һесабына тәдричән өдәнилир. Гијмәтләрин индики артымы шәраитиндә әһалинин әмәк һаггынын минимал сәвијјәдә олдуғуну нәзәрә алсаг, бу вариантын тәтбигинин зәрурилији бир даһа ајдын олар.

3. Өзәлләшдирмәни һәјата кечирмәздән әввәл республикада "кизли игтисадијјат" хүсуси тәдгигат објекти кими өјрәнилмәли, дөвријјәдә олан кизли капиталын һәчми тәхмини дә олса мүәјјәнләшдирилмәлидир. Ону да гејд едәк ки, буну дәгигләшдирмәк үчүн конкрет методика вә үсуллар мөвчуддур.

4. Өзәлләшдирмәдән әлдә едилән вәсаитин истифадә истигамәтләри дә мүәјјән едилмәлидир. Фикримизчә, һәмин вәсаитин бир һиссәси бүдчәјә көчүрүлмәли, дикәр һиссәси исә кредитләр формасында өзәлләшдирилмиш мүәссисәләрин инкишафына јөнәлдилмәлидир. Өзәлләшдирмә һесабына јығылан вәсаитләри сосиал хәрчләрин малијјәләшдирилмәсинә ајырмаг, харичдән әрзаг кәтирилмәсинә сәрф етмәк мәгсәдәујғун дејилдир.

5. Мүфлисләшмә һаггында ганунун гәбулу, әмәк ганунверичилијиндә мүвафиг дәјишикликләрин едилмәси сүр'әтләндирилмәлидир.

6. Игтисадијјатын идарә едилмәси базар мүнасибәтләринин тәләбләринә ујғунлашдырылмалыдыр.

Өзәлләшдирмәни бә'зи игтисадчылар мәчбури аддым кими гијмәтләндирсәләр дә, әслиндә о һазыркы дөврүн тәләбләриндән ирәли кәлән игтисади зәрурәтдир. О ки галды өзәлләшдирмәнин игтисадијјатда сағламлашдырычы рол ојнамасына, бунун үчүн һәмин процесин игтисади ислаһатларла тамамланмасы, базар инфраструктурунун сүр'әтлә формалашдырылмасы тәләб олунур.

8 декабр 1993-чү ил

АЗӘРБАЈЧАН ИГТИСАДИЈЈАТЫНДА КӘКЛИ ДӘЈИШИКЛИКЛӘР ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘДӘН АСЫЛЫДЫР

Азәрбајчан игтисадијјатынын базар рејсләринә кечирилмәси процеси вахт бахымындан узадылдыгча бир тәрәфдән игтисади идарәчиликдәки гејри-мүәјјәнлик артыр, дикәр тәрәфдән дә тәсәррүфат һәјатынын тәнзимләнмәси хејли чәтинләшир. Доғрудур, азад игтисадијјата доғру бир сыра

аддымлар атылыб. Мәсәлән, хүсуси бөлмәјә дахил олан структурлар јараныб, коммерсија банклары шәбәкәси ке-нишләниб, валјута режими либераллашдырылыб, азад тича-рәт үчүн мүәјјән имканлар јарадылыб вә с. Лакин бүтүн бун-лар һәлә Азәрбајчан игтисадијјатында көклү структур дәји-шикликләринә сәбәб олмајыб. Мәсәлә бурасындадыр ки, бу просес чәмијјәтин игтисади әсасыны тәшкил едән мүлкијјәт мүнасибәтләринин тамамилә дәјишдирилмәсини тәләб едир.

Артыг игтисадијјатда апарылан косметик тәдбирләрдән радикал тәдбирләрә кечмәк лазымдыр. Өзәлләшдирмә һәмин тәдбирләрдән ән әсасы кими, игтисади системин фәалијјәтинә јени мәзмун вермәклә јанашы, һәм дә чә-мијјәтдә демократикләшмәни сүр'әтләндирир. Бу бахымдан, игтисади ислаһатларын дөнмәзлијинин тә'мин едилмәси вә демократик принсипләрин инкишаф етдирилмәси игтиса-дијјат үзәриндә дөвләт инһисарынын арадан галдырыл-масыны вә хүсуси мүлкијјәтчилијин бәргәрар олмасыны шәртләндирир.

Һәр бир шәхсин мүлкијјәт һүгугуну јалныз дөвләтсиз-ләшдирмә вә өзәлләшдирмә васитәсилә тә'мин етмәк мүмкүндүр. Өзәлләшдирмә һәм дә сосиал јөнүмлү игти-садијјат гурмағын әсас васитәләриндәндир. Әкәр өлкәнин һәр бир вәтәндашы узун илләрдән бәри мәһрум олдуғу мүлкијјәтин саһиби олурса, өлкә сәрвәтиндә онун да пајы олдуғуну дәрк едирсә, бунун өзү елә сосиал әдаләтин бәргәрар олмасы демәкдир.

Өзәлләшдирмә миллиләшдирмәдән фәргли олараг, көнүллүлүк принсипинә әсасланыр вә о, өлкәнин тәрәггиси илә бағлы чәтинлик вә проблемләри чәмијјәт үзвләри арасында бөлүшдүрүр. Әкәр бир өлкә дахилиндә инсанлар мүлкијјәт саһибидирләрсә, демәли онлар нәинки һәмин чәмијјәтин сабитлијиндә марагды олачаглар, һәм дә јарана биләчәк һәр һансы сосиал кәркинлији арадан галдырмаға чалышачаглар.

Ајры-ајры өлкәләрдә милли игтисадијјатын сағлам-лашдырылмасынын өзәлләшдирмә илә әлагәләндирилмәси һеч дә тәсадүфи дејил. 80-чи илләрин ахырларындан индијә кими дүнјанын 90-а јахын өлкәси өзәлләшдирмә саһәсиндә мүәјјән аддымлар атыб, уғурлу нәтичәләр әлдә едибләр.

Әслиндә, өзәлләшдирмәни һеч дә дөвләт әмлакынын ајры-ајры шәхсләрин әлинә кечмәси кими гијмәтләндирмәк олмаз. О, мүрәккәб, чохчәһәтли макроигтисади просес олмагла, мүтәрәгги вә даһа сағлам игтисади системин формалашмасынын әсасыны тәшкил едир.

Өзәлләшдирмә милилләшдирмәдән фәргли олараг, бирдәфәлик характер дашыја билмәз. О, узунмүддәтли просес олараг һәјата кечириләчәкдир. Бә'зиләри өзәлләшдирмәни тәһлүкәли, дөвләтин игтисадијјатда ролуну азалдан просес кими гијмәтләндирирләр. Әслиндә исә о, һеч дә дөвләтин имканларыны мәһдудлашдырмыр. Бу, һәр шејин, хүсуси капитал тәрәфиндән диктә едилмәси дә демәк дејил. Өзәлләшдирмә нәтичәсиндә дөвләт әслиндә бир чох тәсәррүфат гајғыларындан азад олур вә о, бүтүн диггәти игтисади сијасәтин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинә, тәсәррүфат һәјатынын чевик тәнзимләнмәсинә јөнәлдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, өзәлләшдирмәдән сонра дөвләт игтисадијјаты инзибати, директив методларла дејил, базар игтисадијјатына хас олан тәнзимләмә формалары илә идарә едәчәк.

Өзәлләшдирмә сон мәгсәд дејил. О, игтисадијјатда көклү структур дәјишикликләринин апарылмасынын ән тә'сирли васитәсидир. Бунунла белә, өзәлләшдирмәнин өзүнүн мәгсәди дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәлидир. Фикримизчә, өзәлләшдирмәнин башлыча мәгсәди ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр:

- игтисади сәмәрәлилији артырмаг;
- саһибкарлыг фәалијјәтини кенишләндирмәклә игтисадијјатда хүсуси бөлмәнин пајыны артырмаг;
- әһалинин һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәк;
- игтисади тәнзимләмәдә базар елементләринин тә'сирини артырмаг;
- базар инфраструктуруну формалашдырмаг;
- мүәссисәләрә ајрылан бүдчә дотасијаларыны минимума ендирмәклә, рәгабәт мүнасибәтләринә кениш мејдан вермәк;
- дөвләти лүзумсуз малијјә вә тәсәррүфат гајғыларындан азад етмәк;
- харичи сәрмајәләр һесабына республиканын бејнәлхалг игтисади вә сијаси әлагәләрини инкишаф етдирмәк, һәм-

чинин мүасир техника вә технолокијаны өлкә игтисадијјатына кениш сурәтдә чәлб етмәк;

- дөвләтин кәлирләрини артырмаг;

- игтисадијјаты либераллашдырмагла, чәмијјәтин демократикләшмәсини сүр'әтләндирмәк.

Доғрудур, өзәлләшдирмә васитәсилә бу мәгсәдләрин һамысына наил олмаг мүмкүн дејил. Ола биләр ки, һәр һансы бир мәгсәдин реаллашмасы башга бир мәгсәдә наил олмаға имкан вермәсин. Бунунла белә, өзәлләшдирмәдә әсас стратежи хәтти сағлам әсасларла фәалијјәт көстәрән азад игтисадијјатын гурулмасы тәшкил етмәлидир.

Өзәлләшдирмәнин зәрурилијини шәртләндирән амилләр

Һазыркы шәраитдә, өзәлләшдирмәнин зәрурилијини әсасландырмаг үчүн дөвләт мүлкијјәтинин һөкмран олдуғу игтисадијјатын бу күнкү вәзијјәтини сәчијјәләндирмәк кифајәтдир.

Дөвләт мүлкијјәтиндә олан сәнаје мүәссисәләри үзрә әмәк мәһсулдарлығы вә истеһсал һәчми кәскин шәкилдә ашағы дүшмүшдүр. Истеһсал һәчминин азалмасы 1994-чү илдә 23 фаиз тәшкил етмишдир.

Дөвләт мүәссисәләри үзрә бурахылмыш мәһсулун 51 млрд. манатлығы вә ја илин әввәлиндән истеһсал олунмуш мәһсулун 17,1 фаизи анбарларда јығылыб галмышдыр. Тәкчә јүнкүл, јејинти вә машынгајырма сәнајесинин мүәссисәләриндә һазыр мәһсул галығы республика үзрә үмуми сәвијјәнин 72 фаизини тәшкил едир. Мүәссисә вә тәшкилатларда һазыр мәһсул галыгларынын артмасы малијјә-тәсәррүфат фәалијјәтиндәки чәтинликләрлә јанашы, һәм дә бу мәһсулларын сатышына сәдд чәкән бүрократик манеәләрлә изаһ олунур.

Дөвләт мүәссисә вә тәшкилатлары үзрә иш вахтынын иткиси 354 мин адам-күн олмушдур ки, бу да орта һесабла һәр күн 2,4 миндән чох нәфәрин өз иш јериндә олмамасы вә ја илин әввәлиндән 1 млрд. манатлыгдан чох мәһсулун бурахылмамасы демәкдир.

Чари илин биринчи јарымилиндә банк ссудалары үзрә дөвләт мүәссисә вә тәшкилатларынын вахты кечмиш борчу

22,9 млрд. маната чатмышдыр ки, бу да һәмин саһәләр үзрә кредит гојулушунун 20 фаизини тәшкил едир. Әкәр бу кредитләрин күзәштли гајдада верилмәсини дә нәзәрә алсаг, онда ајдын олар ки, һәмин мүәссисәләрә довләт тәрәфиндән әлверишли шәраит јарадылдығы һалда да онлар сәмәрәли фәалијјәт көстәрә билмирләр.

Республика сәнајесинин мүәссисәләри тәрәфиндән истеһсал олунмуш мәһсулларын рәгабәт габилијјәтли олмамасы онларын дүнја базарына чыхмаг имканларыны мәһдудлашдырыр.

Республика мүәссисәләринин бөјүк бир һиссәси-- коммунал тәсәррүфаты вә тичарәт мүәссисәләринин јарыдан чоху, мәнзил тәсәррүфаты вә газма мүәссисәләринин исә демәк олар ки, һамысы зәрәрлә ишләјир. Лакин бу мүәссисәләр зәрәрин артмасына бахмајараг, малик олдуглары дебитор борчлары азалтмаға сә'ј көстәрмирләр.

Садаладығымыз фактлардан көрүнүр ки, "ичтимаи мүлкијјәт"дә олан мүәссисәләрә довләт тәрәфиндән јардым көстәрилмәсинә бахмајараг, онлар проблемләр мәнкә-нәсиндә сыхылмагдадырлар. Белә бир суал верилә биләр ки, һәмин мүәссисәләр өзәлләшдирилдикдән сонра онларын мөвчуд проблемләри арадан галдырылачагмы? Тәбии ки, бу кими проблемләрин һәлли үчүн мүәјјән мүддәт лазым кәләчәк. Лакин бунунла белә өзәлләшдирмәдән сонра бүтүн мүәссисәләр тәсәррүфат һәјатында бәрабәр шәртләр дахилиндә фәалијјәт көстәрәчәкләр.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, өзәлләшдирилмиш мүәссисәләрин әсас үстүнлүјү ондадыр ки, бу мүәссисәләр истеһсал хәрчләрини азалтмаға мараглы олдуглары үчүн даһа сәмәрәли фәалијјәт көстәрир, базар конјуктурасына чевик адаптасија олунур, истеһсалын даһа расионал формаларыны тәтбиг едирләр. Бу бахымдан өзәлләшдирмә тә'хирәсалынмаз тәдбир кими тезликлә һәјата кечи-рилмәлидир.

13 октјабр 1994-чү ил

АЗӘРБАЈЧАНДА ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘ ИЛӘ БАҒЛЫ ПРОБЛЕМЛӘР

Һеч бир өлкәдә идеал өзәлләшдирмә модели јохдур. Онлар һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Үмумиіјәтлә, бир игтисади системдән дикәринә кечид заманы мүхтәлиф манеәләрни мејдана чыхмасы тәбиидир. Белә бир шәраитдә өзәлләшдирмә просеси дә һәмишә бөјүк чәтинлик вә проблемләрлә мүшајиәт едилир. Бунлар да өз нөвбәсиндә характери вә мигјасына көрә өлкәдән өлкәјә фәргләнир. Өзәлләшдирмәнин кедишиндә һәр бир өлкәнин сосиал, игтисади вә сијаси режими дә һәлледичи рол ојнајыр. Бәс Азәрбајчанда өзәлләшдирмә просеси үчүн манеә јарадачаг проблем вә чәтинликләр һансылардыр?

Биринчиси, республикамызда игтисадијјатын кенишмиг-јаслы либераллашдырылмамасыдыр. Мәһз бунун нәтичә-сидир ки, һәлә республикамызда базар мүнасибәтләри илкин формада да олса тәшәккүл тапмајыб. Нормал фәалијјәт көс-тәрән әмтәә, әмәк, фонд вә валјута биржалары, бејнәлхалг нормалара чаваб верән банк шәбәкәси демәк олар ки, јох-дур. Дөвләт һимајәсинә өјрәшмиш олан мүәссисәләр һәлә әләбахымлылыг психолокијасындан узаглаша билмирләр. Игтисадијјат тамамилә инһисарлашыб. Сағлам рәгабәт мү-насибәтләри үчүн шәраит јарадылмајыб. Инкилтәрә, Јапо-нија, Түркијә вә с. бу кими өлкәләр өзәлләшдирмәни базар мүнасибәтләринин инкишафы кедишиндә һәјата кечирдик-ләри һалда Азәрбајчанда бу просес мәһз базар игтисадиј-јатына кечидлә үст-үстә дүшүр. Өзәлләшмәнин республи-камыз үчүн әсас чәтинлијн дә елә бунунла изаһ олунур.

Икинчи мүһүм проблем, саһибкарлар тәбәгәсинин һәлә формалашмамасы илә бағлыдыр. Бу күн илкин капитал јығымы бизнесменләрин јох, "кизли игтисадијјат" нүмајән-дәләринин әлиндәдир. Кизли капиталын өзәлләшдирмәдә иштиракына мүхтәлиф мүнасибәт бәсләнилсә дә, о кечмиш анормал игтисади системин мәнтиги нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Вә бу капиталы мәһв вә ја мүсадирә етмәк әвәзинә, ондан сәмәрәли истифадә едәрәк игтисадијјаты гидаландырмаг лазымдыр.

Үчүнчүсү, дөвләт мүәссисә вә тәшкилатларынын гејри-мәһсулдар вә зәрәрлә ишләмәсидир. Һазырда тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы, банк һесаблашмалары саһәсиндәки чәтинликләр дә мүәссисәләрин ифлич вәзијјәтә дүшмәсинә өз тә'сирини көстәрмишдир. Белә ки, инди республикада зәрәрлә ишләјән 1094 мүәссисә фәалијјәт көстәрир. Республиканын мүәссисә вә тәшкилатлары үзрә өдәмәмәләрин үмуми мәбләғи 240 млрд. манат тәшкил етмишдир ки, бунун да 85 фаизи гаршылыглы һесаблашмалар үзрә јаранмыш борчларын, 15 фаизи исә алынмыш ссудалар үзрә вахты кечмиш борчларын пајына дүшүр. Көрүндүјү кими, мүәссисә вә тәшкилатлар үзрә өдәмәмәләрин үмуми мәбләғи өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулан дөвләт әмлакы дәјәринин тәхминән 45-50 фаизини тәшкил едир. Одур ки, дөвләт өзәлләшдирмә заманы бу мүәссисәләрин малијјә вәзијјәтинин јахшылашдырылмасыны да диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Дөрдүнчүсү, бөһранын дәринләшмәси вә макроигтисади таразлығын тә'мин едилмәмәси илә бағлы проблемдир. Өзәлләшдирмәнин игтисадијјата сабитләшдиричи вә сағламлашдырычы тә'сирини тә'мин етмәк үчүн ону һөкмән малијјә, пул-кредит, верки вә гијмәт сијасәти илә дүзкүн әлагәләндирмәклә макроигтисади көстәричиләрин јахшылашдырылмасына наил олмалыјыг.

Бешинчиси, әһалинин игтисади шүурунун вә психолокијасынын һәлә јетәринчә дәјишмәмәси илә бағлы чәтинликдир. Игтисади ислаһатлар, о чүмләдән өзәлләшдирмә ичтимаијјәт арасында кениш тәблиғ едилмәдијинә көрә бу просесә мүнасибәт һеч дә бирмә'налы дејил. Сон дөврләр өзәлләшдирмә илә бағлы кечирилмиш соғрулар нәтичәсиндә мә'лум олду ки, өзәлләшдирмәни сорғу иштиракчыларынын јалныз 30%-и мүдафиә едир. Лакин өзәлләшдирмә әрәфәсиндә бу мүсбәт көстәричи дејил. Дүнја өлкәләринин тәчрүбәси өзәлләшдирмәнин әһалинин әксәр һиссәси тәрәфиндән мүдафиә олунмасынын зәрурилијини артыг тәсдиг едиб.

Алтынчы манеә, дөвләт мүлкијјәтини идарә едәнләрин өзәлләшдирмәјә тәзјиги илә бағлыдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, өзәлләшдирмәнин нәтичәсиндә дөвләтин

игтисадијјата мүдахиләси әһәмијјәтли дәрәчәдә азалыр. Бу исә, ејни заманда, ајры-ајры дөвләт мә'мурларынын һүгуг вә сәлаһијјәтләринин азалмасы демәкдир. Кәләчәкдә өзәлләшдирмәнин мәһз бу гүввәләр тәрәфиндән әнкәлләнәчәјини истисна етмәк олмаз.

Једдинчи манеә, әсасән узун иллердән бәри Азәрбајчанда формалашдырылмыш "асылы игтисадијјатын" доғурдуғу проблемләрлә изаһ олунур. Һәмин проблемләрә мисал олараг, сәнајенин вә кәнд тәсәррүфатынын бир јөнлү инкишафыны, мәһсулдар гүввәләрин республика үзрә гејри-сәмәрәли јерләшдирилмәсини, әсас фондларын 80%-нин физики вә мә'нәви чәһәтдән ашынмасыны көстәрмәк олар.

Сәккизинчи проблем, әһалинин бөјүк бир һиссәсинин јохсуллуг һәддиндә јашамасыдыр. Дәринләшмәкдә олан инфлјасија ашағы тәбәгә илә јанашы, орта тәбәгәнин дә өзәлләшдирмәдә иштиракы имканларыны мәһдудлашдырыб. Һәмин тәбәгәнин јалныз сәһмләшмәдә иштирак етмәк имканы вар. Алынмыш сәһмләр исә һеч дә вәтәндашларын мүлкијјәт һүгугуну тә'мин етмир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, вахты илә кечмиш АФР-дә өзәлләшдирмә кечириләркән 4 млн. сәһми олан хырда мүлкијјәтчиләрин әлиндә 2 илдән сонра бу сәһмләрин јалныз 50 мини вә јахуд 1%-и галмышды. Аналожи вәзијјәт Франсада да мүшаһидә едилмишдир. Беләки, бурада идарәчиләрин һәр ики нәфәрдән бири, ишчиләрин исә јалныз 7%-и сәһмләрә маликдир. Бу бахымдан өзәлләшдирмә заманы сәһмләшмәјә кениш јер вермәклә јанашы, һәр бир вәтәндашын саһибкарлыг фәалијјәтиндә иштиракына да максимум шәраит јарадылмалыдыр.

Доггузунчу проблем, Азәрбајчан игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинин бөјүк хүсуси чәкијә малик олмасы илә бағлыдыр. Бу күн дөвләтин мүлкијјәтиндән даһа чох ону "идарә едәнләр" бәһрәләнирләр. Үмумијјәтлә, дөвләтин нәзарәт етдији мүлкијјәтин мигјасы нә гәдәр кенишдирсә, һәмин әмлакын оғурланмасы вә таланмасы һаллары да бир о гәдәр чох олур. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, республикамызда баш верән чинајәтләрин структурунда дөвләт әмлакынын вә ја ичтимаи әмлакын мәнимсәнилмәси вә таланмасы илә бағлы чинајәтләрин хүсуси чәкиси 12 фаиз

тәшкил едир. Бу исә хүсуси мүлкијјәтдә олан әмлак оғурлугларындан сонра (20,9 фаиз) хүсуси чәкисинә көрә икинчи көстәричидир. Бу күн игтисадијјаты бүрүмүш “кизли” бизнес фәалијјәти һәр шејдән әввәл дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәмәси илә бағлыдыр. Белә ки, бир тәрәфдән тәшәккүл тапмагда олан коммерсија структурлары, дикәр тәрәфдән дә дөвләт һимајәсиндә олан мүәссисә вә тәшкилатлар өз араларында гејри-рәсми сөвдәләшмәләр һесабына веркидән јајынмагла “кизли игтисадијјат”ын дөвријјәсини кенишләндирәрәк, “әлверишли” әмәлијјатлар апарырлар. Бундан исә дөвләт дејил, ајры-ајры шәхсләр фајдаланырлар.

Гејд олунан бүтүн бу проблемләрин мөвчудлуғу һеч дә игтисади ислаһатлары, о чүмләдән өзәлләшдирмәни кечиктирмәјә әсас вермир. Унутмамалыјыг ки, ислаһатлар игтисади системин нормал вә сағлам әсасларла фәалијјәтини тә’мин етмәк вә бунун да әсасында дөвләтин игтисади, сијаси вә һәрби күчүнү артырмаг үчүн лазымдыр. Ислаһатлары ләнкитмәк исә бу мәгсәддән узаглашмаг демәкдир.

Һазырда Азәрбајчан өзәлләшдирмәнин башланмасы әрәфәсиндәдир. Бу просесин уғурла һәјата кечирилмәси игтисади, сијаси, сосиал, мәдәни һәјатын дикәр саһәләриндә дә әсаслы дөнүшүн, мүтәрәгги дәјишикликләрин баш вермәсини тәләб едир. Әкс һалда, хүсуси мүлкијјәтчилијә әсасланан игтисади режимин сәмәрәли фәалијјәтини тә’мин етмәк мүмкүн олмајачаг.

22 октјабр 1994-чү ил

ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘ ИТИСАДИ СИСТЕМИН ТРАНСФОРМАСИЈАСЫНЫН ӘСАС ВАСИТӘСИДИР

Игтисади ислаһатлары һәјата кечирән дөвләтләрин тәчрүбәси көстәрир ки, көклү сосиал-игтисади дәјишикликләрин дөнмәзлијинин тә’мин едилмәси, һәр шејдән әввәл, ислаһатларын гаршысында дуран идеоложи манеә-

ләрин арадан галдырылмасындан вә өзәлләшдирмә просесинин старт көтүрәрәк кениш вүс'әт алмасындан асылыдыр.

Өзәлләшдирмә игтисади ислаһатларын дикәр истигамәтләриндән фәргли олараг, өлкәдә структур дәјишикликләри үчүн катализатор ролуну ојнајыр. Һеч шүбһәсиз, республикамызда өзәлләшдирмә кениш миг'јас алдыгча, базар мүнасибәтләринин формалашмасы просеси дә сүр'әтләнәчәк.

Мүсбәт һалдыр ки, 1996-чы илин биринчи јарысындан сонра өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәси саһәсиндә әсаслы дөнүш јаранмышдыр. Бу мүддәт әрзиндә он саһәни әһатә едән 6 миндән чох кичик мүәссисәнин өзәлләшдирилмәси илкин мәрһәлә үчүн бу просесин динамик характер алдығыны көстәрир. 1997-чи илдә исә кичик өзәлләшдирмәнин баша чатдырылмасы, 400-ә јахын орта вә ири мүәссисәнин өзәлләшдириләрәк сәһмдар чәмијјәтинә чеврилмәси, чек инвестисија фондларынын јарадылмасы көзләнилир.

Чох вахт Азәрбајчанда өзәлләшдирмәдән бәһс едәркән бу просеси Гәрби вә Шәрги Авропа өлкәләринин тәчрүбәси илә ејниләшдирирләр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, өлкәмиздә вә бир сыра МДБ республикаларында артыг һәјата кечирилмәкдә олан өзәлләшдирмә мүлкијјәт мүнасибәтләрини көклү сурәтдә дәјишмәклә игтисади системин трансформасијасыны нәзәрдә тутур. Доғрудур, Шәрги Авропа өлкәләри дә белә бир мәгсәдлә өзәлләшдирмәни һәјата кечирсәләр дә, онларда мүлкијјәтин структуру кечмиш иттифаг республикаларындан фәргләнирди. Белә ки, Полша, Мачарыстан, Чехословакија, Румынија, Болгарыстан кими республикаларда хүсуси мүлкијјәтчилик аграр секторда, тичарәт, ичтимаи-иашә вә хидмәт саһәләриндә сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Гәрби Авропа өлкәләриндә исә өзәлләшдирмә мүлкијјәт мүнасибәтләрини дәјишмәк мәгсәдилә дејил, садәчә олараг дөвләт хәрчләрини азалтмаг үчүн һәјата кечирилмәкдәдир. Буна көрә дә, бу өлкәләрдә өзәлләшдирмәнин мигјасы мәһдуд характер дашыјыр.

Өзәлләшдирмәдә башлыча проблем һеч дә дөвләт

мүлкијјәтинин хүсуси мүлкијјәтә верилмәси илә бағлы дејил. Бурада әсас проблем, өзәлләшдирмәнин дөвләтин игтисади сијасәтинин дикәр истигамәтләри илә—структур—инвестисија, пул-кредит вә малијјә сијасәти илә нә дәрәчәдә әлагәләндирилмәсиндән, өзәлләшдирмәнин өзүнүн чевик идарә олунмасындан вә онун нәтичәләринин нәзарәтдә сахланылмасындан ибарәтдир. Дөвләт өзәлләшдирмәни һәјата кечирмәклә јанашы, Азәрбајчанын букүнкү реаллыгларына ујғун олараг, дөвләт бөлмәси илә хүсуси бөлмәнин нисбәтини мүәјјәнләшдирмәли, игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин, һәмчинин дөвләт әмлакынын сәмәрәли идарә едилмәсинин механизмини һазырламалыдыр.

Өзәлләшдирмә просесинә башламаздан әввәл онун башлыча мәгсәди мүәјјән едилмәлидир. Јалныз бундан сонра өзәлләшдирмәнин нәтичәләрини гијмәтләндирмәк мүмкүндүр. Өзәлләшдирмәнин өлкә үчүн башлыча мәгсәд вә вәзифәсинин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк принсипиал әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлән, Гәрби Авропада һәјата кечирилән өзәлләшдирмә просесиндә рәгабәт мүһитинин јарадылмасы, хүсуси мүлкијјәтчиләрин формалашдырылмасы, харичи инвесторларын өлкәјә чәлб едилмәси әсас вәзифә кими гаршыја гојулмур. Гәрб өлкәләриндә һәјата кечирилән өзәлләшдирмә заманы дөвләт, гејд етдијимиз кими, јалныз өзүнүн малијјә јүкүнү азалтмаға, дөвләт секторуну мәһдудлашдырмаға вә дөвләт мүәссисәләринин даһа сәмәрәли ишләмәсинә чалышыр. Постсосиалист өлкәләриндә исә өзәлләшдирмәнин мәгсәд вә вәзифәләринә бир гәдәр башга призмадан јанашмаг лазымдыр. Бу өлкәләрдә өзәлләшдирмә заманы башлыча диггәт хүсуси секторун инкишаф етдирилмәсинә, рәгабәт мүһитинин јарадылмасына, саһибкарлар тәбәгәсинин формалашмасына, дөвләт инһисарынын арадан галдырылмасына вә харичи инвесторларын чәлб едилмәсинә јөнәлдилмәлидир.

Өзәлләшдирмәдән дәрһал сонра республиканын игтисади һәјатында чидди дөнүшүн јаранačағына, хүсусилә дә истеһсалын артачағына, мүәссисәләрин сәмәрәли ишләјәчәјинә бирмәна'лы јанашмаг олмаз . Бу һеч дә өзәлләшдирмәнин ролуну, онун әһәмијјәтини һечә ендирмәк демәк

дејил. Биз өзәлләшдирмәни чәмијјәтин демократикләшдирилмәсинин вә игтисадијјатын либераллашдырылмасынын әсас васитәси кими гәбул едирик. Садәчә олараг, бу күнкү шәраитдә өзәлләшдирмәнин кечикдириләрәк һәјата кечирилмәси өзү әлавә проблемләр јарадыр. Фикримизчә, Азәрбајчанда өзәлләшдирмәјә базар игтисадијјатына кечид е'лан едилдији вахтдан башланылмалыјды. Дикәр бир тәрәфдән дә, әкәр бу күн мүәссисәләрин зәрәрлә ишләмәси тәкчә онларын фәалијјәти илә вә јахуд өдәмә габилијјәтинин ашағы олмасы илә дејил, дикәр амилләрлә— тәсәррүфат әлагәләринин гырылмасы, банк һесаблашмаларында чидди проблемләрин олмасы илә, сатыш базарларынын итирилмәси илә әлагәдардырса да, белә бир шәраитдә өзәлләшдирилмиш мүәссисәләрин хүсуси секторда чидди наилијјәтләр газаначағы шүбһә доғурур. Бу исә бир даһа тәсдиг едир ки, өзәлләшдирмәнин Азәрбајчан игтисадијјатында сағламлашдырычы рол ојнамасы үчүн тәк игтисади дејил, һәм дә дикәр тәшкилати вә сосиал-сијаси проблемләрин һәлли тәләб олунур.

30 јанвар 1997-чи ил

БИР ДАҺА ЧЕК ӨЗӘЛЛӘШДИРМӘСИ ҺАГГЫНДА

Һазырда өзәлләшдирмә чекләри республикамызда күнүн ән актуал мөвзуларындан биринә чеврилмишдир. Буну исә тамамилә тәбии бир һал кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, өзәлләшдирмә чекләринин дөвријјәјә бурахылмасы өзәлләшдирмәнин илкин мәрһәләси кими өлкәнин сосиал-игтисади һәјатында мүһүм рол ојнајачаг. Өзәлләшдирмәнин сонракы мәрһәләсинин дә нә дәрәчәдә уғурла нәтичәләнәчәји чек өзәлләшдирмәсинин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсиндән асылы олачаг.

Бунунла белә, бу күн күндәликдә олан мөвзуја мүнасибәт республикамызда һеч дә бирмә'налы дејил. Өлкә вәтәндашлары бу мәсәләјә өзләринин һәм сырф сијаси-идеоложи

мараглары призмасындан, һәм дә сосиал-игтисади мәнафеләри бахымындан јанашараг гијмәт верирләр. Мәһз бу марагларын мүхтәлифлијинә көрә, башланылмаг әрәфәсиндә олан күтләви өзәлләшдирмә кампанијасына фәргли мүнасибәт бәсләнилир. Бә'зиләри өзәлләшдирмә чекләрини әһалинин бир көз гырпымында реал мүлкијјәтчиләрә чевирәчәк, чәмијјәтдә сосиал әдаләти бәргәрар едәчәк "сеһрли чубуг" кими һәддән артыг гијмәтләндирдикләри һалда, бә'зиләри чек өзәлләшдирмәсинин нә чәмијјәт, нә дә игтисадијјатымыз үчүн һеч бир шеј вермәјәчәјини гејд едәрәк, ифрат дәрәчәдә бәдбин прогнозлар верир вә һәмин просеси истәр-истәмәз ичтимаијјәт арасында көздән дүшмәсинә шәраит јарадырлар. Биз чек өзәлләшдирмәсинә гејд едилән бу ики мөвгедән чыхыш едәрәк верилән гијмәти објектив һесаб етмирик.

Фикримизчә, тәк өзәлләшдирмәјә дејил, үмумијјәтлә игтисади ислаһатларын өзүнү кединшинә објектив, реал гијмәт верилмәли вә бу бир ән'әнә олараг давам етдирилмәлидир.

Өзәлләшдирмә пајы вә ваучер

Өзәлләшдирмә пајы—Азәрбајчан Республикасынын һәр бир вәтәндашына өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулан дөвләт әмлакынын әвәзи өдәнилмәдән верилән һиссәсидир. О, республика вәтәндашларына өзәлләшдирилән дөвләт мүәссисәләринин вә инвестисија фондларынын сәһмләрини алмаг үчүн верилир. Өзәлләшдирмә пајы верилдији ан ејни дәјәрә малик олан 4 чекдән (ваучердән) ибарәтдир.

Бу чекләр, онун саһибинин истәјинә ујғун олараг сатыла, бағышлана, киров гојула, варислик гајдасында верилә вә мөвчуд ганунверичиликдә нәзәрдә тутулан башга формада өзкәнинкиләшдирилә биләр. Өзәлләшдирмә пајынын 4 чекдән ибарәт олмасы онун саһибинин инвестисија рисгини азалдыр. Бу бир нөв пулу итирмәмәк үчүн ону бир чибдә дејил, дөрд чибдә јерләшдирмәк принсипини хатырладыр. Чекләр адсыз вә номиналсыздыр. Онун мадди еквивалентини чеклә өзәлләшдириләчәк дөвләт әмлакынын 1/32.000.000 һиссәси тәшкил едир. Дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләш-

дирилмәси програмына ујғун олараг дөвријјәјә бурахылмыш олан чекләрин тәдавүл мүддәти 3 илдир. Бу мүддәт әрзиндә өлкә вәтәндашлары саһиб олдуглары өзәлләшдирмә чекләрини реаллашдырмаға чалышмалыдырлар.

Чек өзәлләшдирмәси вә дүнја тәчрүбәси

Ваучерләр өзәлләшдирмәни сүр'әтләндирмәк вә дөвләт әмлакынын даһа әдаләтли вә бәрабәр бөлкүсүнү тә'мин етмәк васитәси кими бир сыра Шәрги Авропа өлкәләриндә вә кечмиш иттифаг республикаларында тәтбиг едилмишдир. Бу өлкәләрдә дә чекләр әһали арасында пајланылараг өлкә вәтәндашларына билаваситә, јахуд да инвестисија фондлары васитәсилә гијмәтли кағызлар базарындан дөвләт мүәссисәләринин сәһмләрини алмаг һүгугу вермишдир. Өзәлләшдирмә чекләринин бу формада дөвријјәјә бурахылмасы әсасән Чехословакијада, Литвада вә Монголустанда кениш јајылмышдыр. Полша вә Румынијада исә өзәлләшдирмә чекләринин саһибләри јалныз инвестисија фондларынын сәһмләрини алмагла өзәлләшдирмә просесиндә иштирак едә билердиләр. Мачарыстанда ваучерләрин бурахылышы мәһдуд характер дашыјыр вә о сифаришләрлә һәјата кечирилирди. Чехословакијада ваучерләр өдәнишли абунә формасында 8,5 млн. вәтәндаш арасында пајланмышдыр. Монголустанда ваучерләрдән кичик өзәлләшдирмәнин сүр'әтлә вә уғурла һәјата кечирилмәси кедишиндә истифадә едилмишдир. Литвада ваучерләр өлкә вәтәндашларына мәнзил алмаг һүгугу верир. Ваучерләрин белә бир хүсусијјәтә малик олмасы онларын Литва вәтәндашлары арасында даһа кениш јајылмасына әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Чек өзәлләшдирмәсинин Русија тәчрүбәси: чыхарылмалы нәтичәләр

Мә'лум олдуғу кими, Русија чек өзәлләшдирмәсинә 1992-чи илдән е'тибарән башламышдыр. Русијанын бу саһәдәки тәчрүбәсинин өјрәнилмәсинин вә мүәјјән нәтичәләрин чыхарылмасынын чек өзәлләшдирмәсинин илкин мәрһә-

ләсиндә олан Азәрбајчан үчүн әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр. Русијада ваучерлә өзәлләшдириләчәк дөвләт әмлакынын дәјәринин гијмәтләндирилмәси илә бағлы мәсәләләрин республикамыз үчүн актуаллығыны нәзәрә алараг, һәмин просеси нәзәрдән кечирәк. Өзәлләшдирмәјә башламамышдан әввәл Русијада ваучер фондунун үмуми номинал дәјәри 1,5 трлн. рубл, бир ваучерин номинал гијмәти исә 10000 рубл һәддиндә мүәјјән едилмишдир. Бу мәбләғ Русијанын әсас фондларынын 1991-чи илин ахырына олан баланс дәјәринә ујғун олараг гијмәтләндирилмишдир. Лакин 1992-чи илин октјабр ајында ваучерләрин әһалијә пајланылмаға башладығы бир вахтда гијмәтләрин үмуми сәвијјәси либераллашдырма просеси нәтичәсиндә 20 дәфә артды. Лакин әсас фондларын бу чүр гијмәт артымына ујғун олараг јенидән гијмәтләндирилмәси јалныз бир илдән сонра—1993-чү илин орталарында һәјата кечирилди. Беләликлә дә, Русија ваучер өзәлләшдирмәсинә ваучер фондунун дәјәриндән 20 дәфә ашағы олдуғу бир шәраитдә башлады. Ваучерләрин базар гијмәтләри исә 1992-чи илин октјабр ајындан 1994-чү илин октјабр ајынадәк олан дөврдә орта һесабла 12500 рубла чатды. Бу мүддәт әрзиндә чек инвестисија фондлары ваучерләри бөјүк партијаларла алыб вә јенидән сатараг дөвләт әмлакынын минимал гијмәтләрлә јени мүлкијјәтчиләрин сәрәнчамына кечмәсини тә'мин етдиләр.

Русијада белә бир проблемин јарандығыны нәзәрә алараг, Азәрбајчанда өзәлләшдирмә чекләринин номиналсыз олмасыны мәгсәдәујғун һесаб етмәк олар. Мәсәлә бурасындадыр ки, республикамызда гијмәтләрин динамикасында һәр һансы бир дәјишикликјин баш вермәси истисна едилмир. Лакин бу һеч дә республикамызда өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулан дөвләт әмлакынын гијмәтләндирилмәсинә гејри-чидди јанашылмасына әсас вермир. Һазырда белә бир гијмәтләндирмәнин дәгиг вә објектив апарылмасы кәләчәкдә өзәлләшдирмәнин сосиал-игтисади еффекти илә јанашы, һәм дә малијјә еффектини дәјәрләндирмәк бахымындан вачибдир. Доғрудур, өзәлләшдирмәнин мәгсәди фискал амилләрлә бағлы олмаса да, дөвләт өзәлләшдирилән әмлакын мүгабилиндә бүдчәјә һансы

məbləğdə vəsaitin daxil olacağını dəqiq müəjjənləşdirməlidir.

Rusijanın çek özəlləşdirməsi təcrübəsindən daha bir nəticə çıxarmaq üçün Rusija Federasijası Dövlət Əmlak Komitəsinin sədri V.Polevanovun Baş nazir V.Çernomırdinə təqdim etdiji təhriri-mə'ruzədən kiçik bir çıxarışa diqqət jetirək: "Çek özəlləşdirməsi heç bir şej əldə edə bilməjən və dövlətdən jardım uman çoxsajlı "mülkijjətçilər" təbəqəsinin jaranmasına səbəb oldu. Həmin "mülkijjətçilər" tərəfindən qejri-səmərəli fəalijjət göstərən müəssisələrin səhmlərinin hətta böjük dəjərə malik paketinin alınması əhalinin bu qrupunu "heç bir səmərəsi olmajan investorlara" çevirdi.

Göründüjü kimi, özəlləşdirmənin əsas məqsədlərindən biri olan xüsusi mülkijjətçilər təbəqəsinin formalaşdırılması və sosial jönümlü bazar iqtisadijjatının jaradılması jalnız özəlləşdirmə proqramı ilə məhdudlaşmamalı, eji zamanda geniş kompleks tədbirləri əhatə etməlidir.

Çek özəlləşdirməsinin iştirakçıları

Çek özəlləşdirməsi əhalinin demək olar ki, bütün təbəqələrini əhatə edəcək. Çeklərin dövrijjəjə buraxılmasının ilkin mərhələsindən e'tibarən, bu prosesin iştirakçıları arasında qruplaşma mejllərinin jaranacağı da ehtimal olunur. Bu çek özəlləşdirməsi iştirakçılarının bir tərəfdən maddi imkanları ilə, digər tərəfdən də onların işgüzarlıq kejfijjətləri ilə izah olunur. Elə isə çek özəlləşdirməsinin iştirakçılarının təsnifatına diqqət jetirək:

- investisija institutlarının və müəssisələrdə özəlləşdirmənin təşkilatçıları;
- çek dəllalları;
- özəlləşdirmə çeklərinin sahibləri;
- xarici investorlar.

Azərbajcanda çek özəlləşdirməsinin uğurla həjata keçirilməsi **birinci qrupun** fəalijjətindən çox asılı olacaq. Əgər investisija fondlarının jaradılması və

сәһмләшмә просеси сүр'әтләндирилсә, өзәлләшдирмә чекләринин дөвријјәси илә бағлы әсас проблемләр һәлл едилмиш олачаг.

Чек өзәлләшдирмәсинин **икинчи груп** иштиракчыларынын фәалијјәт даирәси башланылмыш олан просесин институсионал базасынын нә дәрәчәдә тә'мин едилмәсиндән асылы олачаг. Чек саһибләринин ваучер дәллаллары илә сөвдәләшмә апармасы сон нәтичәдә өзәлләшдирмә чекләринин гејри-рәсми дөвријјәсинә шәраит јаратмагла јанашы, һәм дә чекләрин гејри-бәрабәр бөлкүсүнә кәтириб чыхара биләр.

Үчүнчү груп, әһалинин бөјүк бир әксәријјәтини тәшкил едәчәк. Игтисади ислаһатларын һәјата кечирилдији вахтдан бәри әһали арасында игтисади маарифләндирмә ишинин олдугча ашағы сәвијјәдә гурулмасы истәр-истәмәз чек саһибләринин кәләчәк davранышында өзүнү бүрузә верәчәк.

Дөрдүнчү група дахил олан вә гијмәтли кағызлар базарында потенсиал алычы кими чыхыш едән харичи инвесторларын фәалијјәтинин чидди шәкилдә регламентләшдирилмәси вә онлара чевик нәзарәт едилмәси олдугча вачибдир. Харичи инвесторларын өзәлләшдирмә просесиндә иштиракы опсионлар васитәсилә мәһдудлашдырылдығына көрә онлар республика дахилиндә өзләринә "е'тибарлы тәрәф мүгабилләри" ахтармалы олачаглар. Доғрудур, харичи инвесторларын өлкә игтисадијјатына, хүсусилә дә өзәлләшдирмә просесинә чәлб едилмәси дөвләтин игтисади сијасәтинин приоритет истигамәтләриндән бири олса да, бу саһәдә атылан аддымлар өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијинә хәләл кәтирмәмәлидир.

Өзәлләшдирмә чекләри илә реал мүлкијјәтчи олмаг мүмкүндүрмү?

Фикримизчә, ваучерләрин дөвријјәјә бурахылмасы күтләви өзәлләшдирмәнин сүр'әтләндирилмәсинин васитәси кими гијмәтләндирилсә дә, онун өлкәдә реал мүлкијјәтчиләр тәбәгәсини јетишдирәчәји фикрини сөјләмәк олмаз. Реал мүлкијјәтчи олмаг үчүн һәр һансы әмлак үзәриндә саһиблик, истифадә вә сәрәнчамвермә һүгугларына малик олмаг тәләб

олунур. Өзәлләшдирмә чекләри исә чәмијјәт үзвләринә əлдә едилмиш һәр һансы сәһмә көрә јалныз әлавә кәлир (дивиденд) әлдә етмәк имканы верир. Минимал дәјәрә малик сәһм пакети илә мүәссисәләрин идарә едилмәсиндә иштирак етмәк гејри-мүмкүндүр. Реал мүлкијјәтчиләр тәбәгәсинин формалашмасы мәһдуд мигјасда да олса, јалныз өзәлләшдирмәнин сонракы мәрһәләсиндә мүшаһидә едилә биләр. Индики мәрһәләдә исә ваучер саһиби олан һәр бир фәрди инвесторун чекләри сәмәрәли инвестисија етмәк имканлары мәһдудлур.

Номиналсыз чекләр: мүсбәт вә мәнфи чәһәтләр

Һазырда өзәлләшдирмә чекләринин үзәриндә онун номинал дәјәринин көстәрилмәсинә игтисадчылар һеч дә бирмә'налы мүнасибәт бәсләмирләр. Фикримизчә, өзәлләшдирмә чекләринин номиналсыз олмасы гијмәтли кағызлар базарынын формалашмадығы бир шәраитдә ола билсин мүәјјән чәтинликләр јаратсын. Белә ки, јарымчыг вә гејри-тәкмил фонд базары илкин мәрһәләдә чекләрин реал гијмәтини мүәјјәнләшдирә билмәјәчәк. Мәһз буну нәзәрә алараг, өзәлләшдирмә органлары реал базар гијмәтләринин формалашмасы үчүн илкин база ролуну ојнајан старт гијмәтләринин тәхмини ориентасија көтүрмәк мәгсәди илә ичтимаијјәтә билдирмәлидир. Сөзсүз ки, чекләрин старт гијмәти һансыса мүчәррәд бир рәгәми е'лан етмәклә дејил, чеклә өзәлләшдирилмәси нәзәрдә тутулан дөвләт әмлакынын дәјәринә ујғун олан мадди еквивалентин мәбләғи нәзәрә алынмагла мүәјјән едилмәлидир.

Әкәр өзәлләшдирмә чекләринин реал базар гијмәтләринин формалашмасы үчүн зәрури шәраит јарадылачагса онларын номиналсыз гајдада дөвријјәјә бурахылмасы елә бир чидди проблем јаратмамалыдыр. Чекләрин номиналсыз олмасы бир тәрәфдән онлары инфлјасијанын тә'сириндән сығорталамыш олур, дикәр тәрәфдән дә онун даһа чох реал дәјәрә әсасланмасына шәраит јарадыр. Өзәлләшдирмәни һәјата кечирән өлкәләрин тәчрүбәси көстәрир ки, инфлјасијанын темпиндәки дәјишикликләр бир чох һалларда

дөвләт әмлакынын дәјәрини дәгиг мүәјјән етмәјә имкан вермир. Бу исә сон нәтичәдә һәмин әмлакын мүәјјән һиссәсинин мүгабилиндә бурахылмыш олан чекләрин дәјәринин дә тәһриф олунмасына сәбәб олур. Бу бахымдан өзәлләшдирмә чекләринин реал дәјәринин мүәјјән едилмәсини базарын өһдәсинә бурахмаг даһа мәгсәдәујғундур. Бир даһа гејд едирик ки, бу заман фонд базарынын нормал фәалијјәтинә максимум шәраит јарадылмалыдыр.

Чекләри сатмаға тәләсмәли, јохса ?..

Артыг өлкә вәтәндашлары өзәлләшдирмә чекләриндән нечә истифадә едәчәји барәдә дүшүнүр? Верилән информасијаларын вә изаһатларын натамам характер дашымасы, игтисади маарифләндирмә ишинин дүзкүн гурулмамасы әһалинин тәрәддүдләрини даһа да артырыр. Елә исә вәтәндашлар өз чекләринин истифадәси илә бағлы һансы варианты сечмәлидирләр?

Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, һазыркы шәраитдә өлкә вәтәндашларынын һәр бири үчүн чекләрин истифадәси илә бағлы һәр һансы үмуми "ресепт" вермәк гејри-мүмкүндүр. Она көрә ки, әввәла чекләрин пајланылмасы һәлә баша чатмајыб. Дикәр бир тәрәфдән дә өлкәдә сәһмләшмә просесинин кетмәмәси илә әлагәдар фонд базарынын формалашмамасы һәр һансы конкрет төвсијәләрин верилмәсини мүмкүнсүз едир. Чекләрдән истифадә едилмәси илә бағлы һәр һансы гәрарын гәбул едилмәсини фонд базарындакы реал вәзијјәт диггә етмәлидир. Бу исә јалныз өзәлләшдирмә чекләри пајландыгдан сонра мүмкүндүр. Индики мәрһәләдә исә әһали чекләри нағд пула сатмаға тәләсмәмәлидир. **Һәр шејдән әввәл** она көрә ки, чекләрин номинал вә реал базар гијмәтләри гејри-мүәјјәндир. **Икинчиси,** әһали чекләри ликвид капитал кими реализә етмәклә, онларын күтләви шәкилдә дәјәрсизләшмәсинә "әлверишли зәмин" јарада биләр. **Үчүнчүсү,** Русијадан фәргли олараг, Азәрбајчанда өзәлләшдирмә чекләри инфлјасијанын јүксәк олдуғу шәраитдә дејил, онун мәһдудлашдырылдығы бир вахтда дөвријјәјә бурахылмагдадыр. Бу исә чекләрин гијмәтдән

дүшмәсинин гаршысынын алынмасы бахымындан мүһүм амил һесаб едилә биләр. **Дөрдүнчүсү,** әһали чекләри сатмаға тәләсмәклә, өзәлләшдирмәнин елә илкин мәрһәләсиндәчә дөвләт әмлакынын вә кәлирләрин гејри-бәрабәр бөлкүсүнә шәраит јарадараг, малијјә ресурсларынын әһалинин азтә'минатлы һиссәсиндән даһа тә'минатлы һиссәсинә ахынына вә бу әсасда сосиал әдаләт принсипинин позулмасына рәвач верә биләр.

Чекләр вә сәһмләшмә

Чек өзәлләшдирмәси саһәсиндә мејдана чыхан проб-лемләрин башлыча сәбәбләриндән бири игтисади ис-лаһатларын башланғыч мәрһәләсиндән е'тибарән мүәс-сисәләр сәвијјәсиндә довләтсизләшдирмә тәдбирләринин апарылмамасы олду. Доғрудур, игтисадијјатын мүхтәлиф саһәләриндә (харичи игтисади фәалијјәт, гијмәтгојма, валјута режими вә с.) либераллашдырма просесинә баш-ланылса да, дөвләтсизләшдирмәнин башлыча истигамәти олан сәһмләшмә просесинә хүсуси диггәт јетирилмәди. Бу күн республикамызда мөвчуд олан мәһдуд сајда сәһмдар чәмијјәти васитәсилә, чек өзәлләшдирмәсинин кениш мигјасда һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәк олдугча чәтиндир. Чүнки дөвријјәјә бурахылмыш олан өзәлләш-дирмә чекләринин тә'минатыны вә ја мадди еквивалентини мүәссисәләрин сәһмләри тәшкил едир. Бу бахымдан сәһмләшмә просеси республиканын мүәссисәләри арасында нә гәдәр кениш вүс'әт алачагса, өзәлләшдирмә чекләринин дөвријјәси дә бир о гәдәр артачаг.

Дөвләт чалышмалыдыр ки, өзәлләшдирмә чекләри васитәсилә вәтәндашлар дөвләт әмлакынын даһа чох һиссәсини әлдә етмиш олсунлар. Бунун үчүн өзәлләшдирмә чекләринин реал базар гијмәтләринин артмасына шәраит јарадылмалыдыр. Бу исә өлкәдә гијмәтли кағызлар базарындакы конјуктурадан билаваситә асылыдыр. Әкәр бу базарда тәклиф олунан сәһмләрин кәлирлилик сәвијјәси јүксәк олачагса, чекләрә тәләб дә артачаг вә онларын реал базар гијмәтләринин јүксәлмәси мүшаһидә едиләчәк. Јох әкәр сәһмләр үзрә өдәнилән дивидендләр ашағы сәвијјәдә

олачагса, бу заман чекләрин дә базар гијмәтләри ашағы һәддә олачаг. Бир сөзлә, өзәлләшдирмә чекләринин нә дәрәчәдә дәјәрли олмасы өз сәһмләрини фонд базарына чыхаран мүәссисәләрин малијјә вәзијјәтиндән вә өлкәнин үмуми игтисади дурумундан асылы олачаг.

Чек өзәлләшдирмәси вә инвестисија фондлары

Өзәлләшдирмә чекләринин мүгабилиндә һәр һансы мүәссисәнин сәһмләринин алынмасы әһали үчүн әлавә гајғы вә проблемләр јарадачаг. Белә ки, әһали məһз һансы мүәссисәнин сечилмәсини, бу мүәссисәнин нә дәрәчәдә рентабелли олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлидир. Һеч шүбһәсиз, бу заман јарана биләчәк уғурсузлуглары да һеч чүр истисна етмәк олмаз. Дүнја өлкәләринин тәчрүбәси көстәрир ки, гијмәтли кағызлар базарында гәрар гәбул етмәк игтидарында олмајан һүгуги вә физики шәхсләр инвестисија фондларынын хидмәтләриндән сәмәрәли истифадә едирләр. Азәрбајчанда да инвестисија фондларынын јарадылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Республикамызда чек өзәлләшдирмәсинин уғурла һәјата кечирилмәси бу гурумларын фәалијјәтиндән чох асылы олачаг. Инвестисија фондларынын јарадылдығы һалда өзәлләшдирмә чекиндән истифадә едә билмәјән өлкә вәтәндашлары өз чекләринин мүгабилиндә инвестисија фондларынын сәһмләрини ала биләрләр. Фонд исә әһалидән алмыш олдуғу өзәлләшдирмә чекләринә мүхтәлиф мүәссисәләрин сәһмләрини алачаг. Ајдындыр ки, белә бир һалда әһали сәһмләрин алынмасы илә бағлы јарана биләчәк малијјә рискини фондла бөлүшдүрмүш олур вә инвестисија фондунун сәһми һесабына әлдә олунан кәлир даһа сабит олмасы илә фәргләнир.

Инвестисија фондларынын хүсуси мүлкијјәт әсасында јарадылмасы даһа мәгсәдәујғундур. Онларын һәм дә рәгабәт мүһитиндә фәалијјәтинә шәраит јарадылмалыдыр. Бу исә онларын сајынын артырылмасыны тәләб едир. Инвестисија фондларына дөвләт тәрәфиндән чидди нәзарәт едилмәли вә онларын фәалијјәти регламентләшдирилмәлидир. Мәсәлә

бурасындадыр ки, инвестисија фондларынын һеч дә һамысы гијмәтли кағызлар базарында өзләрини доғрулда билмәјәчәкләр. Буну Русијанын тәчрүбәси дә көстәрир. Белә ки, ваучер өзәлләшдирмәсинин һәјата кечирилмәси кедишиндә Русијада фәалијјәт көстәрән 646 инвестисија фондундан јалныз 136-сы өз сәһмдарларына дивиденд һесаблаја билмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, инвестисија фондларынын өзләринин уғурлу фәалијјәти дә өзәлләшдирмәнин кедишиндән, мүәссисәләрин сәһмләринин күтләви шәкилдә фонд базарына дахил олмасындан, гијмәтли кағызлар базарынын формалашмасы вә чевик тәнзимләнмәсиндән асылы олачаг.

Ваучерләр малијјә сабитлијини поза биләрми?

Өзәлләшдирмә чекләринин өлкәнин малијјә вә пул-кредит системинә тә'сирини һеч чүр инкар етмәк олмаз. Сон ики илдә әлдә едилмиш малијјә сабитлијинин чек өзәлләшдирмәсинин һәјата кечирилдији чари илдә дә горунуб сахланылмасы ваучерләрин дөвријјәсинин дүзкүн тәшкил едилмәсиндән билаваситә асылы олачаг.

Чек өзәлләшдирмәсинин өлкәнин малијјә системинә мәнфи тә'сиринә јол вермәмәк үчүн, бу тә'сирин мүмкүн ола биләчәк форма вә истигамәтләринә диггәт јетирәк.

Биринчиси, чек өзәлләшдирмәсинин илкин мәрһәләсиндә гијмәтли кағызлар базарында фәалијјәт көстәрмәк тәчрүбәси олмајан әһалинин бөјүк бир һиссәси һеч шүбһәсиз өз ваучерләрини нағд пула сатмаға үстүнлүк верә биләрләр. Бу исә дөвријјәдә пул күтләсинин һәчминин артмасына вә сон нәтичәдә инфлјасијанын дәринләшмәсинә сәбәб ола биләр.

Икинчиси, ваучерләрин бөјүк бир һиссәси нағд пула сатылдығы һалда, әлавә малијјә ресурсларына еһтијач јарана биләр. Белә бир һалда Милли Банк пул емиссијасы һесабына бу еһтијачы өдәмәјә тәләсмәмәлидир. Әкс һалда, өлкәдә јаранмыш олан малијјә сабитлији позула биләр.

Үчүнчүсү, әһалинин мүәјјән һиссәси тәрәфиндән әлдә едилмиш ваучерләрин өдәниш васитәси кими истифадә олунмасы да еһтимал олунур. Өз јари еһтијачларыны өзәлләшдирмә чекләри васитәсилә өдәмәјә чалышан әһали групу, бунунла пул дөвријјәсинин "ваучерләшмәсинә" шәраит јарада биләрләр. Тәхминән 30-32 трлн. манатлыг вә ја Милли Банкын 1996-чы илдә дөвријјәјә бурахмыш олдуғу пул күтләсиндән 10 дәфә артыг дәјәрә малик өзәлләшдирмә чекләринин бөјүк бир һиссәсинин өлкәнин пул дөвријјәсинә нечә тә'сир көстәрәчәјини тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтин дејил.

Өзәлләшдирмәнин илкин мәрһәләсиндә гејд едилән һалларын гаршысыны алмаг үчүн илк нөвбәдә, ваучерләрин нағд пулла дејил, мәһз сәһмләр васитәси илә реаллашмасына шәраит јарадылмалы, гејри-рәсми ваучер базарынын јаранмасына имкан верилмәмәли, ваучерләрдән пул дөвријјәсиндә өдәниш васитәси кими истифадә едән һүгуги вә физики шәхсләрә гаршы сәрт санксијалар тәтбиг олунмалы вә бу мәгсәдлә республиканын мүвафиг ганунверичилик актларына әлавә вә дәјишикликләр едилмәлидир. Чек өзәлләшдирмәсинин өлкәнин малијјә системинә негатив тә'сиринин арадан галдырылмасы ејни заманда ваучер вә сәһмләрин әмтәә вә хидмәт базарында дејил, мәһз малијјә базарында, о чүмләдән фонд биржасында дөвријјәсинә шәраит јарадылмасындан асылы олачаг.

Чек өзәлләшдирмәсинин сосиал-игтисади әһәмијјәти

Чек өзәлләшдирмәси заманы мејдана чыха биләчәк проблем вә чәтинликләрин гејд едилмәси һеч дә онун сосиал, игтисади вә идеоложи әһәмијјәтини гијмәтләндирмәмәк демәк дејил. Елә исә чек өзәлләшдирмәсинин әһәмијјәти нәдән ибарәтдир вә о, өлкәнин сосиал-игтисади һәјатында нә кими дөнүш јарадачаг?

Биринчиси, игтисади ислаһатлара бир нөв биканә мүнасибәт бәсләјән чәмијјәт үзвләри артыг өз игтисади марагларыны ислаһатларла, хүсусилә дә өзәлләшдирмәнин кедиши илә бағлајачаглар. Бу исә базар игтисадијјатына доғру

дөвләтин атдығы аддымларын, хүсусилә дә, өзәлләшдирмәнин ичтимаиjjәт арасында, нәһаjәт, популjарлашмасына сәбәб олачаг. Өзәлләшдирмә чекләри өзәлләшдирилән әмлакда чәмиjjәт үзвләринин дә паjынын олдуғуну тәсдиг етмәклә, игтисади ислаһатларын даһа рәван кетмәсинә шәраит јарадачаг, чәмиjjәтдә чидди сосиал тәзадларын јаранмасынын гаршысынын алынмасында мүәjjән рол оjнаjачаг.

Икинчиси, өзәлләшдирмә чекләринин дөвриjjәси әһалинин jени игтисади шәраитә уjғунлашмасына, онун игтисади фәаллығынын артмасына вә ишкүзарлығына мүсбәт тә'сир көстәрәчәк. Өзәлләшдирмә чекини вә jа онун мүгабилиндә һәр һансы мүәссисәнин сәһмини әлдә етмиш өлкә вәтәндашы гиjмәтли кағызлар базарындакы конjунктураны өjрәнмәjә, игтисади просесләри диггәтлә изләмәjә чалышачаг. Бир сөзлә, узун илләр дөвләтин һимаjәси алтында олан чәмиjjәт үзвләринин бөjүк бир һиссәсинин дөвләтдән малиjjә асылылығы тәдричән азалачаг вә онлар чәмиjjәтин игтисади чәһәтдән пассив үзвләриндән кетдикчә фәаллашмагда олан игтисади субjектләринә чевриләчәкләр. Белә бир игтисади фәаллығын өлкә вәтәндашларынын һәjат сәвиjjәсинин jүксәлдилмәсиндә нә дәрәчәдә рол оjнаjачағы исә игтисади ислаһатларын, о чүмләдән өзәлләшдирмәнин нә дәрәчәдә уғурлу вә сәмәрәли һәjата кечирилмәсиндән асылы олачаг.

Үчүнчүсү, чекләрин дөвриjjәjә бурахылмасы өзәлләшдирмәнин вә сәһмләшмә просесинин сүр'әтләнмәсинә, базар мүнасибәтләринин игтисадиjjата даһа кенишмигjаслы нүфуз етмәсинә сәбәб олачаг. Бу просес өлкә вәтәндашларынын өзәлләшдирмә просесиндә бу вә jа дикәр формада иштиракына шәраит јарадачаг.

Дөрдүнчүсү, әкәр өзәлләшдирмәнин институсионал базасынын јарадылмасы иши сүр'әтләндириләрсә, чекләрин даһа сәмәрәли jерләшдирилмәсинә шәраит јарадыларса, бу заман игтисадиjjатда инвестисиjа тәләбини әһәмиjjәтли дәрәчәдә артырмаг мүмкүн олачаг. Белә бир инвестисиjа тәләбинин артмасы исә өзәлләшдириләчәк дөвләт мүәссисәләринин

сәһмләринин һеч олмазса 1/3 һиссәсинин реаллашдырылмасы бахымындан һәлледичи рол ојнаја биләр.

Чек өзәлләшдирмәсинин уғурла апарылмасы һәмчинин, онун үмуми игтисади сијасәтин тәркиб һиссәси кими там ашкарлыг шәраитиндә вә ичтимаи нәзарәт алтында һәјата кечирилмәсини, сәһмләшмә просесиндә мејдана чыха биләчәк инһисарчылыг мејлләринин арадан галдырылмасыны, чек саһибләринин вә сәһмдарларын һүгугларынын горунмасыны, өзәлләшдирмәдә иштирак едән дөвләт вә гејри-дөвләт гурумларынын фәалијјәтинин чидди шәкилдә регламентләшдирилмәсини, игтисади коррупсија һалларынын гаршысынын алынмасыны тәләб едир.

12 март 1997-чи ил

IV ф ә с и л

АЗӘРБАЈЧАНДА МАЛИЈЈӘ ВӘ ПУЛ-КРЕДИТ СИЈАСӘТИНИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

ГИЈМӘТЛӘР ЛИБЕРАЛЛАШДЫ... БОЛЛУГ ЈАРАНАЧАГМЫ?

Гијмәтләрин либераллашдырылмасындан (истеһсалчы тәрәфиндән тәләб-тәклифә әсасән сәрбәст мүәјјән едилмәсиндән) сонра бир даһа ајдын олду ки, кечмиш совет империјасына дахил олан республикаларын игтисадијјаты һәлә дә “көзәкөрүнмәз” телләрлә бир-биринә бағлыдыр. Бу, јалныз мүәссисәләр арасындакы тәсәррүфат әлагәләрини сәчијјәләндирмир. Игтисади асылылыг телләри өзүндә гијмәтгојма, пул, кредит, верки вә с. мүнасибәтләри дә бирләшдирир. Русија һөкумәти гијмәтләрин либераллашдырылмасына даир гәрар гәбул едән кими, санки зәнчирвари реаксија баш верди вә бүтүн республикалар бу аддымы атмаға мәчбур олду.

Артыг республикамызда 1992-чи ил јанварын 6-дан истеһсал-техники тә’јинатлы мәһсуллар, халг истеһлакы маллары вә хидмәтләр үчүн тәләб-тәклиф әсасында формалашан базар гијмәтләри вә тарифләри системи тәтбиг едилмишдир. Инди һамыны һәр шејдән өнчә, бу гәрарын әһалинин һәјат сәвијјәсинә нечә тә’сир кәстәрәчәји дүшүндүрүр. Көрәсән, гијмәтләри либераллашдырмамаг олардымы? Сәрбәст гијмәтләрин тәтбиги илә истеһлак базарында боллуг јаранасачагмы? Гијмәтләрин түғјаны нә вахта кими давам едәчәк? Бу суаллара мүәјјән гәдәр чаваб вермәјә чалышаг.

Әввәла, гејд етмәк лазымдыр ки, гијмәтләрин либераллашдырылмасы тәзадлы бир вәзијјәт јаратмышдыр. Әкәр бу

игтисади аддыма республиканын мәнафеји—дахили базарымызын горунмасы, дөвләтләрарасы мал мүбадиләсиндә мадди иткиләрә јол верилмәмәси, әлавә кәлир мәнбәји әлдә едилмәси бахымындан јанашсаг ону зәрури һесаб етмәк олар. Лакин бу гәрары шәртләндирмәјән сәбәбләр дә мөвчуддур. Мәсәлән, кифајәт гәдәр һазырлыг ишләринин апарылмамасы—әһалинин сосиал мүдафиәси мәгсәди илә зәрури тәдбирләрин көрүлмәмәси, инһисарчылыға гаршы механизмин јарадылмамасы, рәгабәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәмәси, сәрбәст тәсәррүфат субјектләринин тәшәккүл тапмамасы, өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәмәси, бир сөзлә, базарын субјектләри вә елементләринин там формалашмамасы гијмәтләрин либераллашдырылмасында чидди сосиал-игтисади чәтинликләр јарадыр. Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, гијмәтләрин сәрбәстләшдирилмәсинә кеч-тез кечилмәлијди. Шүбһәсиз ки, әкс тәдбирләр механизми һазырламаг шәрти илә. Әкәр базар игтисадијјаты јолу илә ирәлиләмәк истәјириксә, онун ганунлары илә дә һесаблашмалыјыг.

Базар игтисадијјатынын әсас принсипләриндән олан сәрбәст гијмәтләр тәләб-тәклифә әсасән мүәјјән едилир. Истеһсалда исә һәлә нәинки артым, әксинә, азалма мејли мүшаһидә едилмәкдәдир.Демәли, әһалинин мал вә хидмәтләрә олан тәләбатынын бөјүк бир һиссәсинин өдәнилмәдији бир шәраитдә гијмәтләрин јахын дөврдә артмасы үчүн "кениш перспективләр" көзләнилир. О ки, галды истеһлак базарында боллуг јаранačағына, буна зәманәт вермәк һәләлик чәтиндир. Она көрә ки, јахын вахтларда сәрбәст гијмәтләрин истеһсал артымы үчүн стимул јарадачағына үмид аздыр. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, 1991-чи ил апрелин 2-дән гијмәтләрин артырылмасы, сәрбәст гијмәтгојма системинин әсас нөвләриндән олан мүгавилә гијмәтләринин тәтбиги истеһлак базарында һеч бир боллуг јаратмады. Әксинә, истеһлак базарында гытлыг даһа да кәскинләшди. Чүнки базар мүһити јарадылмадығына көрә јени гијмәтләр истеһсалда стимуллашдырычы функсијасыны јеринә јетирә билмәди. Һәмин вәзијјәт бу вә ја дикәр формада инди дә давам едәчәк. Бә'зи мүәссисәләр өз инһисарчы мөвгејиндән

истифадә едәрәк алычыларына истәдикләри гијмәти дигтә едәчәкләр. Дикәрләри исә гијмәтләри игтисади вәзијјәтдән, јә'ни инфлјасијанын сәвијјәсиндән, базарын тутумундан асылы олараг мүәјјән едәчәкләр. Бу исә онлара аз истеһсал едиб, чох газанмаға имкан верәчәк.

Гијмәт ислаһатынын һәјата кечирилмәси илкин мәрһәләдә әһалинин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси илә, сосиал проблемләрин кәскинләшмәси илә мүшајиәт едиләчәкдир. Ислаһатын әһали үчүн чүз'и дә олса зәрәрсизләшдирилмәси үчүн (дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, радикал гијмәт сијасәтини чәмијјәт үчүн һеч бир проблем јаратмадан һәјата кечирмәк мүмкүн дејил) бә'зи тәдбирләр көрүлмүшдүр. Мәсәлән, пәракәндә гијмәтләрин артмасы илә әлагәдар олараг 1991-чи илин апрелиндән тәтбиг едилмиш компенсасија нәзәрә алынмагла, 1992-чи ил јанварын 1-дән әмәјин өдәнилмәсинин минимум мәбләғи ајда 317 манат мүәјјән едилмишдир. Бахмајараг ки, инфлјасијанын индики сәвијјәсиндә бу о гәдәр дә бөјүк мәбләғ дејил. Һәмчинин јанварын 1-дән әмәк һаггы саһәсиндә мәһдудијјәтләр ләғв олунур. Әмәјин өдәнилмәсинин минимум мәбләғинин тәтбиги мүәссисәләрин өз вәсаити һесабына, бүдчә идарәләриндә вә тәшкилатларында исә бүдчә вәсаити һесабына һәјата кечириләчәк.

Әсас тәләбат мәһсулларынын гијмәтләринин вә хидмәт тарифләринин сычрајышлы артымына јол вермәмәк үчүн тәнзимләнән гијмәтләр (тарифләр) мүәјјән едилмишдир. Бу гијмәтләрлә әсасән ашағыдакы мәһсул вә хидмәтләр реаллашдырылачаг: јаначаг мәһсуллары, гијмәтли металлар, нәглијјат вә рабитә хидмәти, чөрәк, сүд, кефир, сүзмә, кәсмик, дуз, шәкәр, битки јағлары, спиртли ичкиләр, әһали үчүн истилик вә електрик енержиси, кибрит, дәрман васитәләри вә тибби мә'мулат, коммунал хидмәтинин әсас нөвләри, рабитә хидмәтләри.

Лакин әһалинин сосиал мүдафиәси үчүн бу аздыр. Республика әһалисинин онсуз да ағыр олан сосиал вәзијјәтини нәзәрә алараг даһа тә'сирли васитәләрә әл атмаг лазымдыр. Нәзәрә алмалыјыг ки, гијмәтләри либераллашдырмаздан әввәл, Русијада әһалинин әмәк һаггы артырылмыш вә мүәјјән гәдәр һазырлыг ишләри көрүл-

мүшдүр. Мәһз бу дөврдә республикамыздан кәнара мәһсул ахыны хејли күчләнмиш, дахили базар кәнар тә'сирләрдән горуна билмәмишдир. Буна көрә дә ислаһатын кедиши просесиндә әсас диггәт дахили базарын мүдафиә едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Бу исә купон системини тәтбиг етмәклә вә јахуд да дөвријјәјә милли валјутамызы бурахмагла һәјата кечириләбиләр. Сон вахтларын тәчрүбәси көстәрир ки, тичарәт сферасында тәтбиг едилән паспорт режиминин тә'сир күчү зәифдир. Даһа доғрусу, онун тәтбиги гајдаларына әмәл едилмир.

Дикәр дөвләтләрдән бартер әлагәләри һесабына әсас тәләбат мәһсулларынын кәтирилмәси вә хүсуси еһтијат фондунун јарадылмасы да мүһүм рол ојнаја биләр. Бу тәчрүбәдән бир сыра инкишаф етмиш дөвләтләр дә истифадә едир. Еһтијат фондуна дахил олан мәһсуллары әмтәә дөвријјәсинә чәлб етмәклә дахили гијмәтләрә тә'сир көстәрмәк мүмкүндүр. Беләки, бу јолла сәрбәст истеһсалчыларын бу вә ја дикәр мәһсула јүксәк инһисар гијмәти тә'јин етмәсинин гаршысы игтисади үсулла алына биләр.

Бир сыра игтисадчылар гијмәтләрин тәнзимләнмәси мәгсәдилә дөвләт дотасијасындан кениш истифадә едилмәсини тәклиф едирләр. Доғрудур, дотасијанын тәтбиги әһалинин сосиал мүдафиәси үчүн нәзәрдә тутулур. Лакин ону да унутмамалыјыг ки, истеһсалчылар үчүн бүдчәдән ајрылан тәхсисатлар онларын игтисади мәс'улијјәтини азалдыр. Гијмәтләрин артымы нәтичәсиндә бүдчәјә дахил олан әлавә вәсаитләри ајры-ајры зијанла ишләјән мүәссисәләрә јөнәлтмәкдәнсә, әһалинин реал кәлирләринин артырылмасына сәрф етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Дотасијанын тәтбиг едилмәси һәм дә базар ганунларынын позулмасы демәкдир. О, "мәркәзләшдирилмиш планлы игтисадијјат", "план-базар" консепсијаларынын елементидир. Бу бахымдан, Азәрбајчанда базар игтисадијјаты она ујғун тәмәл үзәриндә гурулуб, инкишаф етмәлидир.

Гијмәтләрин либераллашдырылмасы сосиал сарсынтыларла мүшајиәт едилсә дә, бә'зи проблемләрин һәллинә көмәк едәчәк. Мәсәлән, "кизли игтисадијјат" иштиракчыларына, о чүмләдән гејри-мүтәшәккил тичарәтлә мәшғул оланлара чидди зәрбә вурулачаг. Бир шәртлә ки, кәрәк баһа

да олса истеһлак базарында алмаға мәһсул тапылсын. Дикәр бир тәрәфдән гијмәтләрин либераллашдырылмасына мәркәзин узун илләр тәтбиг етдији гијмәт системи нәтичәсиндә јаранан мадди иткиләримизин гаршысынын алынмасы, әлавә малијјә еһтијатларынын јаранмасы кими бахмалыјыг. Чүнки мәһз сәрбәст гијмәтләрин тәтбиги илә дахили гијмәтләр бејнәлхалг гијмәтләрин сәвијјәсинә јахынлашыр. Доғрудур, идхал етдијимиз мәһсуллар да бизә сәрбәст гијмәтләрлә сатылачаг. Лакин ихрач вә идхалын структуруна нәзәр салсаг, көрәрик ки, сәрбәст гијмәтләрин тәтбиги стратежи әһәмијјәтә малик олан мәһсулларымызын алгы-сатгысында мүсбәт салдонун јаранмасына әһәмијјәтли тә'сир көстәрәчәк.

Игтисадијјаты базар мүнасибәтләри әсасында идарә едилән дөвләтләрин тәчрүбәси көстәрир ки, азад гијмәтгојма рәгабәт мүнасибәтләринин инкишафы вә истеһсал һәчминин артырылмасы үчүн мүһүм стимулдур. Азәрбајчанда тәтбиг едилән сәрбәст гијмәтләр исә һәлә ки, белә бир хүсусијјәтә малик дејил. Нә гәдәр ки, базар игтисадијјатынын мүвафиг компонентләри тәшәккүл тапмајыб, сәрбәст гијмәтгојма механизми дә нормал ишләмәјәчәк.

25 јанвар 1992-чи ил

ПУЛ ИСЛАҺАТЫ ҺАЗЫРЛЫГ ТӘЛӘБ ЕДИР

Базар игтисадијјатына кечидин мүһүм истигамәтләриндән бири мүасир тәләбләрә чаваб верән малијјә-кредит системинин јарадылмасыдыр. Артыг кредит системи саһәсиндә мүәјјән аддымлар атылмыш, икипилләли банк системинин фәалијјәти үчүн һүгуги база јарадылмышдыр. Лакин әлверишли игтисади мүһит формалашмадығына көрә јени банк-кредит механизми һәлә мүәјјән müддәт нормал ишләјә билмәјәчәк.

Ону да нәзәрә алмалыјыг ки, базар игтисадијјаты инкишаф етмиш әмтәә-пул мүнасибәтләринә әсасланыр. Бу мүнасибәтләрин кенишләнмәси исә малијјә системинин тамамилә јенидән гурулмасыны тәләб едир. Кечмиш ССРИ-

нин формалашдырдығы натурал-бартер игтисадијјатында пул вә игтисади стимуллар олдугча пассив рол ојнамыш, гијмәт, верки, әмәк һаггы, фаиз дәрәчәләри кими мүһүм игтисади васитәләр истеһсала фәал тә'сир көстәрә билмәмишдир. Натурал көстәричиләрин директив планлашдырылмасы вә мадди еһтијатларын мәркәзләшдирилмиш гајдада бөлкүсү игтисади стимулларын әһәмијјәтини һеҹә ендирмиш, нәтиҹәдә пул үмуми еквивалент кими дејил, јалныз һесаблашма васитәси кими чыхыш етмишдир.

Базар игтисадијјатынын инкишаф етдији бир чох өлкәләрдә пул игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Чүнки бурада истеһсалчыларын әмәјини назирлик вә ја һәр һансы бир бүрократ дејил, јалныз истеһлакчылар вә базар гијмәтләндирир. Елә бу сәбәбдән пул һәмин дөвләтләрдә ишкүзар фәалијјәтин чанланмасында әсас рол ојнајыр. Мәсәлән, АБШ-да пул вә борч капиталы, јә'ни кредитләр арасында фәрг кетдикҹә силинмәкдәдир. Бурада малијјә-кредит системи елә гурулуб ки, нағд пуллары чыхмаг шәрти илә бүтүн пул нөвләри малијјә активләринә чеврилә билир вә өз саһибинә фаизлә кәлир кәтирир. Республикамызда исә нәинки пуллар, һәтта борч капиталы белә саһибинә мәнфәәт вермәк габилијјәтинә малик дејил. Әманәт кассаларында күнбәкүн дәјәрсизләшән вәсаитләр буна әјани мисалдыр. Инкишаф етмиш бүтүн өлкәләрдә әһали өз пул еһтијатларыны инфлјасијадан банкларын васитәсилә горујур. Биздә исә банклара гојулан әманәтләр инфлјасијадан горунмур, әксинә, онун "јеминә" чеврилир. Нә гәдәр ки, әһалинин кәлирләринин вә әманәтләринин чевик индексләшдирилмәси системи тәтбиг едилмир, игтисади ислаһатларын һәјата кечирилмәсиндә милли валјута апарычы рол ојнамыр, сосиал кәркинлик дә бир о гәдәр артаҹаг.

Республикамызын мүстәгиллији рәсмән е'лан едилсә дә онун реаллашдырылмасы саһәсиндә көрүләҹәк ишләр һәлә чохдур. Дикәр республикалар кими Азәрбајҹан да бир тәрәфдән мүстәгил дөвләт кими чыхыш едир, дикәр тәрәфдән игтисади телләрлә Русијаја бағланыр вә кечмиш республикаларын иштирак етдији ваһид игтисади мәкандан чыха билмир. Әввәлчәдән Москва тәрәфиндән планлашдырылмыш белә бир интеграсија инди онларын игтисади гуручу-

луғунда дағыдычы амилә чеврилир. Чүнки атылан аддымлар, чыхарылан гәрарлар республикалар арасында разылашдырылмыр вә онларын мәнафеjини нәзәрә алмыр. Һәр бир республика өзүнүн проблемини дикәринә вурдуғу игтисади зәрбә һесабына һәлл етмәjә чалышыр. Белә бир шәраитдә һәр бир республиканын игтисадиjјаты реал тәһлүкә гаршысында галыр. Елә көтүрәк республикамызы. Бу күн дөвриjјәjә бурахылан манатын алычылыг габилиjјәти истеһсалын артан динамика илә инкишафыны тәләб едир. Бу исә өз нөвбәсиндә истеһсалчылар арасында тәсәррүфат әлагәләринин гырылмамасыны вә сабитлиjини шәртләндирир. Лакин проблем бунунла битмир. Әсас мәсәлә Азәрбајчан манатынын тәдавүлдә нормал дөвриjјәсини тәшкил етмәкдир.

Сон заманлар Русиjа игтисадчылары тәрәфиндән белә бир фикир сәсләнир ки, рублун дөнәрлиjи тә'мин едилмәjинчә кечмиш иттифаг республикаларынын һеч бири милли валјуталарыны сабитләшдирә билмәjәчәкләр. Лакин белә бир һал милли валјутанын рублла паралел ишләндиjи шәраитдә керчәкләшә биләр. Украјнанын, Прибалтика республикаларынын пул ислаһатлары буна әјани мисалдыр. Һазырда дөвриjјәjә бурахылмыш Азәрбајчан манаты демәк олар ки, там милли валјута статусуна малик деjил вә тә'диjә васитәси кими өз функсиjасыны јеринә јетирә билмир. Бу күн милли валјута республикамыза һәм дә игтисадиjјата сәмәрәли тә'сир көстәрмәjин вә ону тәнзимләмәjин мүһүм васитәси кими лазымдыр. Әкәр һал-һазырда манатла чевик малиjјә-кредит сиjасәти һәјата кечирмәк мүмкүн деjилсә, демәк, о һәлә дөвләт атрибутуна чеврилә билмәjиб.

Азәрбајчанда игтисади ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси пул тәдавүлү системинин сағлам тәмәл үзәриндә гурулмасындан чох асылыдыр. Бу исә ајры-ајры өлкәләрин тәчрүбәсини өjрәнмәjи тәләб едир.

Чох күман ки, аз бир мүддәтдән сонра манат пул тәдавүлүндә иштирак едән јеканә тә'диjә васитәси олачаг. Лакин бу просесин башланмасы әсаслы һазырлыг ишләринин көрүлмәсини тәләб едир.

Биринчиси, мүәссисәләр вә дөвләтләр сәвиjјәсиндә тәсәррүфат әлагәләри низама салынмалыдыр.

Икинчиси, базар инфраструктурунун формалашмасы

просеси сүр'әтләндирилмәли, истеһсал һәчминин артымы үчүн стимул јарадылмалыдыр.

Үчүнчүсү, манат республикада јеканә пул ваһиди е'лан едилмәли вә онун рубла дәјишдирилмәси нисбәти мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу заман Естонија вариантыны ејнилә тәкрар етмәмәлијик. Принсип е'тибары илә 10:1 нисбәти илә манатын рубла дәјишдирилмәсини һәјата кечирмәк олар. Лакин бу нисбәтлә дәјишдирилә билән рублларын максимум һәддини 1500 рубл сәвијјәсиндә мүәјјән етмәк әһалини бөјүк игтисади мәһрумијјәтләр гаршысында гоја биләр. Мәсәлән, Естонијада әһалинин 1500 рубла кими вәсаити 10:1 нисбәтиндә, бу мәбләғдән јухары олан әманәтләри исә 50:1 нисбәтиндә дәјишдирилди. Нәтичәдә әһали арасында кәскин тәбәгәләшмә јаранды вә әһалинин бөјүк бир гисми өзәлләшдирмә просесиндә иштирак етмәк имканындан мәһрум олду.

Гијмәтләрин либераллашмасы нәтичәсиндә игтисади зәрбәләрә мә'руз галан халгы бир даһа пул ислаһаты илә сынаға чәкмәк һеч бир мәнтигә сығмыр. Әһали јығымынын хејли һиссәсини дәјәрсизләшдирән белә бир пул ислаһаты тәдавүлдә әмтәә тә'минаты олмајан нағд пулларын мигдарынын азалдылмасына јөнәлдилир вә нәтичәдә әмтәә дөвријјәси илә пул дөвријјәси арасында таразлыг јарадылыр. Әкәр истеһсал саһәсиндә мүтәрәгги мејлләр вә истеһлак базарында боллуг јаранмырса малијјә системиндәки бу сабитлик мүвәггәти характер дашыјачаг. Белә бир пул ислаһаты илә әһалинин вәсаитләрини дөвләт бүдчәсиндә вә ја банкларда чәмләшдирмәјә еһтијач јохдур. Она көрә ки, өзәлләшдирмә просеси башлајан заман инди илкин капитал кими аванс едилән манатлар билаваситә дөвләт бүдчәсинә дахил олачаг. Һазырда манатын дөврријјәдә пассив рол ојнамасы онун илкин капитал кими јығылмасы илә бағлыдыр. Өзәлләшдирмәнин рублла јох, мәһз манатла һәјата кечириләчәјинин әввәлчәдән е'лан едилмәси бу просесин баш вермәси үчүн зәмин һазырлады.

Дөрдүнчүсү, манатын курсу һәр һансы бир дөнәрли харичи валјута әсасында мүәјјән едилмәлидир.

Бешинчиси, манатын сабитлијини тә'мин етмәк үчүн 350-400 милјон долларлыг сабитләшдирмә фонду јарадылмалыдыр.

Алтынчысы, кечмиш мүттәфиг республикаларла гаршылыглы һесаблашма мәсәләләрини тәнзимләмәк мәгсәдилә нормал һесаблашма механизми јарадылмалыдыр. Бу механизмин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, һесаблашмалар тәрәф-мүгабилләрин разылығына әсасән рубла, манатла вә ја һәр һансы дөнәрли харичи валјута илә апарыла биләр.

Једдинчиси, кечмиш мүттәфиг республикаларла гаршылыглы һесаблашманы нормал һәјата кечирмәк үчүн рубл еһтијаты јарадылмалыдыр. Естонијанын бу саһәдәки сәһвләриндән нәтичә чыхармалыјыг. Пул ислаһатындан аз сонра Естонија игтисадијјаты рубла кәскин еһтијач һисс етмәјә башлады. Һөкумәт исә пул ислаһатынын башланғыч мәрһәләсиндә рублу дөвријјәдән тамам чыхартмыш вә һеч бир еһтијат фонду јаратмамыш, нәтичәдә кронун алычылыг габилијјәти үчүн реал тәһлүкә јаранмышды. Унутмамалыјыг ки, Азәрбајчан да Естонија кими Русија јөнүмлү игтисади системә маликдир. Бу исә о демәкдир ки, гаршылыглы һесаблашмаларда истәр-истәмәз рублдан истифадә етмәк зәрурәти јаранaчаг.

Јухарыда садаланан тәдбирләрин һәјата кечирилмәси јалныз манатын тәдавүлүнүн илкин мәрһәләдә тәшкили үчүн зәруридир. Лакин республикамызда пул тәдавүлү системинин јахшылашдырылмасы, манатын алычылыг габилијјәтинин тә'мин едилмәси даһа кениш фәалијјәт истигамәтләрини әһатә едир. Милли валјутаја мүнасибәтдә диггәтли олмалыјыг. Азәрбајчанын бејнәлхалг интеграсијаја манеәсиз чәлб едилмәси манатын сабитлијиндән чох асылыдыр. Чүнки һәр бир дөвләтин пул ваһиди онун милли игтисадијјатынын күзкүсү ролуну ојнајыр.

15 декабр 1992-чи ил

ГИЈМӘТ ЛАБИРИНТИНДӘН НЕЧӘ ЧЫХМАЛЫ?

Либерал гијмәтләр базар механизминин ән мүһүм елементләриндән биридир. О, тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтә әсасән формалашараг базары тәнзимләјән тә'сирли васитә кими чыхыш едир. Мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәр-

руфатда исә гиїмәтләрин әмәлә кәлмәси игтисадијјатын тәбии инкишаф ганунларына деjил, бир гајда олараг мүәjјән едилмиш нормативләрә, костәрициләрә әсасланырды.

Һазырда гиjмәтләрин либераллашдырылмасы әһалинин һәјат сәвиjјәсинә тә'сир едир вә бу јығылмыш әманәтләрин "еррозиjаja" уграмасы илә мүшајиәт олунур. Бунунла белә, "гиjмәт лабиринтиндән" нечә чыхачағымыз мә'лум дејил. Инди әһалинин гиjмәтләрлә бағлы бир чох мәсәләләр нараһат едир вә дүшүндүрүр.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда либерал гиjмәтләр истеһсала һәлә сәмәрәли тә'сир костәрмәмишдир. Бу да бир сыра амилләрлә изаһ олунур. **Биринчиси**, базар механизминин өзү һәлә там формалашмадығына көрә онун һәр һансы бир ајрыча котүрүлмүш елементи дә тәчрид едилмиш һалда фәалиjјәт көстәрә билмир. **Икинчиси**, инзибати идарәетмә системинин мирас гојдуғу игтисади структур да гиjмәтләрин либераллашдырылмасы саһәсиндә бөјүк манеәләр јарадыр.

Һазырда гиjмәтләрин артымы давам етмәкдәдир. Дөвләт әкәр онун гаршысыны алмаг үчүн инзибати тәдбирләрә әл атса, о заман бу, экс-тә'сирлә нәтичәләнә биләр. Чүнки базарын тәбии инкишаф ганунлары илә амирлик игтисадиjјатынын тәнзимләмә васитәләри бир араја сығмыр. Доғрудур, дөвләт кечид дөврүндә игтисадиjјаты, хүсусилә дә гиjмәтләри тәнзимләмәлидир. Лакин бу тәнзимләмә формасы инзибати дејил, јалныз игтисади характер дашымалыдыр. Гиjмәтләрин тәнзимләнмәсинин ән мүтәрәгги формасы бүдчә дотасиjалары һесабына гиjмәтләрин ашағы салынмасы дејил, дөвләт тәрәфиндән базар мүһитинин тезликлә формалашдырылмасы, истеһсал артымы үчүн игтисади стимулларын јарадылмасы вә истеһлак базарында боллуғун тә'мин едилмәси олмалыдыр.

Мәркәзләшдирилмиш планлы игтисадиjјатда бир ән'әнә олараг һәјата кечирилән инзибати гиjмәтгојма бу күн өзүнүн ағыр нәтичәләрини костәрмәкдәдир. Белә ки, вахтилә дөвләт дотасиjалары һесабына ашағы сәвиjјәдә сахланылан гиjмәтләр либераллашдырма тәдбирләриндән сонра хејли јүксәлди вә игтисадиjјаты һиперинфлjасиjа һәддинә чатдырды.

Әкәр базар нормал тәшкил едилибсә, бу заман тәләблә тәклиф арасында таразлыг јаранır вә гијмәтләрин сонрадан ашағы дүшмәси просеси мүшаһидә едилир. Республикамызда исә гијмәтләр јүксәлир вә нәтиҹәдә әһалинин мәһсуллара олан тәләби мәһдудлашараг тәдриҹән о тәклиф сәвијјәсинә јахынлашыр. Тәләблә тәклиф арасында јаранан бу таразлыг исә гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә сәбәб олмур. Бу әсасән игтисадијјатда дәрин көк салмыш инһисарчылыг мејлләри илә изаһ олунур. Буну гијмәт артымына сәбәб олан **биринҹи амил** кими гәбул етмәк олар.

Икинҹи амил, әсасән, әһалинин өдәнилмәмиш тәләбатынын артыглығы илә изаһ олунур. Һәлә сосиалист тәсәррүфатчылығы дөвүндән бәри истеһлак базарында бә'зи мәһсуллар үзрә гытлығын һөкм сүрмәси, истеһсал едилмиш малларын кејфијјәтинин ашағы олмасы әһалинин тәләбини тәклифлә мүгајисәдә хејли артырмыш вә инфлјасијанын кизли формада инкишафы үчүн әлверишли зәмин һазырламышдыр. Базар игтисадијјатынын инкишаф етдији өлкәләрдә инфлјасија просеси "ачыг" характер дашыдығы һалда кечмиш иттифагда вә һәмчинин амирлик игтисадијјатына малик дикәр сосиалист өлкәләриндә бу просес "кизли" вә јахуд да "гапалы" формада инкишаф етмишдир. Бунун да сәбәби онунла изаһ олунур ки, базар механизминин фәалијјәт көстәрдији өлкәләрдә тәләблә тәклиф арасында таразлығын позулмасы билаваситә гијмәтләрин сәвијјәсиндә өзүнү әкс етдирир. Әкәр тәләб тәклифдән чох олурса вә бу ујғунсузлуг узунмүддәтли характер дашыјырса, бу заман гијмәтләрин артымы мүшаһидә едилир вә ачыг инфлјасија баш верир. Сосиалист игтисади системиндә исә бу ҹүр һаллар истисна тәшкил едир. Она көрә ки, амирлик игтисадијјатында гијмәтләр тәләб-тәклиф әсасында, јә'ни базар конјуктурасына көрә формалашмыр. Базар исә игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә һәллединҹи рол ојнамыр. О, јалныз тәдавүл сферасы кими чыхыш едир. Әкәр истеһлак базарында тәләб тәклифдән кери галырса, бу һеч дә гијмәтләрин артымына сәбәб олмур. Чүнки дөвләт һәм истеһсалы, һәм дә истеһлакы билаваситә өзү планлашдырыр, гијмәтләри исә büдҹә дотасијасы һесабына ашағы һәддә сахлајыр. Белә бир һалда

гиjмәтләрин артымы мүшаһидә едилмәсә дә, әһалинин өдәнилмәмиш тәләбаты артыр вә нәтичәдә инфлјасија кизли формада инкишаф едир. Игтисадијјатын узун илләрдән бәри кәсирли, мәһсулларын кејфијјәтсиз олмасы өдәнилмәмиш тәләбатын һәчмини хејли артырмыш вә бу да гиjмәтләрин либераллашдырылмасы шәраитиндә сосиал партлајыша сәбәб олан амилә чеврилмишдир. Демәли, гиjмәтләрин сүр'әтли артымы тәкчә базара кечидин доғурдуғу проблемләрлә дејил, һәм дә кечид дөврүнә гәдәр олан игтисади идарәетмәнин мирас гојудуғу негатив һалларла да изаһ едилмәлидир.

Гиjмәтләрин артымыны шәртләндирән **үчүнчү амил** "әмәк һаггы-гиjмәт" спиралынын доғурдуғу зиддијјәтләрлә изаһ олунур. Мәсәлә бурасындадыр ки, игтисадијјатымызын индики вәзијјәтиндә гиjмәтләрин үмуми сәвијјәси јүксәлир вә нәтичәдә әһалинин реал кәлирләри кәскин шәкилдә ашағы дүшүр. Бунун да гаршысыны алмаг үчүн әһалинин пул кәлирләрини артырмаг лазым кәлир. Мәсәлән, дөвләт бүдчәсиндән сосиал мүдафиә үчүн хејли вәсаит ајрылыр, истеһсал објектләриндә ишчиләрә верилән әмәк һаггынын сәвијјәси галдырылыр. Әмәк һаггыны артырмыш мүәссисәләр адекват олараг истеһсал хәрчләрини дә јүксәлтмәли олурлар. Бунун да давамы олараг гиjмәтләр артыр. Чүнки гиjмәт маја дәјәриндән вә мүәссисәнин мәнфәәтини тәшкил едәчәк мәбләғдән ибарәтдир. Гиjмәтләрин артымы јенидән сосиал вәзијјәти кәскинләшдирир вә тәкрар олараг әмәк һаггынын галдырылмасы зәрурәти јараныр. Беләликлә дә "әмәк һаггы-гиjмәт" спиралы игтисади бөһраны даһа да дәринләшдирир вә гиjмәт "лабиринтиндән" чыхмаг хејли чәтинләшир.

Нәһајәт, гиjмәт артымына сәбәб олан **сонунчу амил,** республикамызын кечмиш иттифагын игтисади мәканындан һәлә там чыхмамасы илә бағлыдыр. Һазырда милли валјутанын там дөвријјәјә бурахылмамасы истеһлак базарыны харичи "мүдахиләдән" гиjмәтләри артырмагла горумағы тәләб едир. Рубл мәканында галмағымыз гиjмәтләрин артымына һәм дә долајы јолла тә'сир көстәрир. Пул тәдавүлүнү дөвријјәјә әлавә кағыз пуллар бурахмагла низамламаға чалышан Русија һөкумәти рубл зонасында олан бүтүн

республикалар кими, Азәрбајчаны да инфлјасија зәрбәсинә мә'руз гојур. Русија Мәркәзи Банкы тәрәфиндән емиссија олунан тә'минатсыз пуллар әмтәә дөвријјәсинин кәскин азалмасы сәбәбиндән үст-үстә јығылараг дөвријјәдән кәнарда галыр вә гијмәт артымына тәкан верән амилә чеврилир.

Республикамызда игтисади ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси вә гијмәт проблеминин доғурдуғу сосиал кәркинлијин арадан галдырылмасы үчүн ашағыдакы истигамәтләрдә тәдбирләрин көрүлмәси мәгсәдәујғундур:

1. Базар мүһитинин вә инфраструктурунун јарадылмасы просеси сүр'әтләндирилмәлидир. Чүнки гијмәтләри артыг бундан сонра дөвләт дејил, тәләб вә тәклифә әсасән фәалијјәт көстәрән базар механизми тәнзимләјәчәк.

2. Истеһсалын артырылмасы стимуллашдырылмалыдыр. Бунун үчүн саһибкарлыг фәалијјәти кенишләндирилмәли, она дөвләт тәрәфиндән һәртәрәфли јардым көстәрилмәлидир. Истеһлак базарында боллуг јаратмаг вә јахуд да тәклифи артырмаг мәгсәдилә капитал гојулушларынын бөјүк бир һиссәси истеһлак маллары истеһсал едән мүәссисәләрин тикинтисинә јөнәлдилмәлидир.

3. Гијмәт артымына тәкан верән өдәнилмәмиш тәләбаты азалтмаг мәгсәдилә импорт һесабына истеһлак базары мәһсулларла долдурулмалыдыр.

4. Дахили гијмәтләрин нисбәти гајдада дүнја гијмәтләри сәвијјәсинә јахынлашдырылмасына јол верилмәмәлидир. Доғрудур, бејнәлхалг тичарәт әмәлијјатлары, манатын кәләчәкдә дөнәрлијинин тә'мин едилмәси буну тәләб едир. Лакин бу просес тәдричән вә тәбии инкишаф ганунлары илә керчәкләшмәлидир. Нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, харичи өлкәләрин истеһсал спесификасы, јә'ни мәһсулун маја дәјәри, әмәк вә материал тутуму, кеј̆фијјәт параметрләри, һәмчинин минимум истеһлак бүдчәси вә әһалинин һәјат сәвијјәси республикамызда мүгајисәдә тамамилә фәргдидир.

5. Манат милли валјута статусу газанмалы вә там дөвријјәјә бурахылмалыдыр.

6. Кәлирләрин индексләшдирилмәси системи чевик шәкилдә фәалијјәт көстәрмәлидир.

7. Республикамызда капитал гојулушларынын малиįјәләшдирилмәси мүмкүн гәдәр јерли имканлар һесабына һәјата кечирилмәлидир. Чүнки бејнәлхалг кредитләрин алынмасы һесабына харичи борчун артмасы долајы јолла гијмәтләрин артымыны вә инфлјасијаны стимуллашдырыр. Даһа чох күзәштли кредитләрдән истифадә етмәлијик.

Бу тәдбирләр пәракәндә, бир-бириндән тәчрид едилмиш һалда дејил, игтисади ислаһатын дикәр истигамәтләри илә әлагәләндирилмиш формада һәјата кечирилмәлидир. Јалныз бу заман игтисадијјатын, о чүмләдән гијмәтләрин сабитләшдирилмәсинә наил олмаг мүмкүндүр.

13 март 1993-чү ил

ИНФЛЈАСИЈА — ГИЈМӘТ ТУФАНЫ

Инфлјасија просесинин кәскинләшмәси вә әһалинин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси республикамызда баш верән сосиал-игтисади бөһранын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бирадир. Үмумијјәтлә, инфлјасија әмтәә вә хидмәтләрә тәләбин үмуми тәклифдән артыглығы шәраитиндә гијмәтләрин јүксәлмәси вә бунун да мүгабилиндә пул ваһидинин дәјәрсизләшмәси, јә'ни алычылыг габилијјәтини итирмәси просесидир.

Инфлјасија бүтүн өлкәләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәзаһүр етсә дә кечмиш иттифагда онун мөвчудлуғу узун илләр инкар едилмиш вә совет игтисадијјатынын сағламлығы барәдә тәсәввүр јаратмаға чәһд көстәрилмишдир. Лакин инзибати тәсәррүфат системиндән базар игтисадијјатына кечид бир чох кизли мәгамларын үстүнү ачды. Мә'лум олду ки, совет игтисадијјатында инфлјасија нәинки өзүнә јер тапмыш, һәтта өзүнәмәхсус формада, јә'ни кизли шәкилдә инкишаф етмишдир. Ачыг инфлјасија әсасән либерал игтисадијјата малик өлкәләр үчүн сәчијјәвидир. Республикамызда исә инфлјасија һеч вахт ачыг формада тәзаһүр едә билмәзди. Она көрә ки, игтисадијјат үзәриндә дөвләт инһисарчы иди. Гијмәтләр, әмәк һаггы, фаиз дәрәчәләри базар конјунктурасына әсасән дејил, мәһз

дөвләтин мүдахиләси илә мүәјјән едилирди. Истеһсалын азалмасы вә бунун да мүгабилиндә әһалинин өдәнилмәмиш тәләбатынын артмасы гијмәтләрин јүксәлмәсинә сәбәб олурду. Дөвләт бүдчә дотасијалары һесабына гијмәтләрин сабитлијини тә'мин етсә дә өдәнилмәмиш тәләбат әһалинин кәлир вә хәрчләри арасындакы диспропорсијаны дәринләшдирирди. Нәтичәдә, әһалидә тә'минатсыз пулларын јығылмасы инфлјасијанын кизли формада инкишафына шәраит јарадырды.

Гејд едиләнләрдән беләнәтичә чыхармаг олар ки, инфлјасија һеч дә базар игтисадијјатына кечидлә әлагәдар тәзаһүр етмәмишдир. Садәчә олараг, гијмәтләрин либераллашдырылмасы инфлјасијанын формасыны дәјишмиш вә онун инкишафыны даһа да сүр'әтләндирмишдир. Бәс бу күн Азәрбајчанда инфлјасијанын јени формада инкишафы һансы хүсусијјәтләри илә сәчијјәләнир вә ону доғуран амилләр һансылардыр?

Әввәла, гејд едәк ки, инфлјасијанын сәвијјәси 1992-чи илдә 1600 фаизә чатыб. Кәскин сосиал проблемләри олан бир өлкә үчүн бу олдугча бөјүк рәгәмдир. Инфлјасијанын дәринләшмәсинә тә'сир көстәрән амилләрдән бири кими истеһсалын вә әмәк мәһсулдарлығы сәвијјәсинин азалмасыны көстәрмәк олар. Мәсәлән, 1992-чи илдә сәнаје мәһсуллары истеһсалы 1991-чи илә мүгајисәдә 23,7 фаиз, әрзаг мәһсуллары истеһсалынын һәчми исә 27 фаиз ашағы дүшмүшдүр. Истеһсал саһәсиндә давам едән тәнәззүл малијјә системиндә гејри-таразлыг јарадараг игтисади бөһраны даһа да дәринләшдирмишдир.

Республикада инфлјасијаја тәкан верән дикәр амил, әһалинин кәлир вә хәрчләри арасындакы диспропорсијанын артмасы илә изаһ олунур. Бунун өзү дә әслиндә истеһсалдакы тәнәззүлүн нәтичәси кими гәбул едилмәлидир. Базар игтисадијјатына кечидлә әлагәдар олараг бүтүн мүәссисәләр тәсәррүфат-малијјә фәалијјәтиндә, хүсусилә дә кәлирләрин бөлүшдүрүлмәси, мәһсулларын гијмәтләндирилмәси саһәсиндә кениш һүгуглар әлдә етмишләр. Онлар бир тәрәфдән гијмәтләри, дикәр тәрәфдән әмәк һаггыны галдырырлар. Өзү дә бу просес јухарыда гејд едилдији кими, истеһсалын азалмасы просеси илә јанашы баш верир.

Истеһсалын азалмасы әмтәә дөвријјәси илә пул дөвријјәси арасында мүтәнасиблији позур, дөвријјәдә олан пул күтләси мадди тә'минаты олмадығына көрә ајры-ајры каналларда һәрәкәтсиз галыр вә дәјәрсизләшир.

Хаммал-енержи еһтијатларынын гијмәтинин артмасы да инфлјасијаја тә'сир едир. Әслиндә бир чох өлкәләрдә инфлјасијанын сәвијјәси бу амилдән асылы олараг артыб-азалыр.

Республикамызда инфлјасијанын кәскин характер дашымасы бүдчә кәсири илә дә бағлыдыр. Һазырда, республикада инфлјасијанын идарәолунмаз һал алмасы кәсирли бүдчә сијасәтинин һәјата кечирилмәсинин нәтичәсидир. Бу сијасәт јалныз нормал игтисадијјата малик өлкәләрдә өзүнү доғрулда биләр. Мәсәлән, Чин 1990-чы илдә 15 милјард јуан бүдчә кәсиринә малик олмасына бахмајараг харичи тичарәт дөвријјәсини рекорд сәвијјәјә—116 милјард доллара чатдыра билмиш вә сон 8 илдә илк дәфә тичарәт балансында 8 милјард долларлыг мүсбәт салдоја малик олмушдур. Республикамызда исә бүдчә кәсиринин артмасы макроигтисади көстәричиләрә мәнфи тә'сир көстәрир. Белә ки, истеһсалын азалдығы шәраитдә бүдчә хәрчләринин кәлирләрдән артыглығы бир тәрәфдән истеһлак базарына тәзјиг көстәрир, дикәр тәрәфдән дә инфлјасијаја тәкан верир.

Мөвчуд шәраитдә республикада инфлјасијанын инкишаф характерини һиперинфлјасијадан стагфлјасијаја кечид кими сәчијјәләндирмәк олар. Бу да онунла изаһ едилир ки, инфлјасијанын сәвијјәси хејли јүксәлмиш вә онун инкишафы истеһсалын ашағы дүшмәси вә ишсизлијин артмасы илә мүшајиәт олунур. Һазырда инфлјасијанын дәринләшмәси, тәсәррүфат мүгавиләләринин јеринә јетирилмәмәси вә дикәр сәбәбләр үзүндән республикада 105 мүәссисә фәалијјәтини тамамилә дајандырмышдыр. Ајры-ајры иш адамлары, тәсәррүфат субјектләри дөвријјәјә бурахдыглары капиталын истифадә јөнүмүнү дәјишәрәк ону истеһсалдан хидмәт вә тичарәт саһәсинә истигамәтләндирмәјә мејл едирләр. Чүнки инфлјасијанын артдығы шәраитдә истеһсала гојулан сәрмајә саһибкара баһа баша кәлир вә бу бөјүк рисг тәләб едир. Мәһз белә инфлјасија тәһлүкәси истеһсал саһәсиндә дурғунлуг һалларына сәбәб олур.

Инфлјасијанын дәринләшмәси илә әлагәдар әһалинин пул кәлирләри вә әманәтләри, гијмәтли кағызлары күнбәкүн реал дәјәрини итирир. Әманәтләр үчүн өдәнилән фаиз дәрәчәләри олдугча ашағыдыр. Јери кәлмишкән, бир ваҹиб мәсәләни дә гејд етмәк јеринә дүшәрди. Һәлә 1990-чы илдән ССРИ Әманәт Банкынын мүвафиг шө'бәләри тәрәфиндән әһалијә нағд пулла 10 милјард рубл дәјәриндә мәгсәдли фаизсиз истигразлар сатылмышдыр. Бу истигразлар республикамызда да реализә едиләрәк јығылан пулларын һамысы ССРИ Әманәт Банкына көчүрүлмүшдүр. Инди исә һәмин истигразлар дәјәрсиз кағыз парчасына чеврилмишдир. Она көрә ки, бунларын нә индексләшдирилмәси һәјата кечирилиб, нә дә истигразларын сатышы заманы нәзәрдә тутулмуш өһдәликләр (сојудучу вә телевизорларын, автомобилләрин вә с. сатышы) јеринә јетирилиб.

Инфлјасијанын ҹәмијјәтдә сосиал кәркинлик јаратдығына бахмајараг бу проблемә мүнасибәт һеч дә бирмә'налы дејил. Мәсәлән, игтисадчыларын бир групу инфлјасијанын арадан галдырылмасы үчүн сәрт игтисади-малијјә тәдбирләри көрүлмәсини тәклиф едир, дикәрләри исә онун мүәјјән һәддә истеһсал үчүн стимул јаратдығыны көстәрирләр. Доғрудур, бир чох инкишаф етмиш өлкәләрин игтисади тәҹрүбәсиндән дә мә'лум олур ки, инфлјасијанын мүәјјән һәддә артымы һеч дә һәјат сәвијјәсинин кәскин шәкилдә ашағы дүшмәси, игтисадијјатын тәнәззүлү илә мүшајиәт едилмир. Әксинә, о ишкүзарлыг фәалијјәтинин ҹанланмасына сәбәб олур. Һәр бир фәрд пул вә әманәтләринин дәјәрдән дүшдүјү тәгдирдә онлары бизнес саһәләринә ҹәлб едир. Бәс биздә belә бир инфлјасија сәвијјәсинә јол вермәк олармы? Гәтијјән јох! Дөвләт тәрәфиндән инфлјасијанын гаршысынын алынмасы үчүн сәрт игтисади тәдбирләр көрүлмәлидир. Инфлјасијаја нәзарәт едилмәмәси мөвҹуд шәраитдә сосиал-игтисади партлајыша сәбәб ола биләр. Бу әсасән ашағыдакы амилләрлә изаһ олунур:

Биринҹиси, Азәрбајҹанда инкишаф етмиш базар механизми, ишкүзарлыг үчүн зәрури олан әлверишли сосиал-игтисади мүһит һәлә јарадылмајыб.

Икинҹиси, әһалинин әксәријјәти јохсуллуг һәддиндә јашајыр. Онларын сәрәнҹамларында олан пул вәсаитләри

исә инфлјасијанын "јеминә" чеврилир. Доғрудур, иш адамлары јығдыглары капиталы даим дөвријјәјә бураха билир вә нәтнчәдә удурлар. Әһалинин дикәр тәбәгәсинин—зијалынын, фәһләнин вә кәндлинин чүз'и вәсаитлә саһибкарлыг фәалијјәтиндә иштиракы исә о гәдәр дә реал дејил. Гијмәтләр тез-тез дәјишдијинә көрә, онлар әлверишли әмәлијјатлар апара билмир вә инфлјасијанын зәрбәсинә мә'руз галырлар.

Үчүнчүсү, Азәрбајчанда дөвләт механизминин һәлә гурулмамасы, милли игтисадијјатын ваһид бир организм кими формалашмамасы инфлјасијанын нәзарәтдән чыхмасына вә идарәолунмаз просесә чеврилмәсинә сәбәб ола биләр.

Јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг инфлјасијанын дәринләшмәсинә нәинки јол верилмәмәли, әксинә онун һәр васитә илә мәһдудлашдырылмасына сә'ј көстәрилмәлидир. Лакин Азәрбајчанын һәлә рубл зонасында галдығы вә пул емиссијасынын бөјүк бир һиссәсинин Русијанын Мәркәзи Банкы тәрәфиндән һәјата кечирилдији бир вахтда инфлјасијанын арадан галдырылмасы демәк олар ки, гејри-мүмкүндүр. Әкәр бу саһәдә мүәјјән аддымлар атылмыш олса, мәсәлән, әмәк һаггынын дондурулмасына чәһд көстәрилсә, дикәр республикаларла мүгајисәдә Азәрбајчанда әһалинин һәјат сәвијјәси кәскин шәкилдә ашағы дүшәчәк. Јох, әкәр гијмәтләрин артырылмасы мәһдудлашдырылса, бу заман истеһлак базарыны рублун "тәчавүз"үндән горумаг хејли чәтинләшәчәк.

Бәс манатын дөвријјәјә там дахил олмасы илә инфлјасијанын гаршысы алыначагмы? Тәбии ки, республика игтисадијјатынын дәрин бөһран кечирдији, истеһсалын азалдығы бир шәраитдә малијјә системини тез бир заманда сағламлашдырмаг вә инфлјасијаны тамамилә арадан галдырмаг мүмкүн дејил. Буна бахмајараг, пул тәдавүлү манатла апарылса инфлјасијаны нәзарәтдә сахламаг вә ону идарә олунан мәчраја јөнәлтмәк хејли асанлаша биләр. Ону да гејд едәк ки, инфлјасијанын дүзкүн идарә едилмәси дөвләтин игтисадијјаты нормал тәнзимләмәсиндән дә асылыдыр. Мәсәлән, дөвләт тәнзимләнмәсинин сәмәрәли һәјата кечирилдији Јапонија, Алманија, Данимарка кими өлкәләрдә инфлјасијанын иллик сәвијјәси ән ашағы һәддәдир. Нормал базар

механизминин олмамасы, тәләблә тәклифин истеһсала чевик шәкилдә тә'сир едә билмәмәси вә истеһсалын инһисарлашмасы инфлјасијанын республикамызда һәлә мүәјјән мүддәт давам едәчәјиндән хәбәр верир. Анчаг бу просесин сонракы инкишафы јенә игтисади ислаһатларын кедишиндән асылы олачаг.

27 март 1993-чү ил

ГИЈМӘТЛӘРИН АРТМАСЫ ИСТЕҺСАЛЫ СТИМУЛЛАШДЫРЫРМЫ?

Гијмәтләри либераллашдырмаздан әввәл белә бир фикир сөјләнилирди ки, сәрбәст гијмәтләр тәләблә тәклиф арасында таразлығы тә'мин едәчәк вә малијјә системиндәки диспропорсијаны арадан галдырачаг. Даһа дәгиг десәк, истеһсалын сәвијјәси либерал гијмәтләрин стимуллашдырычы функсијасы һесабына јүксәлмәли иди. Лакин гијмәтләрин либераллашдырылмасы тәләблә тәклифин башга истигамәтдә таразлашдығыны көстәрди. Гијмәтләрин сүр'әтлә артмасы әһалинин алычылыг габилијјәтли тәләбини азалтды вә о, тәдричән тәклиф сәвијјәсинә енмәјә башлады.

Республикамызда истеһсал һәчминин азалмасы, истеһлак базарына рублун тәчавүзүнүн күчләнмәси, һәм дахили, һәм дә харичи базарын тәләбләринә чаваб верән гијмәт сијасәтинин мүәјјән едилмәмәси нәтичәсиндә инфлјасија идарәолунмаз характер алмыш, бүтүн мәһсул вә хидмәт нөвләри үзрә гијмәтләр хејли јүксәлмишдир. Мәсәлән, 1992-чи илдә республикада истеһсал олунан сәнаје мәһсулларынын топдансатыш гијмәтләри әввәлки илә нисбәтән орта һесабла 14,6 дәфә, әһалијә көстәрилән пуллу хидмәтләрин вә халг истеһлакы малларынын пәракәндә гијмәтләринин топлу индекси исә 12,1 дәфә артмышдыр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, һазырда либерал гијмәтләр нәинки макроигтисади вәзијјәти сабитләшдирир, әксинә, игтисадијјата дағыдычы тә'сир көстәрир. Республикада өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәмәси, истеһсалын һәддән артыг инһисарлашмасы, рәгабәт мүнасибәтләри үчүн зәрури

шəраитин јарадылмамасы либерал гијмəтлəрин нормал фəалијјəтинə имкан вермир.

Бејнəлхалг тəчрүбə көстəрир ки, хүсуси бөлмəнин инкишаф етдији өлкəлəрдə гијмəтлəрин либераллашдырылмасы инфлјасијаны зəифлəдир, истеһсалы стимуллашдырыр. Дөвлəт бөлмəсинин үстүнлүк тəшкил етдији өлкəлəрдə исə, əксинə, гијмəтлəрин либераллашдырылмасы инфлјасијаны күчлəндирир вə истеһсалын азалмасына сəбəб олур. Məсəлəн, Полшада иллик инфлјасијасынын сəвијјəси 1989-чу илдə 600 фаиз тəшкил етдији һалда, ислаһатлардан сонра ону 40 фаизə ендирмəк мүмкүн олду. Бу заман злотынын дөнəрлији харичи өлкəлəрлə тичарəт мүбадилəсинин кенишлəнмəси һесабына тə'мин едилмиш, пул ваһидинин сабитлији исə əманəтлəрин артымына шəраит јаратмышдыр. Суал олуна билəр ки, Полша сосиалист јөнүмлү вə дөвлəт бөлмəсинин үстүнлүк тəшкил етдији өлкə олдуғу һалда, инфлјасијанын сəвијјəси нечə ашағы салынды? Məсəлə бурасындадыр ки, дикəр сосиалист өлкəлəриндəн фəргли олараг Полшада һəлə 80-чи иллəрдəн үмуми гијмəтгојма системиндə сəрбəст гијмəтлəрин хүсуси чəкиси 80 фаиз тəшкил едирди, саһибкарлыг фəалијјəтинə дөвлəт тəрəфиндəн мүəјјəн шəраит јарадылырды. Лакин дикəр Шəрги Авропа өлкəлəри кими бурада да игтисади инкишафа дахили стимул верəн хүсуси бөлмəнин зəиф инкишафы, истеһсалчылар арасында азад рəгабəтин олмамасы, инһисарчылыг мејллəри аз мүддəтдəн сонра сосиал-игтисади вəзијјəтин кəскинлəшмəсинə, үмуми милли мəһсулун 30 фаиз азалмасына, ишсизлијин артмасына сəбəб олду.

Либерал гијмəтлəрин тəтбиги һеч дə истеһсалчыларын там сəрбəстлијини əкс етдирмир. Ола билəр ки, истеһсалчы гијмəти сəрбəст мүəјјəн етсин, лакин башга игтисади васитəлəрлə онун мүстəгиллији мəһдудлашдырылсын. Тəсəррүфат субјектлəринин əсл мүстəгиллији əсасəн сəрбəст фəалијјəтə шəраит јарадан базар инфраструктурунун, либерал игтисади системə ујғун мүнасибəтлəрин формалашмасындан асылыдыр.

Инфлјасија просесинин нəзарəтдəн чыхдығы вə онун идарəолунмаз характер алдығы бир шəраитдə гијмəтлəрин либераллашдырылмасы кəлирлəрин əдалəтсиз, гејри-бəра-

бәр бөлкүсүнә сәбәб олур. Инзибати тәсәррүфат системи әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләри арасында “кизли игтисадиjjат” васитәсилә сосиал фәрг jаратмышдырса, базар игтисадиjjатына кечид бу фәрги даһа да кәскинләшдирмишдир. Белә бир шәраитдә дөвләт кәлирләрин әдаләтли бөлкүсүнү тәшкил етмәли вә ону оптимал шәкилдә һәjата кечирмәлидир.

Республикамызда базар мүнасибәтләри там тәшәккүл тапмадығына көрә либерал игтисадиjjата хас олан ганунлар да һәлә ки, өзүнү доғрултмур. Елә көтүрәк тәклиф ганунуну. Бу гануна көрә гиjмәтлә тәклиф арасында бирбаша әлагә олмалыдыр. Jә’ни гиjмәтләр артанда тәклиф дә артмалыдыр. Вә jахуд да, әксинә, гиjмәтләр азаланда тәклиф дә азалмалыдыр. Лакин базар игтисадиjjатынын инкишаф етдиjи өлкәләрдән фәргли олараг республикамызда гиjмәтләрин артымы тәклифин азалмасы илә мүшаjиәт едилир. Мәсәлән, гиjмәтләр енеркетикада 31 дәфә, гара вә әлван металлуркиjада мүвафиг олараг 28,6 вә 30,9 дәфә, кимjа вә нефт-кимjасында 24,6 вә 33 дәфә; машынгаjырмада 21,2 дәфә, тикинти материаллары сәнаjесиндә 21,8 дәфә, jағ, пендир вә сүд сәнаjесиндә 17,5 дәфә, әт сәнаjесиндә 20,6 дәфә артдығы һалда сәнаjе мәһсуллары истеһсалы 34,3 фаиз, әрзаг мәһсуллары истеһсалы исә 26,8 фаиз азалмышдыр. Истеһсалчылар арасында азад рәгабәтин олмамасы, бир чох саһәләрдә инһисарчылыг меjлләри әксәр мүәссисәләрә истеһсалы азалтмаг вә гиjмәтләри галдырмаг һесабына даһа чох газанмаг имканы верир.

Бә’зиләри өзәлләшдирмәдән әввәл гиjмәтләрин либераллашдырылмасыны Азәрбаjчанын рубл зонасында галмасы илә бағлы атылмыш зәрури аддым кими деjил, структур сиjасәтини һәjата кечирмәjин васитәси кими изаһ едирләр. Jә’ни гиjмәтләр сәрбәстләшән кими һансы саһә, мүәссисә рәгабәтә давам кәтирәчәксә фәалиjjәт көстәрәчәкләр. Мөвчуд конjуктураjа уjғунлаша билмәjәнләр исә мүфлисләшиб сырадан чыхачаглар. Капитал ахынынын истигамәтинә уjғун олараг малиjjә вәсаитләри бүдчә васитәсилә jенидән бөлүшдүрүләчәк. Лакин билмәлиjик ки, дөвләт өзү мүәссисәләри старт шәраитиндә геjри-бәрабәр вәзиjjәтә салыб. Белә бир һалда истеһсалчылар арасында сағлам рәгабәтдән сөһбәт кедә билмәз.

Әслиндә, азад гијмәтгојма базар механизминин тәшәккүлүнүн нәтичәси кими чыхыш етмәлидир. Гијмәтләрин либераллашдырылмасы һеч дә базар мүнасибәтләринин өз-өзүнә формалашмасына кәтириб чыхартмыр. Ону да нәзәрә алмалыјыг ки, инфлјасијанын кәскинләшдији, мүтәрәгги верки, көмрүк, малијјә, кредит сијасәтинин һәјата кечирилмәдији бир шәраитдә либерал гијмәтләр истеһсалы стимуллашдырмаг, истеһлак базарыны тәнзимләмәк васитәсинә дејил, мәһз бүдчә бошлугларынын долдурулмасы аләтинә чеврилмишдир. Ајры-ајры мәһсулларын дахили гијмәтләринин инзибати гајдада дүнја гијмәтләри сәвијјәсинә јахынлашдырылмасы вә јахуд онларын дөвләт тәрәфиндән мүәјјән һәддә гәдәр артырылмасы либерал гијмәтләрин мәһз фискал характер дашыдығыны көстәрир. Әслиндә, гијмәтләрин бу шәкилдә, јә'ни базардан тәчрид едилмиш һалда формалашмасы инфлјасија артымына сәбәб олур. Бу заман әһали гијмәтләрин дөвләт тәрәфиндән инзибати гајдада артырылмасындан еһтијат едәрәк әлавә мал еһтијаты топлајыр вә истеһлак базарында гытлыг јенидән артыр. Нәтичәдә гијмәтләрин нөвбәти јүксәлиши үчүн әлверишли имкан јараныр. Belə бир шәраитдә истеһсалчыларын давранышы истеһлакчылардан тамамилә фәргләнир. Белә ки, бә'зи мүәссисәләр нөвбәти баһалашмаја гәдәр мәһсулларыны анбарларда сахлајырлар. Бу исә истеһлак базарында сүн'и гытлыг јарадыр вә гијмәтләрин јүксәлмәсинә сәбәб олур.

Гијмәтләрин артырылмасы илә истеһлак базарынын горунмасы барәдә сәсләнән фикирләр дә мүбаһисәлидир. Илк бахышдан белә тәсәввүр јараныр ки, баһалы базарын тәшәккүлү республикаја мал ахынынын артмасына сәбәб олачаг, јерли иш адамларынын исә республикадан кәнара мал чыхармаға марағы азалачаг. Беләликлә, истеһлак базарынын сабитлији тә'мин едиләчәк. Лакин унутмамалыјыг ки, классик игтисади нәзәријјәләрдә чәлбедичи көрүнән бә'зи мүддәалар тәчрүбәдә, о чүмләдән, Азәрбајчанын игтисади кәрчәклијиндә көзләнилән нәтичәни вермәјә дә биләр. Мәсәлән, республикамызда бә'зи мәһсулларын гијмәтләринин артырылмасы нәинки истеһлак базарыны горумаға хидмәт етди, әксинә, она даһа дағыдычы тә'сир көстәрди. Дикәр рекионлардан республикамыза ејни

нөв, лакин даһа учуз вә кејфијјәтли мәһсулларын кәтирилмәси илә јерли малларын сатышы хејли чәтинләшдијинә көрә анбарларда јығылыб галды. Әслиндә бу просес көмрүк рүсумлары васитәсилә мүәјјән мә'нада низамлана биләрди.

Гијмәтгојма системиндәки ислаһатлар һәмчинин гијмәтләрин мүтәрәгги формада тәнзимләнмәси механизминин јарадылмасыны, сәмәрәли компенсасија формаларынын сечилмәсини, тәдавүлдә олан пул күтләсинин даим нәзарәтдә сахланылмасыны тәләб едир.

1 ијун 1993-чү ил

РУСИЈАНЫН ӘКС-ЗӘРБӘСИ "МҮТТӘФИГ" РЕСПУБЛИКАЛАРЫ "НОКАУТ" ВӘЗИЈЈӘТИНӘ САЛДЫ

Русија һөкумәтинин 1961-1992-чи ил пул нишанларынын дөвријјәдән чыхарылмасы вә онлардан өдәниш васитәси кими истифадәнин гадаған едилмәсинә даир реаллашмыш тәшәббүсү тәкчә рубл зонасына дахил олан республикаларда јох, һәм Русијанын өзүндә, һәм дә харичи дөвләтләрдә бирмә'налы гаршыланмајыб. Әслиндә, Русијанын Мәркәзи Банкы тәрәфиндән һәјата кечирилән бу тәдбир милли валјутасыны там дөвријјәјә дахил етмәјә мачал тапмајан республикалара гаршы јөнәлдилән игтисади тәчавүз кими гијмәтләндирилмәлидир. Бәс бу аддымын атылмасы нә илә изаһ олунур?

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, кечмиш иттифагын бә'зи республикаларында милли пул ваһидләринин там вә ја гисмән дөвријјәјә бурахылмасы, рубл күтләсинин һәмин республикалардан Русијаја күтләви ахынына сәбәб олурду. Бу исә нәтичә е'тибары илә инфлјасијаны дәринләшдирәрәк истеһлак базарына вә малијјә-кредит системинә дағыдычы тә'сир кестәрирди. Тәбии ки, Русија буна јол верә билмәзди вә кеч-тез әкс тәдбирләр көрәчәкди. Елә Черномырдин һөкумәти дә бу аддымы атмагла милли валјуталарыны там дөвријјәјә бурахмаға һазырлашан республикаларын Русија үчүн јарада

биләчәји кәркинлијин гаршысыны әввәлчәдән ала билди. Әкәр белә демәк мүмкүнсә, өзүнү көзләнилән игтисади зәрбәдән јајындырыб әкс зәрбә илә рубл мәканына дахил олан бүтүн республикалары нокаут вәзијјәтинә салды.

Лакин ону да нәзәрә алмалыјыг ки, бу зәрбәнин ағрысыны һеч дә бүтүн республикалар ејни дәрәчәдә һисс етмәјәчәкләр. Бу да онунла изаһ едилир ки, ајры-ајры республикаларда рубл күтләсинин һәчми һеч дә ејни дејил. Чох күман ки, дәјишдириләчәк рублларын максимум мәбләғи дә бөлкәләр үзрә бир-бириндән фәргли олачаг. Мәсәлән, пул дөвријјәсиндә јалныз рублдан истифадә едән Күрчүстан, Ермәнистан, Түркмәнистан кими республикалар "мүсадирә" характери дашыјан пул ислаһатынын ачы нәтичәләрини кәскинлијн илә һисс едәчәкләр.

Милли валјутасыны там тәтбиг етмиш Украјна, Гырғызыстан исә өзләрини мә'лум аксијадан даһа е'тибарлы шәкилдә горуја биләчәкләр. Өзбәкистан вә Газахыстан башга республикаларла мүгајисәдә даһа ағыр зәрбәјә мә'руз галачаглар. Чүнки бу дөвләтләрдә милли валјутанын бурахылмасына, демәк олар ки, әсаслы һазырлыг ишләри көрүлмәјиб. Инди милли пул ваһиди олмајан республикалар дөвријјәдән чыхарылан рубллары јени кағыз пулларла әвәз етмәк үчүн Русијаја мүрачиәт етмәлидирләр. Бу исә онларын игтисади асылылығы үчүн јени бир башланғыч олачаг.

Азәрбајчанын вәзијјәтинә кәлинчә, ону гејд етмәк лазымдыр ки, манатын бүтүнлүклә олмаса да дөвријјәјә бурахылмасы рубл күтләсинин 70-80 фаизинин пул дөвријјәсиндән кәнарлашмасына сәбәб олуб вә нағдсыз һесаблашмалар системиндә јаранмыш чәтинликләр бу просеси даһа да сүр'әтләндириб. Лакин унутмамалыјыг ки, республикамызда кизли бизнес каналлары васитәсилә дахил олмуш хејли рубл күтләси вар. Илкин капитал јығымы функсијасыны јеринә јетирән бу мәбләғин "мүсадирә" едилмәси республикамызын игтисади мәнафејинә ујғун дејил. Емиссијанын бөјүк бир һиссәсинин манатла һәјата кечирилдијини нәзәрә алараг рублларын сәрбәст дәјишдирилмәси үчүн максимум шәраит јарадылмалыдыр.

Русија һөкумәти пул ислаһаты кампанијасына башламагла рубл зонасына дахил олан республикаларла бағланмыш

дөвләтләрарасы сазишин шәртләрини кобуд шәкилдә позуб. Бу сазишә көрә, милли валјутасыны тәтбиг етмәјә һазырлашан дөвләт рубл мәканында олан дөвләтләрә азы 2 ај әввәл хәбәрдарлыг етмәлидир. Истәр гисмән, истәрсә дә тамамилә милли пул ваһидинә кечмиш республикалар вахты илә өз пул ислаһатлары барәдә Русијаја вә башга дөвләтләрә хәбәрдарлыг етсә дә, Русија Мәркәзи Банкы бу гајданы позду. Чүнки Русијада апарылачаг пул ислаһаты әввәлчәдән е'лан едилсәјди, бу башга республикаларда милли валјуталарын тәтбигини сүр'әтләндирә биләрди. Бу исә Русија һөкумәтинин мараг даирәсиндә олан мәсәлә дејил.

Әкәр Азәрбајҹан һөкумәти тәрәфиндән разылашдырылмыш пул ислаһатына, јә'ни манатын тамамилә дөвријјәјә бурахылмасына ијунун 15-дән е'тибарән башланылсајды, бу күн Русијанын игтисади маневрләриндән өзүмүзү даһа е'тибарлы шәкилдә горуја биләрдик.

Гејд етдијимиз кими, рубл мәканында олан республикалардан фәргли олараг, Азәрбајҹан 1961-1992-ҹи ил нишанлы рублларын дәјишдирилмәси саһәсиндә елә бир ҹидди проблемлә үзләшмәјәҹәк. Бурада мүбаһисә доғуран әсас мәсәлә рублларын дәјишдирилмәси үзрә гојулмуш вахт мәһдудијјәти вә мүбадилә олунан мәбләғин һədди барәдә ола биләр. Әкәр Русија өзүнүн проблемләрини республикамыза вурдуғу игтисади зәрбә һесабына һәлл етмәк истәјирсә, биз дә чалышмалыјыг ки, буну мүмкүн гәдәр зәрәрсизләшдирәк, әһалинин мадди мәһрумијјәтләр гаршысында гојмајаг.

Јухарыда гејд едиләнләр һеч дә пул ислаһатындан сонра Русија игтисадијјатынын сабитләшәҹәји барәдә фикирләр сөјләмәјә әсас вермир. Мәсәлә бурасындадыр ки, јени пул нишанларынын дөвријјәјә бурахылмасы һеч дә Русијада игтисади бөһраны, малијјә-кредит системиндәки диспропорсијаны доғуран сәбәбләри арадан галдырмајаҹаг. Садәҹә олараг, бөһранын дағыдыҹы тә'сиринин мүвәггәти дә олса зәифләдәҹәк. Истеһсалын артымы үчүн стимул јаратмадан, саһибкарлыг фәалијјәтини кенишләндирмәдән, базар механизминин елементләри арасында оптимал әлагәни тә'мин етмәдән әмтәә күтләси илә пул күтләси арасындакы таразлығын сүн'и шәкилдә јарадылмасы игтисадијјатын тәнәззүлүнә күчлү тәкан верәҹәк.

Үмумиjjәтлә, Русиjанын атдығы бу аддым нә гәдәр көзләнилмәз олса да, һәр һалда сон 2-3 ил әрзиндә онун кечмиш иттифаг республикаларына гаршы игтисади тәзјигинин мәнтиги давамы кими гәбул едилмәлидир. Һәлә 1991-чи илдә Павлов һөкумәтинин пул ислаһаты, гиjмәтләрин либераллашдырылмасы илә бағлы тәдбирләриндән нәтичә чыхармалыjдыг вә билмәлиjдик ки, нә гәдәр Азәрбајчан өзүнүн милли игтисади структурларыны јаратмајыб вә нә гәдәр мүстәгил игтисади сиjасәт јеритмәк имканына малик дејилик, демәли, белә бир шәраитдә дөвләт гуручулуғу илә игтисади гуручулуғу әлагәләндирмәк дә чәтин олачаг.

24 ијул 1993-чү ил

ПУЛ ДӨВРИJJӘСИНДӘКИ КӘРКИНЛИК ИГТИСАДИ БӨҺРАНЫН ТӘРКИБ ҺИССӘСИДИР

Республикада јаранмыш пул гытлығы илә әлагәдар фәһлә вә гуллугчулара әмәк һаггынын верилмәси, мә'зуниjjәт хәрҹләринин өдәнилмәси хејли чәтинләшиб. Һазырда әмәк һаггы вә тә'хирәсалынмаз өдәнишләр үчүн банкларын борҹу 3 милјард маната чатыб. Ҹари илин 7 ајында пул емиссиjасы 17,9 милјард маната чатдығы һалда пул гытлығынын јаранмасы нә илә изаһ олунур?

Әввәлә, гејд етмәк лазымдыр ки, мөвҹуд проблемин сәбәбини әмәк һаггынын артмасы, гиjмәтләрин исә ашағы сәвиjjәдә олмасы илә изаһ етмәк олмаз. **Биринҹиси**, она көрә ки, верилән әмәк һаггы инфлјасиjанын индики сәвиjjәсиндә әһалинин тәләбатыны там өдәмир. **Икинҹиси**, әмәк һаггынын артмасы һеч дә пул гытлығыны шәртләндирмир. Чүнки банкларын кассасындан мүхтәлиф мәхариҹ маддәләри үзрә хәрҹләнән вәсаитләр мәдахил каналлары илә, хүсусилә дә тиҹарәт шәбәкәси, пуллу хидмәт саһәләри васитәсилә јенидән кассаја ҹәлб едилмәлидир. Лакин бу һал мүшаһидә олунмур. Дөвриjјәјә бурахылан пул күтләсинин 70 фаиздән чоху тәдавүлдән кәнарда галыр. Нә гәдәр ки пулун нормал дөвриjјәси тәшкил едилмәјиб, һәјата кечирилән косметик тәдбирләр, хүсусилә дә әмәк һаггына сәрт нәзарәт

единмəси, енержи дашыјычыларынын вə дикəр мəһсулларын гијмəтлəринин артырылмасы вəзијјəти һеч дə сабитлəшдирмəјəчəк.

Бə'зи игтисадчылар пул гытлығына сəбəб олан əсас амил кими Русијанын пул ислаһатыны көстəрир, вəзијјəтдəн чыхыш јолу кими Азəрбајчанын рубл зонасына дахил олмасыны тəклиф едирлəр. Бу исə өлкəнин игтисади мүстəгиллији илə бир араја сығмыр.

Артыг Русија тəрəфиндəн бүтүн республикалара “Јени типли рубл зонасынын јарадылмасына даир əмəли тəдбирлəр һаггында” сазишин лајиһəси көндəрилиб. Бу лајиһəнин вə игтисади бирлијə даир башга норматив актларын Авропа Игтисади Бирлијинин (АИБ) үмуми принсиплəри əсасында һазырландығыны сөјлəјəнлəр билмəлидирлəр ки, “Үмуми Базар”дан фəргли олараг јарадылан игтисади бирлик ваһид дөвлəт кими формалашмамыш вə өзүнүн милли игтисади структурларыны һəлə јаратмамыш өлкəлəрин бирлијини нəзəрдə тутур. Дикəр тəрəфдəн, əкəр АИБ үмуми валјута кими һеч бир бирлик үзвү тəрəфиндəн емиссија олунмајан “екјү” пул ваһидиндəн истифадə едирсə (өзү дə јалныз нағдсыз һесаблашмаларда), јени рубл зонасында даир мүгавилəдə нəзəрдə тутулан мүддəалара көрə МДБ өлкəлəри јалныз Русијанын емиссија етдији рублдан истифадə етмəлидирлəр. Бу исə рублун һəм нағд, һəм дə нағдсыз һесаблашмаларда ишлəнмəси демəкдир. Үмумијјəтлə, Азəрбајчанда игтисади ислаһатларын вə дөвлəт гуручулуғунун һəјата кечирилмəси милли валјутанын республикамызда јеканə өдəниш васитəси кими тəтбиги илə тамамланмалыдыр.

Пул дөвријјəсинин нормал тəшкили емиссија сијасəтинин əсасландырылмыш шəкилдə мүəјјəн единмəсини, кəлəчəк дөвр үчүн һəртəрəфли елми тəһлилə əсасланан прогнозлар верилмəсини тəлəб едир. Пул тəдавүлүнүн дүзкүн тəнзимлəнмəси билаваситə пул емиссијасынын вахтында һəјата кечирилмəсиндəн дə асылы олдуғуна көрə милли пул нишанларынын муасир технолокија əсасында республикада чапыны да тəшкил етмəк лазымдыр.

9 сентјабр 1993-чү ил

ДӨВЛӘТ БАНКЛАРЫ ДЕЈИЛ, БАНКЛАР ДӨВЛӘТИ "ГИДАЛАНДЫРМАЛЫДЫР"

Милли Банкын әсас функсијаларындан бири республикада сағлам банк мүһитини формалашдырмагдан ибарәтдир. Банкларын ваһид ме'јарлар әсасында тәнзимләнмәмәси онлар арасында нормал рәгабәт мүнасибәтләринә имкан вермир вә банк-кредит саһәсиндә гејри-сағлам аб-һава јарадыр. Бә'зи банк ишчиләри белә һесаб едирләр ки, республикада дөвләт банкы системинин ләғв едилмәси вә бунун әвәзиндә сәһмдар-коммерсија принсипләри әсасында фәалијјәт көстәрән банкларын јарадылмасы банк гуручулуғу саһәсиндә јол верилән ән бөјүк нөгсанлардандыр. Нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, гејд едәк ки, бу бир тәрәфдән көһнә игтисади тәфәккүрлә бағлыдырса да, дикәр тәрәфдән Милли Банкын банк гуручулуғуну нормал һәјата кечирә билмәмәси илә изаһ олунур. Нәзәрә алынмыр ки, базар игтисадијјаты јолу илә кедән һәр бир өлкә икипилләли банк системини јаратмадан либерал игтисади мүнасибәтләри формалашдыра билмәз.

Һазырда республикамызда 169 сәһмдар-коммерсија банкы фәалијјәт көстәрир. Бунларын јалныз беши харичи капиталын чәлб едилмәси әсасында јарадылыб. Өлкә үзрә банк депозитләринин 30,4 фаизи, кредит гојулушларынын 18 фаизи ири "дөвләт" банклары истисна олмагла, коммерсија банкларынын пајына дүшүр. Бејнәлхалг Банкын, Сәнаје-Инвестисија, Аграр-Сәнаје вә Әманәт банкларынын нәзарәт пакети исә дөвләтә мәхсусдур. Бунлар формача коммерсија банклары кими чыхыш етсәләр дә, мәзмунча дөвләт банклары кими фәалијјәт көстәрирләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин банкларын малик олдуғу әсас капиталын 95 фаизи мүхтәлиф дөвләт вәсаитләри һесабына јарадылыб. Дөвләт банклары илә коммерсија банкларынын фәалијјәтинә чевик нәзарәтин олмамасы республиканын банк-кредит саһәсиндә гејри-сағлам мүһитин јаранмасына сәбәб олур.

Әслиндә, банк мүстәгил, һеч бир органдан асылы олмајан кредит тәшкилатыдыр. Банк завод, фабрик олмаса да онун да өзүнүн мәһсулу вар. Бу мәһсул сәрбәст пул вәсаитләринин

јығымы, верилән кредитләр, һесаблашмаларын апарылмасы үзрә көстәрилән хидмәтләрдир. Мүәссисәләр кими банкларын да фәалијјәти мәһсулдар характер дашыјыр. Нә гәдәр чох банк оларса, о гәдәр дә онун мәһсулу олар. Бу исә игтисади инкишафы шәртләндирән әсас амилләрдән биридир.

Базар мүнасибәтләринә кечидлә әлагәдар олараг, игтисади категорија кими кредитин, пулун ролу кетдикчә артыр, онлар игтисади фәаллығын, истеһсал артымынын әсас мәнбәји кими чыхыш едир. Банклар халг тәсәррүфатыны әлавә пул еһтијатлары илә гидаландыран әсас һәлгәјә чеврилмәкдәдирләр. Инкишаф етмиш өлкәләрдә банклар тәкчә пул алгы-сатгысы илә мәшғул олмур, һәм дә базары тәһлил едир. Банк өз ролуна көрә бизнесә дә јахындыр, чүнки банк да базар конјунктурасына әсасланыр.

Коммерсија банкларынын фәалијјәтиндә әсас мәсәләләрдән бири дә Милли Банк тәрәфиндән онларын тәнзимләнмәсидир. Лакин Милли Банк коммерсија банкларынын ишинә мане олмамалыдыр. Әксинә, пул-кредит саһәсиндә рәгабәт мүнасибәтләринин инкишафына шәраит јаратмалыдыр.

Банклар ганун гаршысында ики истигамәтдә чавабдеһдирләр. **Биринчиси,** коммерсија банкларынын Милли Банкда мүтләг сығорта вә еһтијат фонду олмалыдыр. Онлар игтисади норматнвләрә чидди әмәл етмәлидирләр. **Икинчиси**, банклар өзләринин әманәтләрини вә һесабларыны, апарылан әмәлијјатлар үзрә малијјә сирләрини горујуб сахламалыдырлар.

Милли Банк коммерсија банкларына кредитләшмәдә дә мүәјјән көмәклик көстәрмәлидир. Чүнки Милли Банк илк нөвбәдә пул тәдавүлүнү горумалы вә дүзкүн низамламалыдыр. Коммерсија банкларынын Милли Банк тәрәфиндән кредитлә мүдафиә едилмәси сағлам игтисадијјата малик бүтүн өлкәләрдә һәјата кечирилир. Лакин бу күн Азәрбајчан Милли Банкы пул тәдавүлүнү низамламаг әвәзинә тә'минатсыз кредит емиссијасыны артырмаг һесабына инфлјасијаны даһа да күчләндирир. Индијә кими јеридилән кредит сијасәти онунла нәтичәләниб ки, артыг әксәр коммерсија банклары кредит дөвријјәсини чәлб едилмиш сәрбәст пул

вәсаитләри һесабына дејил, мәркәзләшдирилмиш кредит еһтијатлары васитәсилә тә'мин едирләр.

Коммерсија банклары һәмчинин әһали илә дә малијјә әмәлијјатлары апармалы, ајры-ајры физики шәхсләрдән ири мәбләғдә әманәтләр чәлб етмәлидирләр. Лакин бунун үчүн әманәтчиләрә тә'минат вермәк лазымдыр ки, онларын пулу гајтарылачаг. Биздә исә бир чох коммерсија банклары тәрәфиндән belә бир тә'минат верилмир. Елә бунун нәтичәсидир ки, республика үзрә әманәтләр гојулушунда коммерсија банкларынын пајы (бахмајараг ки, бурада депозитләр үзрә әһалијә өдәнилән фаиз дәрәчәләри јүксәкдир) 0,6 фаиз, тәкчә Әманәт Банкынын пајы исә 90 фаиздир.

Һазырда коммерсија банкларынын әксәријјәти өз кредитләрини тичарәт васитәчилији вә коммерсија әмәлијјатлары үчүн сәрф едирләр. Фаиз дәрәчәләринин инфлјасија сәвијјәсиндән дәфәләрлә ашағы олдуғу бир шәраитдә онлар һәм өзләрини инфлјасијанын зәрбәсиндән сығорталамыш олурлар, һәм дә аз мүддәт әрзиндә даһа јүксәк газанч көтүрүрләр. Инди коммерсија банклары кредит еһтијатларынын 90-95 фаизини јалныз тичарәт фәалијјәтинин кредитләшдирилмәсинә ајырырлар. Бир чох банклар исә, үмумијјәтлә, истеһсал үчүн кредит ајырмырлар. Лакин бу, һеч дә коммерсија банкларына тәзјиг көстәрилмәсинә әсас вермир. Кредит гојулушларыны инзибати јолла истеһсала истигамәтләндирмәк олмаз. Стимуллашдырычы игтисади механизмләр јарадылмалыдыр.

Коммерсија банкларынын әсас фәалијјәт истигамәтләриндән бири онларын тәсәррүфат-малијјә фәалијјәтинә нәзарәти илә бағлыдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда нә банкларын тәсәррүфат субјектләринә нәзарәти, нә дә банкларын өзүнә нәзарәт дүзкүн тәшкил едилмәјиб. Belә ки, бә'зи коммерсија структурлары тәрәфиндән малијјә вәсаитләри нәзарәтсиз хәрчләнир, банк кредитләри һесабына рентабелсиз вә ја республика үчүн о гәдәр дә јарарлы олмајан мүәссисәләр јарадылыр. Милјардларла капиталын "кизли бизнес" каналларында дөвр етмәси, хроники һал алан пул гытлығы да елә мүкәммәл банк нәзарәти системинин олмамасы илә бағлыдыр.

Коммерсија банкларынын фәалијјәтинин нормал тәнзим-

ләнмәси үчүн ашағыдакы истигамәтләр үзрә тәдбирләр көрүлмәлидир.

1. Игтисадијјатда кредит мүнасибәтләринин инкишафына шәраит јарадылмалыдыр. Мүәссисәләр бири-бириләринин сәрбәст вәсаитләриндән банк васитәсилә кениш истифадә етмәлидирләр. Фаиз дәрәчәләри сабит олмамалы, кредит базарындакы тәләб вә тәклифдән асылы олараг дәјишмәлидир.

2. Өлкәләр арасында һесаблашмалары сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә республикада клиринг палатасы јарадылмалы, коммерсија банклары јахын вә узаг харичдә өзләринин мүхбир һесабларыны ачмалыдырлар.

3. Банклара харичи валјута илә малијјә әмәлијјатлары апармаға ичазә верилмәлидир (валјута әмәлијјатлары үчүн индијә кими чәми 46 банка лисензија верилиб). Һәмчинин бүтүн коммерсија банкларында харичи валјуталарын дәјишдирилмәси үчүн хүсуси мәнтәгәләр јарадылмалыдыр.

4. Коммерсија банкларынын низамнамә фонду артырылмалыдыр. 20 милјон манатлыг минимал низамнамә капиталы илә перспективли инвестисија лајиһәләринин малијјәләшдирмәк мүмкүн дејил. АИБ өлкәләриндә банкларын низамнамә капиталы 5-6 милјон доллар һәддиндәдир. Харичи експертләрин фикринчә, нормал банк фәалијјәти үчүн илкин капитал 1 милјон доллардан аз олмамалыдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, ајры-ајры банклар өзләринин низамнамә фондуну шиширтмәк үчүн гаршылыглы шәкилдә бир-бириләринин сәһмләрини алыр, јахуд бир-бириләринин тә'сисчиләри кими чыхыш едирләр. Бу чох вахт банкларын мүштәриләри олан мүәссисә вә тәшкилатларын васитәсилә һәјата кечирилир. Низамнамә фондунун формалашдырылмасында бу чүр проседураны истисна едән механизм һазырланмалыдыр.

5. Банкларын фәалијјәти чидди регламентләшдирилмәлидир.

6. Коммерсија банклары бүтүн нөв депозитләр үзрә өз мүштәриләринә фаиз өдәмәлидирләр. Бу, бир тәрәфдән пул вәсаитләринин банкда сахланылмасына стимул јарадар, дикәр тәрәфдән мүәссисә вә тәшкилатларын дөвријјә вәсаитләринин сүр'әтлә дәјәрсизләшмәсинин гаршысыны алар.

7. Милли Банкла коммерсија банклары арасында, коммерсија банклары илә дөвләт органлары арасында гаршылыглы мүнасибәтләрә јенидән бахылмалыдыр. Хүсусилә дә нәзарәт пакети дөвләтә мәхсус олан сәһмдар-коммерсија банкларына мүнасибәтдә гејри-мүәјјәнлик арадан галдырылмалыдыр.

8. Банкларын нормал фәалијјәти үчүн өзәлләшдирмә һәјата кечирилмәли, мүфлисләшмә вә киров һаггында ганунлар гәбул едилмәлидир.

9. Милли Банкын мәркәзләшдирилмиш кредит еһтијатлары үзрә һагг бүтүн банклар үчүн ејни һәддә мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу, банклар арасында сағлам рәгабәт үчүн әсас шәртләрдән биридир.

10. Нәһајәт, банк ганунверичилијинә јенидән бахылмалы, банк фәалијјәтинин елми әсаслары ишләнмәли, монетар сијасәтә даир һәртәрәфли әсасландырылмыш консепсија һазырланмалыдыр.

12 феврал 1994-чү ил

АЗӘРБАЈЧАН УЧУЗ КРЕДИТ МӘКАНЫ ОЛАРАГ ГАЛЫР. НИЈӘ?

Мәркәзләшдирилмиш планлы тәсәррүфат режиминдә республика игтисадијјатынын дикәр саһәләри кими кредит системи дә дөвләтин бирбаша мүдахиләси илә идарә олунурду. Кредитин истифадә истигамәтләрини, мүддәтини вә гијмәтини билаваситә дөвләт өзү мүәјјән едирди. Ихтисаслашмыш саһә банкларынын кредитләшмә саһәсиндә инһисарчы мөвгејә малик олдуғу бир шәраитдә өлкә дахилиндә базар игтисадијјатына хас олан кредит сијасәтинин апарылмасындан тәбии ки, сөһбәт кедә билмәзди. Доғрудур, базар мүнасибәтләринә кечид дөврүнү јашадығымыз индики мәрһәләдә дә дөвләтин кредит системинә мүдахилә формасы демәк олар ки, дәјишмәјиб. Лакин игтисади мүнасибәтләрин характериндәки јениликләр, базар инфраструктурунун бә'зи елементләринин илкин формада да олса тәшәккүл тапмасы, икипиллләли банк системинин

фәалијјәти Азәрбајчанда пул-кредит сијасәтини базар игтисадијјатынын тәләбләри бахымындан һәјата кечирмәјә имкан верир. Дөвләт өз мүлкијјәтиндә олан банклар васитәсилә кредит системинә мүдахилә етсә дә, артыг коммерсија банкларынын фәалијјәти үчүн кениш мејдан ачылыб. Мәһз буну нәзәрә алараг, иди елә бир кредит системи формалашдырылмалыдыр ки, о һәм дөвләтин, һәм дә тәшәккүл тапмагда олан хүсуси бөлмәнин мәнафејини дүзкүн әлагәләндирә билсин. Бу чүр кредит системинин әсасында игтисади реаллыглары нәзәрә алан фаиз сијасәти дајаныр. Әсасландырылмыш фаиз сијасәтинин һәјата кечирилмәси макроигтисади тәнзимләмәнин мүһүм истигамәти кими һәлледичи тә'сирә маликдир. Фаизләр тәкчә сәрмајәјә көрә тутулан һагг дејил, һәм дә пул күтләсинә чевик тә'сир көстәрән, макроигтисади таразлығы тә'мин едән мүһүм амилләрдән биридир. Фаиз игтисади категорија кими кредит гојулушлары, инфлјасија, истеһсал һәчми, валјута курсу вә тә'дијә балансы илә бағлы олмагла, бу саһәләрин һәр бири илә мүхтәлиф әлагә формаларына маликдир.

Нормал фәалијјәт көстәрән кредит базарынын ганунларына көрә фаиз дәрәчәләри артырса, бу заман верилән кредитләрин һәчми дә мәһдудлашмалыдыр. Јә'ни фаизләрлә кредитләр арасында әкс әлагә мөвчуддур. Елә исә белә бир суал мејдана чыха биләр: Нә үчүн республикамызда фаиз дәрәчәләринин артырылмасы (Милли Банкын учот дәрәчәләринин 50 фаиздән 100 фаизә гәдәр галдырылмасы мүвафиг олараг, кредит вә депозитләр үзрә фаизләрин дә артмасына сәбәб олмушдур) кредит гојулушларынын артмасы илә мүшајиәт едилмәкдәдир? Бунун конкрет сәбәбләри вар. Әввәла, әкәр артырылмыш фаиз дәрәчәләри инфлјасијанын сәвијјәсиндән дәфәләрлә ашағыдырса, бу заман апарылан фаиз сијасәти кредит гојулушуну мәһдудлашдырмајачаг вә ики көстәричи арасындакы гаршылыглы әлагә мүстәгим характер дашыјачаг. Дикәр тәрәфдән дә республикамызын мүәссисә вә тәшкилатларында дөвријјә вәсаитләринин чатышмазлығы кәскин һисс едилмәкдәдир. Һесаблашмаларын нормал шәкилдә һәјата кечирилмәмәси илә әлагәдар олараг, истеһсал едилмиш мәһсулларын вахтында реализә олунмамасы вә анбарларда јығылыб

галмасы јүксәк инфлјасија шәраитиндә тәсәррүфат субјектләринин дөвријјә вәсаитләринин сүр'әтлә дәјәрсизләшмәсинә сәбәб олур. Ону да нәзәрә алмалыјыг ки, хәрҹләр үзрә инкишаф едән инфлјасија просеси мүәссисәләрин борҹ вәсаитләринә тәләбини артырыр. Чох вахт алынан кредитләр, ја ссуда борҹларынын силинмәсинә, ја да әмәк һаггынын верилмәсинә сәрф едилир. Белә бир шәраитдә фаизләрин чүз'и дәјишмәси кредитә тәләби һеч дә азалтмыр.

Кредитләр үзрә фаизләрин ашағы һәддә олмасы, әслиндә, истеһсалын стимуллашдырылмасына, инфлјасија темпинин азалдылмасына өз тә'сирини көстәрмәлидир. Лакин биздә әкс просес кедир. Кредитләр тиҹарәт сферасына јөнәлдилир вә истеһсалын тәнәззүлү даһа да дәринләшир. Гијмәтләр исә фаиз дәрәҹәләринин ашағы салынмасына бахмајараг артмагдадыр. Бәс бу нә илә бағлыдыр? Мәсәлә бурасындадыр ки, ашағы фаизләр кредитә олан тәләби артырыр вә банклар тәрәфиндән кредит емиссијасы кенишләндирилир. Истеһсалын азалмасы илә мүшајиәт олунан бу чүр артым инфлјасијаја тәкан верән амилә чеврилир. Кредит артымынын әсас сәбәби кими чыхыш едән ашағы фаиз дәрәҹәләри нә истеһсалы стимуллашдырмаға, нә дә гијмәт артымынын гаршысыны алмаға имкан верир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу күн Милли Банк тәрәфиндән мүәјјән едилмиш фаиз сијасәти негатив характер дашымагла јанашы, һәм дә мөвҹуд игтисади реаллыглары нәзәрә алмыр. Һалбуки Азәрбајҹанда монетар сијасәт илк нөвбәдә фаиз дәрәҹәләринин позитивлијинин тә'мин едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Фаизләрин позитив характер дашымасы онларын инфлјасија темпини габагламасы илә изаһ олунур. Фаизләр позитив олдугда сәрбәст пул вәсаитләринин банклара ҹәлб етмәк асанлашыр, кредит гојулушларынын истеһсала, һәмчинин узунмүддәтли лајиһәләрин малијјәләшдирилмәсинә јөнәлдилмәси банклар үчүн о гәдәр дә тәһлүкәли олмур. Дикәр тәрәфдән дә бу антиинфлјасион еффектә маликдир. Негатив фаизләр исә, әксинә, инфлјасијанын фаиз дәрәҹәләриндән јүксәк олдуғу һалда формалашыр. Инди Азәрбајҹанда негатив фаиз дәрәҹәләри гејри-рәсми кредит базарынын күнү-күндән "чичәкләнмәсинә" сәбәб олур. "Кизли" кредит базарындакы фаизләр рәсми фаиз дәрәҹә-

ләриндән јүксәк олса да, бунун өзү дә јенә реал сәвијјәни әкс етдирмир.

Һазырда фаиз дәрәчәләри демәк олар ки, Милли Банк тәрәфиндән тәнзимләнмир. Фаизләрин реал сәвијјәсини мүәјјән едә биләчәк нормал кредит базары һәлә јарадылмајыб. Јеридилән фаиз сијасәти республикада сағлам рәгабәт мүнасибәтләринә имкан вермир. Ачыг е'тираф етмәк лазымдыр ки, нәзарәт пакети дөвләтә мәхсус сәһмдар коммерсија банклары васитәсилә дөвләт бөлмәсинә дахил олан мүәссисә вә тәшкилатлара күзәштли кредитләр верилир. Бунунла да хүсуси бөлмәјә дахил олан тәсәррүфат субјектләринин рәгабәт габилијјәти дөвләт мүәссисәләри илә мүгајисәдә ашағы салынмыш олур. Дикәр бир тәрәфдән дә дөвләт бөлмәсинә ајрылан кредитләр үчүн фаиз фәрги дөвләт бүдчәсинин јох, әсасән һәмин банкларын кәлири һесабына өдәнилир. Базар игтисадијјатына кечиди е'лан едән бир республикада базар механизминин ганунларына әмәл едилмәлидир. Әкәр дөвләт мүәссисәләринә 30-50 фаизлик, гејри-дөвләт структурларына исә 200-250 фаизлик кредит вериләрсә, хүсуси бөлмә бу чүр игтисади режимә нечә таб кәтирә биләр? Дөвләт инзибати јолла фаизләри мүәјјән етмәкдәнсә, кредит базарынын формалашмасына чалышмалыдыр.

Һазырда инфлјасијанын сәвијјәсиндән ашағы фаиз дәрәчәләри илә верилән кредитләр әсасән субсидија характери дашыјыр. Һәтта бә'зи банк ишчиләри белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, истеһсалын тәнәззүлүнү дајандырмаг үчүн ашағы фаиз һесабына республика игтисадијјаты учуз кредитләрлә долдурулмалыдыр. Ахы, доғруданмы индијә кими артан учуз кредитләр истеһсалда чанланма јарадыб? Фактлара әсасән демәк олар ки, бу күн кредитләр истеһсала чевик тә'сир көстәрмир. Учуз кредитләр әсасән, тичарәт сферасына јөнәлдилдијинә көрә истеһсал артымыны тә'мин едә билмир.

Бә'зән белә бир фикир формалашдырылыр ки, республикада фаиз дәрәчәләринин сон 3 ајда артырылмасына бахмајараг, кредит гојулушларынын һәчми артмагда давам етмишдир. **Әввәла**, гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә Азәрбајчанда баһалы пул сијасәтинин апарылмасындан данышмаг

тездир. Доғрудур, Милли Банкын учот дәрәчәләри артырылыб. Анчаг һәмин учот дәрәчәләри нәтичәсиндә формалашан кредит фаизләри инфлјасијанын сәвијјәсиндән 10-12 дәфә кери галыр. **Икинчиси,** пул-кредит сијасәтинин әсас мәгсәди кредит гојулушларынын автоматик олараг азалдылмасы јох, кредитләрдән истифадәнин јахшылашдырылмасы, онларын саһәләр арасында сәмәрәли шәкилдә бөлүшдүрүлмәси, кредит гојулушу структурунун тәкмилләшдирилмәси олмалыдыр. **Үчүнчүсү,** әкәр сөһбәт кредит гојулушларынын артымындан кедирсә, бунун сәбәбләрини ајдынлашдырмаг лазымдыр. Нәзәрә алмалыјыг ки, сон 3 ајда кредит емиссијасынын артымы коммерсија кредитләринин дејил, әсасән, Милли Банк тәрәфиндән бүдчә кәсиринин малијјәләшдирилмәсинә ајрылан кредитләрин, һәмчинин ири дөвләт банкларынын күзәштли кредит гојулушларынын артымы һесабына баш вермишдир. Белә ки, 1993-чү ил декабрын 1-нә олан вәзијјәтә көрә үмуми кредит гојулушунда Сәнаје-Инвестисија Банкынын пајы 36 фаиз, Аграр-Сәнаје Банкынын пајы 25 фаиз, бүдчә кәсиринин өртүлмәсинә ајрылан кредитләрин пајы исә 12 фаиз тәшкил етмишдир. **Дөрдүнчүсү,** фаиз сијасәтини јалныз Милли Банкын учот дәрәчәләри әсасында мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Милли Банк кредит системинин тәнзимләнмәсиндә еһтијат нормаларындан, гијмәтли кағызлар базарындакы әмәлијјатлардан чевик истифадә етмәлидир.

Баһалы пул сијасәтинин доғурдуғу проблемләр истеһсалын вә ишкүзар фәаллығын бир гәдәр ашағы дүшмәси, гијмәтләрин јүксәлмәси илә изаһ олунур. Елә исә буна кетмәк лазымдырмы? Бәли! Она көрә ки, фаизләрин галдырылмасы илә тәләб үзрә инкишаф едән инфлјасијанын гаршысы алыныр, ишкүзар фәаллығын ашағы дүшмәси, кредит фаизи һесабына маја дәјәринин јүксәлмәси илә гијмәтләрин артымы мүвәггәти характер дашыјыр. Әкәр баһалы пул сијасәти бүдчә, верки, гијмәт сијасәти илә дүзкүн әлагәләндирилсә, бу һалда онун мәнфи нәтичәләрини зәрәрсизләшдирмәк мүмкүндүр.

Учуз кредитләр, әслиндә, малијјә еһтијатларынын һеч дә сәмәрәли бөлкүсүнү тә'мин етмир. Мәсәлә бурасындадыр ки, чох вахт верилән күзәштли кредитләр өз тә'јинаты үзрә

дејил, тамамилә башга мәгсәдләрә истифадә олунур. Буну Азәрбајчанын банк-кредит сферасынын тимсалында ајдын көрмәк олар.

Фаиз дәрәчәләринин ашағы олмасыны бир чох игтисадчылар һәм дә о бахымдан мүдафиә едирләр ки, фаизләр әкәр артырыларса, јахуд либераллашдырыларса, бу заман инфлјасија кәскинләшә биләр. Доғрудур, фаиз дәрәчәләринин артырылмасы гыса бир мүддәтдә гијмәтләрин сәвијјәсинә билаваситә өз тә'сирини көстәрәчәк. Лакин бу учуз пул сијасәтинин доғурдуғу нәтичәләрлә мүгајисәдә о гәдәр дә тәһлүкәли дејил. Дикәр тәрәфдән дә нәзәрдә алынмалыдыр ки, кредит фаизләри үзрә хәрчләрин маја дәјәриндәки хүсуси чәкиси 8-10 фаиздән, бә'зи мүәссисәләр үзрә исә 3-4 фаиздән чох дејил. Демәли, фаиз дәрәчәләринин артмасы гијмәтләрә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир көстәрмәмәлидир.

Республикада фаиз дәрәчәләринин ашағы олмасы пул дөвријјәсинә мәнфи тә'сир көстәрән амилләрдәндир. Фаизләр нә гәдәр ашағы оларса, дөвријјәјә чәлб едилмәмиш пул күтләсинин һәчми дә бир о гәдәр јүксәк олар. Иллик инфлјасијанын 1000 фаизи кечдији бир шәраитдә депозитләр үзрә өдәнилән 100-150 фаизлик дивидендләр гојулмуш әманәтләрин дәјәрсизләшмәсинә, пул вәсаитләринин гејри-рәсми дөвријјәсинә шәраит јарадыр. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, Түркијәдә 70-80 фаизлик инфлјасија шәраитиндә депозитләр үчүн 85-90 фаиз өдәнилир. Франсада исә бу көстәричиләр мүвафиг олараг 3 вә 9 фаиздир.

Фаиз дәрәчәләри пула олан тәләб вә тәклифи мүәјјән етмәклә, игтисади фәаллыға һәлледичи тә'сир едир. Бир чох өлкәләр инвестисијаларын сәвијјәсини јүксәлтмәк, игтисадијјатын мүхтәлиф бөлмәләри үзрә сәрмајәләрин бөлкүсүнү јахшылашдырмаг вә истеһсал хәрчләрини артырмамаг үчүн фаиз дәрәчәләринин инзибати јолла ашағы һәддә сахламаға мејл едирләр. Фаиз дәрәчәләринин либераллашдырмын олан бир чох өлкәләрин тәчрүбәси вә Азәрбајчанын индики игтисади дуруму бу чүр фаиз сијасәтинин перспективсизлијини, гејри-еффективлијини артыг сүбут етмишдир.

Фаизләрин артырылмасыны шәртләндирән мүһүм амилләрдән бири дә республикамыза капитал ахынынын стимул-

лашдырылмасыдыр. Чәдвәлдән көрүндүјү кими, Азәрбајчанын ән ашағы фаиз сијасәти јериндән республикалар сырасына дахил олмасы харичи инвесторлара имкан вермир ки, өлкәмизә депозит гојулушуну артырсынлар, јахуд да игтисадијјатымызы кредитләшдирсинләр. Мараглыдыр ки, belə бир һалы Балтикјаны республикалара аид етмәк олмаз. Она көрә ки, һәмин республикаларда фаиз дәрәчәләри МДБ дөвләтләри илә мүгајисәдә нә гәдәр ашағы олса да, харичи инвестисијаларын нормал фәалијјәти үчүн әлверишли шәраит јарадылыб. Балтикјаны республикаларда фаизләрин ашағы олмасы бир тәрәфдән инфлјасијанын ашағы сәвијјәси илә изаһ олунурса, дикәр тәрәфдән онларын Авропа Бирлији өлкәләри илә сых интеграсија олунараг разылашдырылмыш игтисади сијасәт јеритмәләри илә әлагәдардыр.

Бир чох өлкәләр харичи кредитләри өз регионларына чәлб етмәк мәгсәди илә фаизләри јүксәлдирләр. Бу харичи тәрәф-мүгабилләринин малијјә еһтијатларынын сығортасы үчүн әсас шәртләрдән биридир. Азәрбајчан үчүн исә фаиз сијасәтиндә әсас аддым кредит вә депозитләр үзрә фаиз дәрәчәләринин инфлјасија сәвијјәсинә јахынлашдырылмасы вә сон нәтичәдә онун позитивлијинин тә'мин едилмәси олмалыдыр.

Республикалар үзрә фаиз дәрәчәләринин бир-бириндән фәргләнмәси чәдвәлдән ајдын көрүнүр. Әслиндә, еjни игтисади мәканда олан вә капиталын сәрбәст һәрәкәти үчүн шәраитә малик өлкәләр арасында фаиз дәрәчәләринин дәјишмәси билаваситә һәмин өлкәләрин валјута курсунда өзүнү әкс етдирмәлидир. Мәсәлән, Азәрбајчанда кредитләр үзрә орта фаиз дәрәчәси 150, Русијада исә 240-дырса, бунлар арасындакы фәрг ејни заманда рублла манатын мәзәннәсинә дә чевик тә'сир көстәрмәлидир. Лакин һазырда фаиз дәрәчәләринин валјута курсларына тә'сириндән данышмаг олмаз. **Әввәла**, она көрә ки, һәлә нә фаиз дәрәчәләри, нә дә валјута курслары сәрбәст фәалијјәт көстәрән кредит вә валјута базарларында мүәјјәнләшмир. Гејри-рәсми валјута вә кредит базарларында "тә'јин едилән" валјута курсларыны вә кредитләр үзрә фаизләри исә реал сәвијјә кими гәбул етмәк олмаз. **Икинчиси**, бу күн Азәрбајчанла Русија арасында һесаблашмаларын позулмасы илә әлагәдар капиталын сәрбәст һәрәкәти дә бир гәдәр мәһдудлашыб.

1980-чи илләдәк олан дөврдә Түркијәдә дә фаизләр инфлјасија сәвијјәсиндән ашағы иди. Фаиз дәрәчәләри кредит базарындакы тәләб вә тәклиф әсасында дејил, јалныз дөвләтин мүдахиләси илә мүәјјәнләшдирилирди. Белә бир дурум фаизин әсас функсијаларынын һәјата кечирилмәсинә имкан вермәмиш вә 1980-чи илдәки игтисади бөһранын әсас сәбәбләриндән бири олмушдур. 1980-чи илдән сонра Түркијәдә тәсәррүфат субјектләринин стимуллашдырылмасыны, кредит ресурсларынын сәмәрәли шәкилдә јерләшдирилмәсини вә инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасыны нәзәрдә тутан фаиз сијасәти јеридилир. Бу мәгсәдләрә наил олмаг үчүн фаиз дәрәчәләри инфлјасија сәвијјәсинә јахынлашдырылыр вә фаизләрин мүәјјән едилмәсиндә банклара сәрбәстлик верилир. Түркијәдә фаиз сијасәтинә мәс'ул олан игтисади гурум кими Мәркәзи Банк 3 ајдан аз олмајан бир мүддәтдә рәсми гәзетләрдә фаиз дәрәчәләри вә инфлјасијанын сәвијјәси илә бағлы мә'лумат дәрч едир. Мәркәзи Банк чалышыр ки, фаизләри инфлјасија сәвијјәсиндән јүксәк сахлајараг онун позитивлијини тә'мин етсин. Әкәр фаизләр позитив характер дашыјырса, јә'ни инфлјасијанын сәвијјәсини нәзәрә алырса, бу, реал фаиз сијасәтинин јеридилмәси демәкдир.

Республикалар үзрә иллик фаиз дәрәчәләри

Республикалар	Милли Банкын учот дәрәчәләри		Кредитләр үзрә фаиз дәрәчәләри		Депозитләр үзрә фаиз дәрәчәләри	
	07.1993	01.1994	07.1993	01.1994	07.1993	01.1994
Молдова	110	340	102	280	50	180
Газахыстан	65	315	180	320	70	200
Күрчүстан	60	300	158	300	60	200
Гырғызыстан	100	260	130	-	60	-
Украјна	240	240	340	550	150	450
Беларус	100	210	195	250	140	200
Русија	170	210	200	240	140	180
Ермәнистан	60	210	133	240	30	150
Азәрбајчан	45	100	75	150	20	60
Түркмәнистан	35	97	60	100	30	45
Өзбәкистан	80	80	80	80	25	40
Тачикистан	35	-	55	190	10	90
Литва	135	50	165	90	65	30
Латвија	38	27	70	90	25	35
Естонија	7	8	35	35	7	8

Түркијәдә вахты илә тәтбиг едилән сәрбәст вә позитив фаиз сијасәти банка гојулан әманәтләрин һәчмини хејли артырмышдыр. Бу исә о демәкдир ки, пул вәсаитләри фаизләрин сәвијјәсинә гаршы чох һәссасдыр. Түркијәдә кредитләр үзрә фаизләр депозитләр үзрә фаиз дәрәчәләриндән даһа јүксәкдир. Бунун да бир сыра сәбәбләри вар. **Биринчиси,** Түркијәдә инфлјасија һөкумәт вә Мәркәзи Банк тәрәфиндән там нәзарәтдә сахланылмыр. Инфлјасија исә мә'лум олдуғу кими, һәм фаиз системинин, һәм дә, умумијјәтлә, базар механизминин нормал фәалијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. **Икинчиси**, банклар арасында сәрбәст рәгабәт мүнасибәтләринин олдуғу малијјә базары һәлә там формалашмајыб. **Үчүнчүсү,** бу, дөвләтин дахили борчунун артмасы илә бағлыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1980-чи илдән сонра Түркијәдә тәтбиг олунан фаиз сијасәтиндән көзләнилән мүсбәт нәтичәләр керчәкләшмәди. Кредит фаизләринин јүксәк олмасы инфлјасијанын хәрчләр үзрә инкишафына тәкан верди.

Белә бир һалын Азәрбајчанда тәкрарланмамасы вә үмумијјәтлә, фаиз сијасәтинин уғурла һәјата кечирилмәси үчүн фаиз дәрәчәләри малијјә базарындакы тәләб вә тәклифә көрә сәрбәст мүәјјәнләшмәлидир. Лакин фаиз дәрәчәләринин либералланадырылмасы үчүн бир сыра шәртләрин олмасы ваҹибдир:

1. Нормал малијјә базары формалашмалы, кредит системиндә рәгабәт мүнасибәтләри инкишаф етдирилмәли, күзәштли кредит сијасәтинә сон гојулмалыдыр. Чүнки бу, кредит базарынын нормал фәалијјәтинә, ејни заманда банклар вә тәсәррүфат субјектләри арасында рәгабәтә мане олан әсас амилләрдәндир. Мә'лумдур ки, күзәштли кредитләр вериләркән фаизләр базардакы реал сәвијјәдән ашағы фаиз дәрәчәләри илә верилир. Нәтичәдә фаизин сәвијјәси тәһриф олунур.

2. Кредит базары нормал тәнзимләнмәли вә реал вәзијјәти нәзәрә алан пул-кредит сијасәти һәјата кечирилмәлидир. Бу, әсасән, банклар арасында һесаблашмаларын чевиклијинин тә'мин едилмәси, Милли Банкын кредит базарына әсаслы мүдахиләсини, учот дәрәчәләринин, еһтијат нормаларынын чевик тәнзимләнмәсини нәзәрдә тутур.

3. Фаиз дәрәчәләри пул-кредит сијасәтиндәки , бејнәлхалг фаиз дәрәчәләриндәки вә валјута курсларындакы дәјишикликләрә чевик чаваб вермәлидир.

4. Милли валјутанын дөнәрлији вә капиталын сәрбәст һәрәкәти тә'мин едилмәлидир.

5. Гијмәт сәвијјәси мүмкүн гәдәр сабит сахланылмалы, пул күтләси Милли Банк тәрәфиндән нормал тәнзимләнмәлидир.

Фаиз дәрәчәләринин либераллашдырылмасы һеч дә кредит базарына дөвләтин мүдахиләсини истисна етмир. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәтта базар игтисадијјаты јөнүмлү өлкәләрдә һөкумәт фаизләри бу вә ја дикәр формада тәнзимләјир. Белә тәнзимләмә формасында игтисади аләтләрдән истифадә едиләрәк фаиз дәрәчәләринә бир нечә үсулла тә'сир көстәрилир. Бу үсуллардан **биринчиси**, кредит базарындакы фаизләр әсасында дөвләт бүдчәсинин малијјәләшдирилмәсидир. Бүдчәнин малијјәләшдирилмәси ја малијјә базарындакы әмәлијјатларла, ја да Мәркәзи Банкын васитәсилә һәјата кечирилир. Малијјә базарындакы әмәлијјатларла бүдчәнин малијјәләшдирилмәси хүсуси бөлмә илә дөвләт бөлмәсинин мәнафејини дүзкүн әлагәләндирир. Белә ки, бу заман һәм дөвләт, һәм дә хүсуси бөлмә бәрабәр шәртләр дахилиндә ејни фаиз дәрәчәләри әсасында малијјә базары васитәсилә малијјәләшдирилир. Бүдчә кәсиринин Мәркәзи Банкын кредитләри васитәсилә арадан галдырылмасы исә дөвләт бөлмәсиндә алычылыг габилијјәтини артырса да хүсуси бөлмәнин мәнафејини нәинки нәзәрә алмыр, һәтта онун мөвгејини зәифләтмиш олур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бүдчә кәсиринин өртүлмәсинә ајрылан кредитләрин үмуми кредит гојулушунда пајы кечән илин нојабры илә мүгајисәдә декабр ајында 8 фаиздән 12 фаизә кими јүксәлмишдир.

Икинчи үсул, гијмәтли кағызлар базарында әмәлијјатларын апарылмасы илә бағлыдыр. Бу заман һөкумәт Милли Банкын васитәсилә гијмәтли кағызларын, хәзинә өһдәликләринин базарда сатышыны тәшкил едәрәк фаиз дәрәчәләринин сәвијјәсинә чевик тә'сир көстәрир.

Һазырда фаиз дәрәчәләрини тәнзимләмәк үчүн кредит вә депозитләр үзрә фаизләри нисбәти гајдада мүәјјәнләш-

дирмәкләнсә, марҹа костәриҹиси илә (ҹәлб едилмиш вәсаитләрә корә фаизләрлә кредитләрә корә фаизләр арасында фәрг) тәнзимләмәк даһа мәгсәдәујғундур. Бу заман Милли Банк депозит вә кредитләр үзрә фаиз фәргинин максимал һәддини мүәјјән едир, банклар исә фаиз сијасәтини мүстәгил, һөкумәтин мүдахиләси олмадан һәјата кечирир. Бу, фаиз дәрәҹәләринин либераллашдырылмасына доғру әсас аддымдыр. Фаиз дәрәҹәләринин либераллашдырылмасы заманы еләә пул-кредит сијасәти һәјата кечирилмәлидир ки, о, һәм әлавә кредит емиссијасынын, һәм дә дикәр өлкәләрлә мүгајисәдә бөјүк фаиз тәрәддүдләринин гаршысыны алсын.

Республикамызда фаиз сијасәтинин мүәјјән едилмәси бир чох амилләрин нәзәрә алынмасыны тәләб едир. Хүсусилә дә, өзәл бөлмәнин зәиф инкишафы, саһибкарлыг фәалијјәтинин истеһсал дејил, мәһз коммерсија јөнүмлү олмасы, вахты кечмиш борҹларын мүәссисә вә тәшкилатлар үзрә кетдикҹә артмасы, һәмчинин Азәрбајҹанын кечмиш иттифагын игтисади маканындан һәлә там чыхмамасы диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, игтисади бөһранын сәнаје мүәссисәләринин, кәнд тәсәррүфатынын саһәләринин әһатә етдији бир вахтда учуз кредитләрә даһа чох еһтијаҹ јаранын. Лакин бу һеч дә республиканын учуз кредит маканына чеврилмәсинә әсас вермир. Дөвләт бу кими мәсәләләрин һәлли үчүн өзүнүн ссуда фондуну јаратмалы вә һәмин ссудалара корә фаиз фәрги дөвләт бүдҹәси һесабына банклара өдәнилмәлидир. Бу да дөвләт бүдҹәсинин мүмкүн гәдәр сағлам олмасыны тәләб едир. Үмумијјәтлә, фаиз сијасәти илә игтисадијјаты нормал тәнзимләмәк үчүн дөвләт өзүнүн малијјә вәзијјәтини јахшылашдырмалыдыр. Әкс һалда, кредит базарынын әсасән, дөвләт борҹуна хидмәт көстәрмәси фаиз сијасәтинин әсасландырылмыш шәкилдә һәјата кечирилмәсинә имкан вермәјәҹәк.

Азәрбајҹанда фаиз сијасәти дикәр игтисади механизмләрлә сых әлагәләндирилмәлидир. Мәсәлән, ола биләр ки, истеһсалы стимуллашдырмаг мәгсәди илә бә'зи тәсәррүфат субјектләринә күзәштли кредитләр нәзәрдә тутулсун. Лакин јүксәк веркиләр бу саһәнин инкишафына сәдд чәкәҹәк. Үмумијјәтлә, фаиз дәрәҹәләринин тәнзимләмәјини дикәр

мүһүм үсулларындан бири дә банкын мәнфәәтиндән тутулан веркиләрдир. Нормал кредит базарынын формалашмадығы вә банклар арасында сағлам рәгабәт мүнасибәтләринин јаранмадығы бир шәраитдә банклар үзрә верки дәрәчәләри фаиз сијасәтинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Банклар үзрә веркиләр нә гәдәр чох оларса, фаиз дәрәчәләри дә бир о гәдәр јүксәк олар. Ашағы оларса, әксинә, фаизләр дә азалар. Һазырда банкларын мәнфәәтиндән тутулан веркиләр Азәрбајчанда 45 фаиз, Русијада исә 30 фаиздир. Республикамызда әлверишли инвестисија мүһити јаратмаг үчүн фаиз дәрәчәләринин ашағы һәддә сахламагданса, банклардан тутулан веркинин дәрәчәсини азалтмаг даһа мәгсәдәујғундур. Бу һәм банкларын малијјә имканларыны кенишләндирмиш олар, һәм дә ашағы һәддә мүәјјән едилмиш веркиләр фаизләрин азалмасына чевик тә'сир көстәрәр.

Мөвчуд игтисади вәзијјәтдә Азәрбајчанда монетар сијасәтин әсас истигамәтләри кими фаиз дәрәчәләринин либераллашдырылмасы вә баһалы пул сијасәтинин һәјата кечирилмәси хәтти котүрүлмәлидир. Әкс һалда учуз пул сијасәти Азәрбајчан игтисадијјатына өз дағыдычы тә'сирини көстәрәчәк.

1 март 1994-чү ил

КОМПЕНСАСИЈАЛАР ЧЕВИК ИНДЕКСЛӘШДИРМӘ СИСТЕМИ ИЛӘ ӘВӘЗ ЕДИЛМӘЛИДИР

Бу күн Азәрбајчан базар игтисадијјатынын дејил, мәһз кечид дөврүнүн сосиал проблемләрини јашајыр. Базара хас олан сосиал проблемләр јалныз базар мүнасибәтләринин инкишаф етдији һалда мејдана чыха биләр. Јахын кәләчәкдә јени игтисади мүһитин формалашмасы илә әлагәдар ишсизлик, инфлјасија, кәлирләрин гејри-бәрабәр бөлкүсү вә тәбәгәләшмә республикамызда даһа чидди чәтинликләр доғурачаг. Буна көрә дә индидән сосиал сијасәтә даир әсасландырылмыш програм һазырланмалыдыр.

Һазырда республикамыздакы сосиал проблемләр мүһарибәнин, көһнә игтисади системин дағылмасынын, јенисинин исә һәлә формалашмамасынын нәтичәсидир. Индијә кими гијмәтгојма системинә мәркәзләшдирилмиш гајдада нәзарәт едән һөкумәт гијмәтләрин либераллашдырылмасындан сонра инфлјасијанын чиловланмасы саһәсиндә чидди проблемләрлә гаршылашыр. Инфлјасијанын дәринләшмәси исә әһалинин һәјат сәвијјәсини кәскин шәкилдә ашағы салыр. Әһали мәчбур олур ки, мүхтәлиф јолларла өзүнә кәлир мәнбәји әлдә етсин.

Дикәр тәрәфдән бу һәм дә дөвләтин өз вәтәндашларыны әввәлки гајдада һимајә едә билмәмәсинин нәтичәсидир. Әкәр әввәлләр сосиал тәдбирләрин малијјәләшдирилмәсинә ајрылан вәсаитләр бүдчә мәхарикинин јарыдан чохуну тәшкил едирдисә, инди бу мәбләғ хејли азалмышдыр. Әслиндә, базар игтисадијјатынын инкишаф етдији бүтүн өлкәләрдә сосиал хәрчләрин бүдчә мәхарикиндәки хүсуси чәкиси чох аздыр. Бу да онунла әлагәдардыр ки, һәмин өлкәләрдә әһалијә сосиал хидмәтин 90-95 фаизи хүсуси бөлмә тәрәфиндән һәјата кечирилир. Азәрбајчанда исә хүсуси бөлмәјә мәхсус сосиал инфраструктура формалашмадығы һалда сосиал хәрчләр бирдән-бирә азалдылды.

1993-чү илдә республикамызда әһалинин адамбашына дүшән пул кәлирләри 1990-чы илә нисбәтән 66,5 дәфә, истеһлак маллары гијмәтинин вә хидмәт тарифләринин мәчму индекси исә 200 дәфәдән чох артмышдыр. Һәмчинин 1990-чы илдә јохсуллуг һәддиндә јашајанлар әһалинин 33 фаизини, 1993-чү илдә исә 90 фаизини тәшкил етмишдир. Одур ки, сосиал кәркинлијин јүксәк олдуғу, инфлјасијанын ајбааj дәринләшдији бир республикада әһалинин алычылыг габилијјәтинин горунмасы истигамәтиндә тәдбирләрин көрүлмәси олдугча вачибдир. Һәмин тәдбирләрдән ән тә'сирлиси вәтәндашларын пул кәлирләринин вә әманәтләринин индексләшдирилмәсидир.

Индексләшдирмә—пул кәлирләринин, тәгаүдләрин вә әманәтләрин автоматик олараг гијмәт сәвијјәсиндәки дәјишикликләрә ујғунлашдырылмасыны нәзәрдә тутур. Индијәдәк совет игтисадијјатында әһалинин алычылыг габилијјәтини горумаг мәгсәдилә сосиал мүдафиәнин әсас елементи

кими кәлирләрин индексләшдирилмәсиндән дејил, әсасән компенсасијалардан истифадә едилирди. Чүнки дөвләт гијмәтләрә сәрт нәзарәт етдијиндән онларын сәрбәст һәрәкәтинә имкан вермирди. Гијмәтләр јалныз мәркәзләшдирилмиш гајдада артырылырды. Вә бу чүр гијмәт артымы нәтичәсиндә јаранан мадди иткиләр компенсасијалар шәклиндә бирдәфәлик өдәнч кими вәтәндашлара верилирди. Лакин гијмәтләрин либераллашдырылдығы бир шәраитдә әһалинин сосиал мүдафиәсини компенсасијаларла јох, чевик фәалијјәт көстәрән индексләшдирмә системи илә тәшкил етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

Игтисади ислаһатларын бүтүн јүкүнү вә ағырлығыны әһалинин үзәринә атмаг олмаз. Әкс һалда, бу сосиал кәркинлијә сәбәб ола биләр вә нәтичәдә әһали игтисади ислаһатлары мүдафиә етмәз.

Јени игтисади системә кечән вә ејни заманда мүһарибә шәраитиндә олан бир өлкәдә әһалинин бүтүн мадди иткиләрини тамамилә компенсасија етмәк мүмкүн дејилдир. Бу, һеч инкишаф етмиш өлкәләрдә belә һәјата кечирилмир. Лакин һәмин өлкәләр игтисади тәнәззүл дөврүндә әһалијә дәјән мадди зијанын 70-80 фаизини өдәјирләр. Биздә исә әһалинин мадди иткиләринин һеч 30-40 фаизи белә өдәнилмир. Мәсәлән, кечән илин нојабр ајында гијмәтләрин 6-8 дәфә артымы мүгабилиндә әмәк һаггы 80 фаиз артырылмышдыр.

Индексләшдирмә ишчиләрин әмәк һаггы, тәгаүдләри, әманәтләри, дөвләт истигразлары вә дикәр гијмәтли кағызлары үзрә апарылмалы, әһали кәлирләринин алычылыг габилијјәти горунмалыды. Нағд пул гытлығынын хроники һал алдығы индики шәраитдә кечикдирилән әмәк һаггы ики-үч ајдан сонра өз реал дәјәрини 30-40 фаиз итирир.

Үмумијјәтлә, ислаһатлар јолуну тутмуш бүтүн өлкәләрдә индексләшдирмәјә һеч дә бирмә'налы мүнасибәт бәсләнилмир. Онун һәм леһинә, һәм дә әлејһинә оланлар вар. Индијә кими республикамызда да индексләшдирмәјә еһтијатла јанашылмышдыр. Доғрудур, индексләшдирмә инфлјасијанын "кәлир—гијмәт" спиралы үзрә инкишафына тәкан верә биләр. Лакин бу һеч дә онун узун мүддәт үчүн тәтбиг едилмәмәсинә әсас вермир. Индики дөврдә инфлјасијаны

арадан галдырмаг мәгсәдилә әһалинин кәлирләринин "дондурулмасы" варнантына үстүнлүк верилмәмәлидир.

Белә бир суал ортаја чыхыр: бүдчә васитәси илә кәлирләрин индексләшдирилмәмәси индијә кими доғруданмы инфлјасијанын гаршысыны алыб вә јахуд ону мәһдудлашдырыб? Тәәссүфләр олсун ки, јох! Малијјә Назирлији сон вахтлара гәдәр сосиал саһә үчүн пул вәсаитләринин ајрылмасында "бәрклик" көстәрдији һалда, Милли Банк бөјүк сәхавәтлә кредит емиссијасыны кенишләндирмиш вә инфлјасијаны даһа да дәринләшдирмишдир. Башга сөзлә, сәрт малијјә сијасәти сәрт кредит сијасәти илә тамамланмамыш вә нәтичәдә әһали икитәрәфли зәрбәјә мә'руз галмышдыр. Бир тәрәфдән сәрт малијјә сијасәти әһалинин алычылыг габилијјәтини ашағы салмыш, дикәр тәрәфдән дә Милли Банкын "сәхавәтли" пул-кредит сијасәти әһалинин пул кәлирләрини инфлјасијанын "јеми"нә чевирмишдир.

Үмумијјәтлә, индексләшдирмәни һәјата кечирәркән инфлјасија спиралына јол вермәмәк үчүн үмуми пул күтләси сәрт гајдада тәнзимләнмәлидир. Әкәр индексләшдирмә апарылмајыб, кредит емиссијасы исә һеч бир әмтәә тә'минаты олмадан артырылырса, бу заман истәр-истәмәз игтисадијјатда инфлјасија мејлләри күчләнәчәк. Бу күн Азәрбајчанда елә бир малијјә сијасәти јеридилмәлидир ки, әһалинин кәлирләри номинал јох, мәһз реал формада артсын.

Индексләшдирмәдә бир мүһүм чәһәти дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Белә ки, базар игтисадијјатына малик олан бир чох өлкәләрдә индексләшдирмәнин һәјата кечирилмәси өлкәнин малијјә вәзијјәтини о гәдәр дә кәскинләшдирмир. Чүнки бу өлкәләрдә фәһлә вә гуллугчуларын бөјүк әксәријјәти хүсуси бөлмәдә чалышдыгларына көрә индексләшдирмә үчүн ајрылан вәсаит дөвләт бүдчәсинә дағыдычы тә'сир көстәрмир. Азәрбајчанда исә дөвләт һәлә ки, мәшғуллуг мәркәзинин функсијасыны јеринә јетирдијинә көрә мадди иткиләрин компенсасијасы илә бағлы чәтинликләр вә онун доғурдуғу игтисади проблемләр дә дөвләтин үзәринә дүшүр. Бу да бүдчәдә дисбалансын јаранмасына билаваситә өз тә'сирини көстәрир.

Бә'зи игтисадчылар индексләшдирмәнин инфлјасијаја тә'сирини зәрәрсизләшдирмәк үчүн онун гијмәт артымын-

дан ики-үч ај сонра ачарылмасыны тәклиф едирләр. Лакин кифајәт гәдәр мадди чәтинликләри олан әһали үчүн әлавә проблемләр јаратмаг һеч бир мәнтигә сығмыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 1992-чи ил ијунун 17-дә "Азәрбајчан Республикасында вәтәндашларын пул кәлирләринин вә әманәтләринин индексләшдирилмәси һаггында" Ганун гәбул едилмишдир. Лакин бу күнә кими һәмин ганун демәк олар ки, ичра олунмур.

Гануна көрә индексләшдирмә о һалда һәјата кечирилир ки, әввәлки индексләшдирмә анындан артан јекунла һесабланмыш истеһлак гијмәтләринин индекси 5 фаизлик һәдди кечсин. Лакин истеһлак гијмәтләри индекси өтән илин ијунунда әввәлки аја нисбәтән 10,1 фаиз, ијулда 17,4 фаиз, нојабрда 49,0 фаиз, декабрда исә 58,9 фаиз артса да, бу артым нәтичәсиндә әһалијә дәјән мадди иткиләр лазыми сәвијјәдә компенсасија едилмәмишдир.

Гануна әсасән әһалинин пул кәлирләри минимум әмәк һаггынын һүдудларында истеһлак гијмәтләри индексинин 100 фаизи һәчминдә индексләшдирилир. Әмәк һаггынын дөрд мислиндән чох олан һиссәси исә индексләшдирилмир. Бу шкаланы игтисади чәһәтдән әсасландырылмыш һесаб етмәк олмаз. Беләки, һазырда минимум әмәк һаггынын дөрд мисли 3600 манат тәшкил едир. Бу исә халг тәсәррүфатында чалышан фәһлә вә гуллугчуларын декабр ајындакы орта әмәк һаггынын 83,7 фаизини тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән дә республикада орта ајлыг әмәк һаггы минимум истеһлак бүдчәси дәјәринин 65,2 фаизи һәддиндәдир. Бу бахымдан пул кәлирләринин индексләшдирилмәјән һиссәсинин минимум әмәк һаггынын дөрд мисли мәбләғиндә мүәјјән едилмәси әһалинин гијмәт артымы нәтичәсиндә јаранан мадди иткиләрини һеч дә е'тибарлы шәкилдә компенсасија етмәјә имкан вермир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, кәлирләрин индексләшдирилмәјән һиссәси истеһлак бүдчәси дәјәриндән јухары олан мәбләғи әһатә етмәлидир. Бу исә индики минимум әмәк һаггынын һеч олмазса, алты мисли һәчминдә олмалыдыр.

Һәмчинин ганунда көстәрилир ки, индексләшдирмә үчүн зәрури олан илкин мә'луматлар—истеһлак гијмәтләри индекси, пул кәлирләринин артым сәвијјәси вә минимум истеһлак бүдчәси һәр рүб мәтбуатда дәрч едилмәлидир.

Гануна көрә әhали кәлирләринин индексләндирилмәси минимум әмәк hаггына вә истеһлак гиjмәтләри индексинә көрә апарылыр. Лакин бурада да бир чәhәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әмәк hаггынын өзү истеһлак бүдчәсинин сәвиjjәсиндән хejли ашағы мүәjjән едилиб. Мә'лум олдуғу кими, 1993-чү ил ноjабрын 15-дән е'тибарән республикада әмәjин өдәнилмәсинин минимум мәбләғи аjда 900 манат мәбләғиндә тә'jин едилмишдир. Тәхмини олараг, истеһлак бүдчәсинин мөвчуд гиjмәтләрлә hесабланмыш индики сәвиjjәси исә 7-7,5 мин манат тәшкил едир. Гиjмәтләрин мәчму индекси дә истеһлак базарындакы реал вәзиjjәти там нәзәрә алмыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, әhали истеһлак мәhсулларынын 70-80 фаизини гejри-дөвләт бөлмәсиндән әлдә едир. Бурадакы гиjмәтләр исә гиjмәт индексиндә кифаjәт гәдәр өз әксини тапмыр. Демәли, әhалинин кәлирләринин индексләндирмәздән әввәл минимум әмәк hаггынын вә истеһлак гиjмәтләри индексинин реал сәвиjjәси мүәjjән едилмәлидир.

Һазырда индексләндирмә илә бағлы мүбаһисә доғуран мәсәләләрдән бири онун дөврилиjидир. Әввәла, ону гejд етмәк лазымдыр ки, индексләндирмәнин дөврилиjи билаваситә гиjмәтләрин артымы темпиндән асылы олмалыдыр. Иллик инфлjасиjа сәвиjjәси нә гәдәр jүксәк оларса, индексләндирмәнин дөврилиjи дә бир о гәдәр гыса олмалыдыр. Мәсәлән, 5-10 фаизлик иллик инфлjасиjа темпинә малик олан өлкәләр индексләндирмәни илдә бир дәфә кечирирләр. Нәзәрә алсаг ки, инфлjасиjанын сәвиjjәси 1993-чү илдә 1400 фаиз, һәмин илин декабр аjында исә 58 фаиз тәшкил едиб, онда индексләндирмәнин республика үзрә hәр аj апарылмасынын зәрурилиjи бир даhа аjдын олар.

Доғрудур, 25 милjард манатлыг бүдчә кәсиринә малик олан бир республикада индексләндирмәни апармаг нә гәдәр чәтин олса да, һөкумәт ән оптимал варианты сечмәлидир. Һәмин варианта көрә индексләндирмә күтләви характер алмамалыдыр. Бурада гиjмәтләри артан мәhсулларын тә'jинаты, әhалинин кәлирләринин сәвиjjәси, онларын сосиал вәзиjjәти вә с. фәргләндириләрәк нәзәрә алынмалыдыр. Мәсәлән, истеһлак сәбәтинә дахил олан малларын гиjмәтләринин артымы кәлирләриндән асылы олмаjараг, әhалинин

бүтүн тәбәгәләри үзрә там һәддә индексләшдирилмәлидир. Истеһлак сәбәтинә дахил олмајан бә'зи мәһсулларын гијмәт артымынын индексләшдирилмәси исә гисмән апарылмалыдыр. Зинәт әшјаларынын, бә'зи малларын—автомобилләрин, халча вә мебелләрин, видеоапаратураларын гијмәт артымы нәтиҹәсиндә јаранан мадди иткиләр исә индексләшдирилмәмәлидир.

Әһалинин сосиал мүдафиәсинин әсас елементи олан кәлирләрин индексләшдирилмәси игтисади ислаһатларын сосиал тә'минаты ролуну ојнајыр. Буна көрә дә республикада индексләшдирмә системинин чевик фәалијјәти тә'мин едилмәли вә онун васитәсилә әһалинин алычылыг габилијјәти е'тибарлы шәкилдә горунмалыдыр.

4 март 1994-чү ил

БИР ДАҺА ПУЛ ГЫТЛЫҒЫ ВӘ ОНУ ДОҒУРАН СӘБӘБЛӘР ҺАГГЫНДА

Республикада пул тәдавүлү системинин сағламлашдырылмасы вә тәнзимләнмәси монетар сијасәтин әсас истигамәтләриндән бирини тәшкил едир. Һазырда Милли Банк пул дөвријјәсинин нормал тәшкилинә даир һеч бир тәдбирләр планына малик дејил. Һәмчинин, банк ислаһатларына даир индијәдәк програм һазырланмајыб. Бунун нәтиҹәсидир ки, банк системинин бүтүн саһәләриндә кәскин проблемләр мејдана чыхмышдыр. Әсас проблемләрдән бири кими нағд пул гытлығыны мисал көстәрмәк олар. 1990-чы илдә дөвријјәјә бурахылан һәр 100 манатын 93 манаты банка гајыдырдыса, инди јалныз 35-40 манатыны банка ҹәлб етмәк мүмкүн олур.

Нағд пул чатышмазлығынын әсас сәбәбләрини изаһ етмәздән әввәл, билдирмәк лазымдыр ки, бир чох өлкәләрин игтисади һәјатында да пул гытлығы проблеминә тәсадүф едилир. Бу исә һәмин өлкәләрдә пула олан реал тәләбин артмасы илә бағлыдыр. Хүсусән базар игтисадијјаты шәраитиндә пула олан тәләб вә тәклиф мүтәмади олараг дәјишир. Әсасән, изафи истеһсал дөврүндә мәһсул вә

xидмәтләрин артымы пул дөвриjјәсини сүр'әтләндирмәклә jанашы, һәм дә пула олан тәләби артырыр. Белә бир шәраитдә һөкумәт чох вахт дефлjасион тәдбирләр һәjата кечирир. Инкишаф етмиш өлкәләрдә пул чатышмазлығынын бир чәһәти дә ондан ибарәтдир ки, бурада пула олан тәләбин артмасы өз ифадәсини һәм нағд, һәм дә нағдсыз һесаблашмаларда тапыр.

Республикамызы бүрүмүш пул гытлығы исә изафи истеһсалын jох, игтисадиjјатда баш верән тәнәззүлүн, дәринләшмәкдә олан инфлjасиjанын, пул дөвриjјәсинин тәшкилиндә бурахылан сәһвләрин нәтичәсидир. Әкәр нәзәрә алсаг ки, нағд пул дөвриjјәси әһали—пәракәндә тичарәт шәбәкәси—банк—әһали һәлгәләрини әһатә едир, онда көрәрик ки, бу һәлгәләрин һеч бириндә пулун нормал дөвриjјәси үчүн әлверишли шәраит јарадылмамыш, һәтта мүәjјән нөгсанлара јол верилмишдир.

Республикада пул гытлығыны шәртләндирән бир нечә амил үзәриндә даjанмағы вачиб һесаб едирик.

Нағдсыз һесаблашмалар системинин позулмасы вә пул дөвриjјәсинин дүзкүн тәшкил едилмәмәси. Мәсәлә бундадыр ки, коммерсиjа банкларынын бир чоху jахын вә узаг харичдә өзләринин мүхбир һесабларыны ачмадыгларына көрә, нағдсыз һесаблашмаларын апарылмасында бир сыра чәтинликләрлә үзләширләр. Мүхтәлиф фәалиjјәт нөвү илә мәшғул олан тәсәррүфат субјектләри мәчбуриjјәт гаршысында нағд һесаблашмалара үстүнлүк верирләр. Бу исә пулун "кизли" дөвриjјәсинә шәраит јарадыр. Нағд вә нағдсыз дөвриjјә арасындакы "сәрһәдләр" дә пул гытлығына өз тә'сирини көстәрәрәк гејри-рәсми игтисадиjјатын инкишафына, нағдсыз пулларын нағдлашдырылмасы илә бағлы әмәлиjјатлара, азад тичарәтин мәһдудлашдырылмасына мејдан ачыр.

Манатын дәјәрсизләшмәси вә гејри-рәсми валјута базарынын инкишафы. Бу, пул гытлығына билаваситә тә'сир көстәрән әсас амилләрдәндир. Әһали өз вәсаитини инфлjасиjадан горумаг үчүн онлары харичи валјуталара, әсасән дә доллар вә рубла дәјишир. Рәсми валјута биржасы сәмәрәли фәалиjјәт көстәрмәдиjинә көрә бу пулларын һәрәкәтинә нәзарәт етмәк мүмкүн олмур.

Фаиз дәрәчәләринин ашағы олмасы вә сәрбәст пул

вәсаитләринин дөвријјәјә чәлб едилмәмәси. Азәрбајчан учуз кредит мәканы олараг галдығына көрә республика игтисадијјатынын "долларлашмасы" просеси күчләнир. Депозитләр вә гијмәтли кағызлар үзрә фаиз дәрәчәләринин ашағы олмасы истәр һүгуги, истәрсә дә физики шәхсләри мәчбур едир ки, сәрәнчамларында олан милли валјутаны доллара чевирсинләр.

Дебитор борчларын артмасы. Мүәссисә вә тәшкилатлар республикадан кәнара һагты өдәнилмәдән мүхтәлиф тә'јинатлы мал көндәрдијинә көрә өлкәнин харичи валјута еһтијатларынын формалашдырылмасы саһәсиндә бир сыра чидди чәтинликләр јаранмышдыр. Мәсәлән, 1993-чү илдә МДБ өлкәләринә 34 милјард манатлыг мал јола салынмыш, банклара исә чәми 4 милјард манат вәсаит дахил олмушдур. Узаг харичә көндәрилмиш 326 милјон АБШ доллары мәбләғиндә малын әвәзинә чәми 188 милјон долларлыг вәсаит дахил олмушдур. Әкәр банкларарасы валјута биржасынын нормал фәалијјәти тә'мин олунсајды бу вәсаитләри маната конвертасија етмәк мүмкүн оларды.

Анбарларда һазыр мәһсул галығынын артмасы. 1994-чү илин биринчи рүбүндә сәнаје саһәләри үзрә һазыр мәһсул галығы 17 милјард манат олуб. Бу да үмуми истеһсал һәчминин 48 фаизини тәшкил едир. Һазырда мүәссисә вә тәшкилатларын анбарларында објектив вә субјектив сәбәбләрә көрә бөјүк мәбләғдә һазыр мәһсул јығылыб галыр. Онлар ја мәһсулларыны сәрфәли гијмәтә сата билмирләр, ја да реал тәләбата ујғун мәһсул истеһсал етмәдикләринә көрә алычы тапмагда чәтинлик чәкирләр. Бә'зән бүрократик әнкәлләр дә өз тә'сирини көстәрир. Нәтичәдә тичарәт шәбәкәсинә дахил олан малларын һәчми азалыр вә бу да пул вәсаитләринин дөвријјәјә чәлб едилмәсини чәтинләшдирир.

Бүдчә кәсиринин артмасы. Әввәла гејд едәк ки, 1993-чү илдә бүдчә кәсири 25 милјард манат олмушдур. Һәмин кәсир дә демәк олар ки, Милли Банкын мәркәзләшдирилмиш кредитләри һесабына малијјәләшдирилмишдир. Мәһз бу чүр кредитләр пул дөвријјәсини позур. Мәсәлә бурасындадыр ки, Милли Банкын кредитләри нағдсыз шәкилдә Малијјә Назирлијинә вә орадан да дөвләт тәшкилатларынын

һесабына көчүрүлүр. Һәмин вәсаитин бөјүк бир һиссәси нағд шәкилдә әмәк һаггынын өдәнилмәси үчүн истифадә олунур. Беләликлә, бүдчә кәсири нағдсыз кредитләрин верилмәси, нағдсыз кредитләр исә јенидән нағд пул гытлығынын јаранмасы илә нәтичәләнир. "Гапалы даирә"дә баш верән һәмин просес Милли Банкы мәчбур едир ки, дөвријјәјә малии тә'минаты олмајан нағд пул күтләси чыхартсын. Емиссија исә билаваситә Милли Банк тәрәфиндән һәјата кечирилмәдијинә көрә нағд өдәнишләр кечикдирилир вә әһалинин алычылыг габилијјәти ашағы дүшүр.

Бә'зән пул гытлығыны истеһсалын, әмтәә дөвријјәсинин азалмасы, гијмәтләрин вә әмәк һаггынын исә артмасы илә изаһ едирләр. Әслиндә бу амилләр пул гытлығына о гәдәр дә һәлледичи тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, 1994-чү илин февралына нисбәтән мартда әмтәә дөвријјәси 4,9 фаиз артса да, нағд пул дөвријјәсиндә елә бир дөнүш јаранмамышдыр. Минимум әмәк һаггы артырылмадығына көрә бу факторун тә'сирини дә әсаслы һесаб етмәк олмаз. О ки галды гијмәтләрин артымына, әслиндә нағд пул мәһз бу заман даһа бөјүк мәбләғдә банк кассаларына мәдахил едилмәлидир. Мәдахил каналлары илә банка дахил олан нағд пул исә әксинә, кетдикчә азалыр ки, бу да онун "кизли" дөвријјәси илә бағлыдыр.

Нағд пул гытлығыны арадан галдырмаг вә пул дөвријјәсини низама салмаг үчүн **илк новбәдә** "икили" пул тәдавүлү системи ләғв едилмәлидир. Бејнәлхалг тәчрүбә көстәрир ки, нағд вә нағдсыз дөвријјә арасында сәдләри котүрмәдән пул тәдавүлүнү тәнзимләмәк гејри-мүмкүндүр. Һазырда Милли Банкын пул күтләсини јалныз нағд дөвријјә васитәсилә низамламасы һиперинфлјасија мејлләрини даһа да күчләндирир. Одур ки, "икили" пул системини арадан галдырмаг, бүтүн һүгуги вә физики шәхсләрә һәм нағдсыз (банк көчүрмәләри вә ја чекләр һесаблашма), һәм дә нағд (тәләб олундуғу һалда һесабдан нағд пул котүрүлмәси) һесаблашмалары сәрбәст шәкилдә һәјата кечирмәк имканы јарадылмалыдыр. Бүтүн коммерсија банкларына ичазә верилмәлидир ки, онлар һеч бир мәһдудијјәт олмадан пулу 1:1 нисбәтиндә дәјишдирә билсинләр. Милли Банк нағд емиссијаја нәзарәтдән үмуми пул күтләсинә нәзарәтә кечмәлидир.

Доғрудур, "икили" пул системинин ләғви пул дөвријјәсини сағламлашдырмагла јанашы, инфлјасијаны бир мүддәт кәскинләшдирә дә биләр. Лакин малијјә-кредит системинин дикәр елементләри һесабына онун тә'сир дәрәчәсини минимума ендирмәк олар.

Икинчиси, Милли Банк тәрәфиндән сәрт кредит сијасәти јеридилмәлидир. Бөјүк мәбләғдә дебитор борчларына, һазыр мәһсул галығына јол вермиш мүәссисә вә тәшкилатлар үчүн кредит санксијалары сәртләшдирилмәлидир. Зијанла ишләјән, вахты кечмиш борчлары артмагда олан тәсәррүфат субјектләри үчүн кредитләрин верилмәси мәһдудлашдырылмалы, күзәштли кредитләшмә исә үмумијјәтлә дајандырылмалыдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, чох вахт ајры-ајры мүәссисәләрә, тәсәррүфатлара ајрылан кредитләр бир һесабдан башга һесаба көчүрүлүр вә нағдсыз гајдада дөвр едән һәмин кредитләр сон мәрһәләдә нағдлашдырылараг "кизли" пул тәдавүлү каналларына дахил олур. Һәмин просесин гаршысыны алмаг үчүн пул вәсаитләринин өз тә'јинаты үзрә истифадәсинә чидди нәзарәт едилмәлидир.

Үчүнчүсү, өлкәдә мүтәрәгги валјута режими формалашдырылмалыдыр. Бунун үчүн илк нөвбәдә рәсми валјута биржасынын сәмәрәли фәалијјәтини тә'мин етмәк, бүтүн банк шө'бәләриндә валјута мәнтәгәләри ачмаг лазымдыр. Бу нағд пулларын "кизли" валјута базарында дөвријјәсинин гаршысыны алар вә бүдчәнин мәдахилини артырарды. Һәмчинин, Милли Банкын харичи валјуталар үчүн мүәјјән етдији рәсми мәзәннә реал базар мәзәннәсинә јахынлашдырылмалыдыр. Бу, мүәссисә вә тәшкилатлар үзрә дебитор борчларынын азалмасына, идхал-ихрач әмәлијјатларында мадди марағын артмасына, Милли Банкын валјута интервенсијасы үчүн лазым олан харичи валјута еһтијатларынын сәфәрбәр едилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрә биләр.

Дөрдүнчүсү, һүгуги вә физики шәхсләрин сәрбәст пул вәсаитләрини дөвријјәјә чәлб етмәк мәгсәди илә кредит вә депозитләр үзрә фаиз дәрәчәләри јүксәлдилмәлидир. Һазырда мүәссисә вә тәшкилатлар үзрә дебитор борчларынын артмасы, нағдсыз һесаблашмалара үстүнлүк верилмәмәси, әһалинин әманәтләринин дәјәрсизләшмәси республикада јеридилән учуз пул сијасәтинин нәтичәсидир. Фаиз дәрә-

чәләринин галдырылмасы антиинфлјасион еффектә малик олмагла јанашы, нағд пул гытлығынын арадан галдырылмасында да мүһүм рол ојнајыр. Игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрдә, о чүмләдән АБШ-да банк депозитләри вә активләри демәк олар ки, милли кәлир сәвијјәсиндәдир. Бизда исә бу көстәричи милли кәлирин тәхминән 45-50 фаизини тәшкил едир.

Бешинчиси, нормал фәалијјәт көстәрән фонд биржасы тәшкил едилмәли вә гијмәтли кағызларла бағлы әмәлијјатлар кенишләндирилмәлидир. Һазырда республикада 3 милјард маната јахын дахили удушлу истиграз вәрәгәләри, бир о гәдәр дә сертификат вар. Лакин бунлар чәтинликлә реализә олунур. Чүнки истиграз вәрәгәләри үчүн удуш мәбләғи аз, сертификатлар үчүн өдәнилән иллик фаиз дәрәчәләри исә чох ашағыдыр. Белә ки, 1400 фаизлик иллик инфлјасија мүгабилиндә өдәниш чәми 50 фаиздир.

Үмумијјәтлә, нағд пул гытлығы илә бағлы проблеми һәлл етмәк үчүн ону доғуран сәбәбләри арадан галдырмаг лазымдыр. Сүн'и тәдбирләр васитәсилә нағд пулларын банк кассаларына дахил олмасыны тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр. Мәсәлән, ичарә һаггынын, веркиләрин бир һиссәсинин нағд пулла өдәнилмәси вәзијјәти даһа да кәскинләшдирә биләр. Һәмчинин, дөвләт мүәссисәләри тәрәфиндән коммерсија структурларына малларын сатышынын вә хидмәтләрин көстәрилмәсинин нағд пулла апарылмасы да јаранмыш вәзијјәтдән чыхыш јолу дејил.

Бә'зи игтисадчыларын фикринчә, ичтимаи-иашә, тичарәт мүәссисәләри өзәлләшдириләркән онларын дәјәринин бир һиссәсинин нағд пулла өдәнилмәси пул гытлығыны арадан галдыра биләр. Амма илк бахышдан чәлбедичи көрүнән бу тәдбир әкс-нәтичә вермәклә, пул гытлығынын јени далғасына сәбәб ола биләр.

Јери кәлмишкән, бир мәсәләни дә хатырладаг. Верки ганунверичилијиндә дәјишикликләрлә әлагәдар "Пәракәндә тичарәт вә ичтимаи иашә саһәсиндә фәалијјәтин лисензијалашдырылмасы" гајдалары мүәјјән едилмишдир. Һәмин гајдалара көрә лисензија һаггы истәр һүгуги, истәрсә дә физики шәхсләр тәрәфиндән нағд пулла банк идарәләринә өдәнилир. Бу нағд пул күтләсинин дөвријјәјә чәлб едилмәси

бахымындан мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Лакин дөвријјә банк кассасынын мәдахил-мәхарич каналлары үзрә дүзкүн низамланмаза, лисензијаландырманын пул тәдавүлүнә мүсбәт тә'сири мүвәггәти характер дашыјачаг.

Азәрбајчанда пул тәдавүлүнүн Милли Банк тәрәфиндән нормал тәнзимләнмәдији, нағд пул гытлығынын хроники һал алдығы индики шәраитдә нағдсыз өдәниш васитәләринин кениш тәтбиги олдугча зәруридир. Мәсәлән, инкишаф етмиш өлкәләрдә нағдсыз өдәниш васитәси кими кредит картларындан кениш истифадә едилир. Онун васитәсилә бүтүн өдәнишләрин 25-30 фаизи һәјата кечирилир. Кредит карты—мал вә хидмәтләрин дәјәринин өдәнилмәси үчүн банкын өз әманәтчиләринә вердији өдәниш-һесаблашма сәнәдидир. О, пластик күтләдән һазырланыр, үзәриндә саһибинин ады, имзасы, картын шифри, гануни фәалијјәт мүддәти көстәрилир. Кредит картлары васитәсилә һәр бир шәхс тичарәт системи шәбәкәсиндә мүхтәлиф өдәнишләри һәјата кечирмәк, һәмчинин банклардан нағд пул әлдә етмәк имканы газаныр.

Кечмиш иттифагда кредит карты експеримент јолу илә илк дәфә 1989-чу илдә ССРИ Әманәт Банкы илә бирлә Финландијанын "Окобанк"ы, Исвечрәнин "SCP" ширкәти, иттифагын "Актив-S" кооперативи тәрәфиндән бурахылмышдыр.

Кредит картларындан истифадә әмтәә вә хидмәтләр үзрә һесаблашмалары нормал низамламаға, нағд пул дөвријјәсини әһәмијјәтли дәрәчәдә мәһдудлашдырмаға имкан верир. Лакин бә'зи банк ишчиләри һәмин просеси бөјүк малијјә вәсаити һесабына баша кәлдијини иддиа едәрәк, онун тәтбигини тә'хирә салырлар. Әслиндә исә кредит картларындан истифадә едилмәси дөвләтә милјардларла маната гәнаәт етмәјә, нағд пул гытлығынын, дәринләшмәкдә олан инфлјасијанын, веркидән јајынма һалларынын гаршысыны мүәјјән гәдәр алмаға имкан јарадыр.

Одур ки, вахт итирмәдән, Азәрбајчанда да кредит картларынын тәтбигинә башланылмалыдыр. Бунун үчүн илк нөвбәдә лазым олан аваданлыглар кәтирилмәли, зәрури програм тә'минаты јарадылмалы, харичи өлкәләрин бу саһәдәки тәчрүбәси өјрәнилмәлидир.

АБШ фирмасы ("Дејт Кард") илә картларын истеһсалы үчүн штампламајычы вә кодлашдырычы аваданлыгларын, Инкилтәрәнин "Кард Теч" фирмасы илә програмлашдырма мә'луматларынын республикаја көтүрүлмәсинә даир мүгавилә бағламағ олар. Бу саһәдә республикамыза банклар вә тәшкилатлар арасында кредит картлары үзрә һесаблашмаларын тәтбиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрән "Виза Интернешнл" ассосиасијасы јахындан көмәк едә биләр.

Кредит картларынын тәтбиги һәмчинин банк инфраструктурунун дүнја стандартларына ујғун гурулмасыны да тәләб едир.

Үмумијјәтлә, республикада хроники һал алан пул гытлығыны арадан галдырмаг үчүн комплекс тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир. Бу тәдбирләр малијјә-бүдчә системинин сағламлашдырылмасыны, верки механизминин тәкмилләшдирилмәсини, сәнаједә вә кәнд тәсәррүфатында тәнәззүлүн дајандырылмасыны, бир сөзлә, игтисади ислаһатларын бүтүн истигамәтләрдә сүр'әтләндирилмәсини әһатә етмәлидир.

17 мај 1994-чү ил

"БАҺАЛЫ" КРЕДИТ СИЈАСӘТИ НЕЧӘ ҺӘЈАТА КЕЧИРИЛМӘЛИДИР?

Республикада игтисади бөһранын арадан галдырылмасы мөвчуд реаллыглары нәзәрә алан пул-кредит сијасәтинин һәјата кечирилмәсиндән чох асылыдыр. Артыг Милли Мәчлисин тәсдиг етдији "1994-чү ил пул-кредит сијасәтинин әсас истигамәтләри һаггында" гәрарын ичрасы үчүн әлверишли игтисади мүһитин тә'мин едилмәси зәруридир. Мәсәлә бурасындадыр ки, Милли Банкын јени вариантда һазырладығы һәмин сәнәд мөвчуд игтисади вәзијјәтин диктә етдији тәләбләрә чаваб вермәклә јанашы, сәрт вә баһалы кредит сијасәтинин јеридилмәсини нәзәрдә тутур.

Баһалы пул сијасәтинин тәрәфдарлары олан кими, онун әлејһдарлары да вар. Бә'зән белә бир фикир дә сәсләнир ки, Русијада баһалы вә сәрт кредит сијасәти өзүнү доғрултмадығына көрә инди Мәркәзи Банк учуз пул сијасәти

јеридир. Һәтта Милли Банка тәвсијә едилир ки, Русијанын бу "сәһвиндән" нәтичә чыхарсын. Доғрудур, Русијанын Мәркәзи Банкы 1994-чү ил ијулун 1-дән мәркәзләшдирилмиш кредит ресурсларына көрә һаггы 200%-дән 160%-ә ендириб. Бунунла белә, һәмин мәсәлә илә бағлы бә'зи мәгамлары нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Әввәла, фаиз дәрәчәләринин ашағы салынмасы һеч дә Русијада учуз пул сијасәтинин јеридилмәси демәк дејил. Кредитләрин учуз вә ја баһалы олмасы онлар үчүн мүәјјән едилмиш фаиз дәрәчәләринин инфлјасија сәвијјәсинә нә дәрәчәдә ујғунлашдырылмасы илә сәчијјәләнир.

Икинчиси, бу күн Русијада фаиз дәрәчәләри там либераллашдырылдығына көрә кредитләр үзрә фаизләр Мәркәзи Банкын учот дәрәчәләринә көрә јох, банкларарасы кредит базарындакы тәләб вә тәклифдән асылы олараг формалашыр. Русијада учот дәрәчәләринин ашағы салынмасы да кредит базарында кредитә тәләбин азалмасы илә әлагәдар баш вермишдир. Унутмамалыјыг ки, игтисадијјат учуз кредитләрдән "дојмадығы" һалда, баһалы кредитләрин истифадәси үчүн һәмишә мүәјјән һәдләр олур.

Үчүнчүсү, Русија Мәркәзи Банкы һеч дә инфлјасијанын күчләнәчәјиндән еһтијат едәрәк учот дәрәчәләрини ашағы салмады. Мәсәлә бурасындадыр ки, Русија баһалы вә сәрт кредит сијасәти јеритмәклә игтисадијјатда малијјә сабитлијинә наил ола билиб. Артыг сәрт монетар сијасәтин нәтичәсиндә ајлыг инфлјасијаны 22%-дән 5%-ә ендирмәк мүмкүн олуб. Инфлјасијаны чиловладыгдан сонра ашағы фаизли кредитләр игтисадијјат үчүн о гәдәр дә тәһлүкәли олмур, әксинә, истеһсалын стимуллашдырылмасында мүһүм рол ојнајыр.

Бә'зи игтисадчыларын фикринчә, истеһсалын тәнәззүлү дөврүндә кредитләр үчүн фаизләрин артырылмасы Азәрбајчан игтисадијјатында бөһраны дәринләшдирә биләр. Лакин һазырда игтисади бөһранын әламәтләри өзүнү кәскинлији илә бүрузә вердијинә көрә, учуз кредитләрлә нә истеһсалы стимуллашдырмаг, нә дә инфлјасијаны чиловламаг мүмкүндүр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, кредитләр учуз, јә'ни инфлјасија сәвијјәсиндән хејли ашағы олдугда бүтүн мүәссисәләр (зијанла ишләјәндән рентабелли

ишләјәнә гәдәр) кредит алмаға чалышыр. Белә ки, кредитин учузлуғу она олан сүн'и тәләбаты артырыр. Верилән кредитләрин бөјүк бир һиссәсинин әмтәә тә'минаты олмур. Кредитләрин артмасы исә истеһсалын азалмасы илә мүшајиәт олунур. Бу да өз нөвбәсиндә инфлјасијаны гидаландыран просесә чеврилә биләр вә белә бир шәраитдә алынмыш кредитләрин чүз'и бир һиссәси истеһсала јөнәлдилир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, үмуми кредит гојулушунда узунмүддәтли кредитләрин хүсуси чәкиси 1991-чи илдә 16% олдуғу һалда, 1992-чи илдә 5,2%, 1993-чү илдә исә 3,8% тәшкил етмишдир.

Көрүндүјү кими, узунмүддәтли кредитләрин кәскин шәкилдә азалмасы инфлјасијанын дәринләшмәсинин нәтичәсидир. Демәли, истеһсалын өзүнү стимуллашдырмаг үчүн инфлјасијаны арадан галдырмаг лазымдыр. Республикада инфлјасијаны дәринләшдирән исә, әсасән, пул күтләси илә бағлы амилләрдир. Бу өзүнү һәм кредит емиссијасынын артмасында, һәм дә манатын рубла вә доллара нисбәтән дәјәрсизләшмәсиндә көстәрир. Республикада исә антиинфлјасион сијасәт јеритмәјин ән тә'сирли васитәси һазырда сәрт кредит сијасәтинин тәтбиг едилмәсидир. Лакин бу сијасәтин өзүнүн реаллашдырылмасы үчүн дә бир сыра шәртләр олмалыдыр:

1. Игтисадијјатда структур дәјишикликләри апарылмалы, либераллашдырма тәдбирләри сүр'әтләндирилмәлидир.

2. Гијмәтгојма системиндә көклү ислаһатлар апарылмалыдыр. Кредит емиссијасынын әсас амилләриндән олан әсасландырылмамыш кәнд тәсәррүфаты гијмәтләри тәләб-тәклифдән асылы олараг формалашмалыдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, бу саһәдә тә'јин едилән "разылашдырылмыш" гијмәтләр тәсәррүфатларын нормал фәалијјәтинә имкан вермир. Нәтичәдә кәнд тәсәррүфатынын бу чүр мүәссисә вә тәшкилатлары өз дөвријјә вәсаитләрини кредитләрин һесабына тә'мин етмәјә чәһд көстәрирләр. Бу исә кредитә олан сүн'и тәләби артырыр. Бу кими һаллара јол вермәмәк үчүн дөвләтлә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләри арасындакы мүнасибәтләр фјучер мүгавиләләри әсасында тәнзимләнмәлидир.

3. Верки механизми васитәсилә кредит сијасәтинин сәрт режими бир гәдәр јумшалдылмалыдыр.

4. Милли Банк кредит сијасәтини јалныз учот дәрәчәләрини јох, һәмчинин ичбари еһтијат нормаларыны тәнзимләмәклә, гијмәтли кағызлар базарында әмәлијјатлар апармагла һәјата кечирмәлидир. Унутмаг олмаз ки, учот дәрәчәләри илә кредит сијасәтинин баһалылығы, еһтијат нормалары васитәсилә онун сәртлији тә'мин едилир.

5. Баһалы кредит сијасәти сәрт бүдчә сијасәти илә тамамланмалыдыр. Бу исә өз новбәсиндә бүдчә кәсиринин арадан галдырылмасыны, гејри-мәһсулдар саһәләрә ајрылан хәрчләрин ихтисарыны тәләб едир. Лакин гејд едәк ки, Азәрбајчан Республикасынын 1994-чү ил республика бүдчәси һаггында ганунуна дәјишикликләрлә әлагәдар, бүдчә кәсиринин 2,1 дәфә артырылмасы вә бу кәсирин јарыдан чохунун Милли Банкдан алыначаг кредитләр һесабына өртүлмәсинин нәзәрдә тутулмасы һөкумәтин сәрт бүдчә сијасәти јеридәчәјини шүбһә алтына алыр.

Сәрт кредит сијасәтинин һәјата кечирилмәси һәмчинин, милли валјутанын дөнәрлилијинин вә капиталын сәрбәст һәрәкәтинин тә'мин едилмәсини, малијјә-кредит базарынын даһа чевик фәалијјәт көстәрмәсини тәләб едир.

4 август 1994-чү ил

АЗӘРБАЈЧАНДА АНТИИНФЛЈАСИЈА СИЈАСӘТИ ВӘ ОНУН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Назирләр Кабинетинин 1996-чы ил ијул ајынын 18-19-да Азәрбајчан Республикасы президентинин сәдрлији илә кечирилән кениш ичласы Азәрбајчанда игтисади инкишафын вә ислаһатларын кедишинин тәзадларла зәнкин олдуғуну бир даһа тәсдиг етди. Ичласда едилән мә'рузәләр вә апарылан мүзакирәләр көстәрди ки, инфлјасијанын гаршысынын алынмасы вә малијјә сабитлијинин тә'мин едилмәси саһәсиндә әлдә едилән мүсбәт нәтичәләр һәлә игтисадијјатда структур дәјишикликләри, истеһсал һәчминин артымы вә әһалинин һәјат сәвијјәсинин јүксәлдилмәси илә тамамланмајыб. Мәһз белә бир шәраитдә јеридилән антиинфлјасија сијасәтинин характеринин өјрәнилмәси вә

онун макроигтисади сијасәтдә јеринин мүәјјән едилмәси актуал олмагла јанашы, һәм дә принсипиал әһәмијјәт кәсб етмәкдәдир.

Инфлјасијанын гаршысыны алмагла өлкәдә малијјә сабитлијинин тә'мин едилмәси игтисади ислаһатлар дөврүндә макроигтисади сијасәтин приоритет истигамәтләриндән бири кими чыхыш едир. Бу вәзифәни һәјата кечирмәдән өлкәни игтисади бөһрандан чыхармаг мүмкүн дејил. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, јүксәк инфлјасија милли валјута илә ифадә едилмиш әманәтләр вә инвестисијалар үчүн јүксәк верки кими чыхыш етмәклә, капиталын өлкәдән ахынына, пул вәсаитләринин истеһсала дејил, гысамүддәтли тичарәт вә малијјә әмәлијјатларына јөнәлдилмәсинә, әһалинин һәјат сәвијјәсинин кәскин шәкилдә ашағы дүшмәсинә шәраит јарадыр вә игтисади артыма наил олмаға имкан вермир. Хүсусилә дә сосиал-игтисади системин трансформасијасы дөврүнү јашајан бир өлкәнин игтисадијјаты үчүн инфлјасијанын нәтичәләри даһа дағыдычы ола биләр. Бу бахымдан антиинфлјасија сијасәтинин игтисадијјатын сабитләшдирилмәсиндә ролу шәксиздир.

Мә'лум олдуғу кими, бир чох өлкәләр, хүсусилә дә Полша, Чехија, Словакија, Мачарыстан игтисадијјатын сабитләшдирилмәсини, о чүмләдән инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасыны "шок терапијасы" васитәсилә тә'мин етмишләр. Бу үсул бир тәрәфдән базар игтисадијјатына кечид просесинин сүр'әтләндирилмәсини, дикәр тәрәфдән дә ислаһатларын илкин мәрһәләсиндә гијмәтләри либераллашдырмагла инфлјасијанын тез бир заманда гаршысынын алынмасыны нәзәрдә тутмагла јухарыда адлары чәкилән өлкәләр тәрәфиндән уғурла тәтбиг едилмишдир.

Кечмиш Совет Иттифагы мәканында һәлледичи игтисади мөвгејә малик олан Русија 1992-чи илдән ислаһатлара мәһз "шок терапијасы"ны тәтбиг етмәклә башладығына көрә, дикәр иттифаг республикалары кими Азәрбајчан да ислаһатлар јолунда мәһз бу хәтт үзрә һәрәкәт етмәјә мәчбур олду. Азәрбајчан да дахил олмагла кечмиш иттифагын һеч бир республикасы тәәссүфләр олсун ки, "шок терапијасы"ндан сәмәрәли вә бачарыгла истифадә едә билмәди. Хүсусилә дә Азәрбајчанда игтисадијјатын сағламлашды-

рылмасы просеси хејли узанды. Гијмәтләрин либераллашдырылмасы чевик антиинһисар, малијјә-кредит сијасәти илә, кениш мигјаслы өзәлләшдирмә просеси илә тамамланмадығына корә сәнаједә тәнәззүл хејли дәринләшди вә инфлјасија кизли формадан ачыг формаја кечәрәк идарәолунмаз характер алды. 1992-чи илдән 1995-чи иләдәк давам едән инфлјасија игтисадијјата дағыдычы тә'сир көстәрмәклә јанашы, әһалинин һәјат сәвијјәсинин кәскин шәкилдә ашағы дүшмәсинә, бөјүк мәбләғдә әманәтләрин дәјәрсизләшмәсинә, инвестисијаларын "әримәсинә" сәбәб олду. Бир сөзлә, "шок терапијасы" аз бир мүддәтдән сонра инфлјасијаны азалтмалы олдуғу һалда, онун даһа да түғјан етмәсинә шәраит јаратды. Инфлјасијанын сәвијјәси Азәрбајчанда јалныз 1995-чи илдән е'тибарән азалмаға башлады. Кеч дә олса белә бир нәтичәнин әлдә едилмәси бу мүддәт әрзиндә Милли Банкын вә һөкумәтин биркә һәјата кечирдији сәрт антиинфлјасија сијасәти нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Әкәр инфлјасијанын иллик сәвијјәси 1992-чи илдә 1672 фаиз, 1993-чү илдә 1400 фаиз, 1994-чү илдә 1800 фаиз, 1995-чи илдә 85 фаиз тәшкил етмишдирсә дә, 1996-чы илдә бу көстәричи 6,8 фаизә енмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, игтисадијјатда белә бир мүсбәт нәтичәнин әлдә едилмәси һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан Республикасы президентинин "Әһалинин сосиал мүдафиәсинин күчләндирилмәси вә игтисадијјатын малијјә вәзијјәтинин сабитләшдирилмәси тәдбирләри һаггында" 15 ијул 1994-чү ил тарихли фәрманынын гәбул едилмәсиндән вә онун антиинфлјасија тәдбирләри илә бағлы һиссәсинин ичрасындан сонра мүмкүн олмушдур.

Антиинфлјасија сијасәти игтисадијјатын сабитләшдирилмәси үчүн нә гәдәр зәрури олса да, Азәрбајчанда бу сијасәтин һәјата кечирилмәсинә һеч дә бирмә'налы мүнасибәт бәсләнилмир. Әкәр бә'зи игтисадчылар вә дөвләт мә'мурлары инфлјасијанын сон ики илдә мәһдудлашдырылмасыны сәрт малијјә-кредит сијасәтинин нәтичәси олараг, фөвгәл'адә бир наилијјәт кими тәгдим едир вә ону игтисадијјатын сабитләшдирилмәсинин аз гала сон мәгсәди кими гәбул едирләрсә, дикәрләри инфлјасијанын гаршысынын алынмасы истигамәтиндә атылан аддымларын әһә-

mиjjәтини hечә ендирәрәк әлдә едилмиш нәтичәнин сүн'и характер дашыдығыны гејд едирләр. Фикримизчә, инфлјасијанын мәhдудлашдырылмасыны нәтичә олараг, hәддиндән артыг "шиширтмәк" вә јахуд дә онун әhәмиј-јәтини гијмәтләндирмәмәк олмаз.

Үмумијјәтлә, инфлјасијанын гаршысынын алынмасы hәр бир өлкәдә башлыча вәзифәләрдән бири кими чыхыш етсә дә, о hеч бир вахт игтисади сијасәтин сон мәгсәди ола билмәз. Инфлјасија темпинин ашағы салынмасы илкин мәрhәләдә макроигтисади сабитлијин вә сонракы мәрhәләдә исә игтисади артымын тә'мин едилмәси үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Һансы өлкәләр ки, инфлјасијаны чиловладыгдан сонра јаранмыш олан әлверишли игтисади мүhитдән сәмәрәли вә максимум сәвијјәдә истифадә едә билир, о өлкәләр игтисадијјатын сағламлашдырылмасына даhа тез наил олурлар.

Әкәр бу күн инфлјасијанын гаршысы сәрт малијјә-кредит сијасәти hесабына алынырса, бу hеч дә инфлјасијанын сүн'и шәкилдә мәhдудлашдырылмасы демәк дејил. Чүнки антиинфлјасија сијасәтини hәјата кечирән өлкәләрин тәчрүбәси көстәрир ки, гијмәт артымынын гаршысыны алмағын ән тә'сирли васитәси пул күтләсинин мәhдудлашдырылмасыны нәзәрдә тутан сәрт малијјә-кредит сијасәтини hәјата кечирмәкдән ибарәтдир. Чүнки инфлјасијанын дәринләшмәсинә пул күтләсинин артымы даhа чох тә'сир көстәрир. Игтисади Тәhлил вә Консалтинг Мәркәзинин експертләри тәрәфиндән апарылан тәhлилин нәтичәләри дә бир даhа тәсдиг едир ки, Азәрбајчан игтисадијјатында инфлјасијанын 1995-чи иләдәк артымы мәhз монетар амилләрлә бағлы олмушдур. Бу амилләрин игтисадијјата дағыдычы тә'сири минимума ендирилдији андан инфлјасијанын азалмасы просеси мүшаhидә едилди. Әкәр 1994-чү илдә республикада кредит гојулушунун артым темпи 7,5 дәфә тәшкил етмишдирсә, 1995-чи илдә бу рәгәм 2,1 дәфәдән чох олмамышдыр. Мәчму пул күтләсинин, о чүмләдән кредит емиссијасынын әhәмијјәтли дәрәчәдә мәhдудлашдырылмасы инфлјасијанын сәвијјәсини өтән илә мүгајисәдә 1995-чи илдә 22 дәфә ашағы салмаға имкан вермишдир. Фикримизчә, Азәрбајчанда антиинфлјасија тәдбирләринин характеринин мүәјјән едилмәсиндә мүбаhисә

доғуран әсас мәсәлә, инфлјасијанын сүн'и шәкилдә мәһдудлашдырылмасы дејил, онун арадан галдырылмасынын нә дәрәчәдә тә'минатлы вә узунмүддәтли характер дашымасыдыр. Биз антиинфлјасија сијасәтинин тәһлилинә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән јанашырыг.

Малијјә сабитлијинин тә'мин едилмәсиндә антиинфлјасија тәдбирләринин һәјата кечирилмәси нә гәдәр зәрури олса да, бу тәдбирләрин макроигтисади сијасәтдә јери дәгиг мүәјјән едилмәли вә онлар игтисади сијасәтин дикәр истигамәтләри илә сых әлагәләндирилмәлидир. Бу күн антиинфлјасија сијасәтинин макроигтисади сијасәтдән тәчрид едилмиш һалда һәјата кечирилмәсинин нәтичәсидир ки, игтисадијјатда сағламлашдырма просеси биртәрәфли гајдада тә'мин едилир, јә'ни игтисадијјатын сабитләшдирилмәси јалныз өлкәнин малијјә-кредит системини әһатә едир.

Мә'лум олдуғу кими, антиинфлјасија сијасәти пул-кредит сијасәтинин сәртләшдирилмәсини, јә'ни кредит емиссијасыны азалтмагла дөвријјәдә олан пул күтләсинин мәһдудлашдырылмасыны, фаиз дәрәчәләринин артырылмасыны, милли валјутанын дикәр харичи валјуталара нисбәтән мәзәннәсинин сабитләшдирилмәсини, бүдчә кәсиринин азалдылмасыны нәзәрдә тутур. Бүтүн бу тәдбирләр инфлјасијаны мәһдудлашдырмағын башлыча шәртләри олса да, онлары бүтүн өлкәләр үзрә ваһид бир гајдада тәтбиг етмәк олмаз. Чүнки игтисади бөһран ајры-ајры өлкәләр үзрә нә гәдәр үмуми чәһәтләрә малик олса да, бөһраны доғуран сәбәбләр вә онун тәзаһүр формалары бир-бириндән фәргләнир. Мәһз бу чәһәт макроигтисади сијасәтин, о чүмләдән антиинфлјасија тәдбирләринин һәјата кечирилмәси заманы өлкә игтисадијјатынын спесифик хүсусијјәтләринин—мүлкијјәтин структуруну, инвестисија потенсиалыны, тәсәррүфат субјектләринин мөвчуд вәзијјәтини, әһалинин сосиал структуруну вә һәјат сәвијјәсини вә с. бу кими чәһәтләри нәзәрә алмағы тәләб едир.

Азәрбајчанда һәјата кечирилән антиинфлјасија сијасәтинин характерини мүәјјән етмәк үчүн бу сијасәтин ајры-ајры елементләринин өлкә игтисадијјатында тәтбиг едилмәси хүсусијјәтләрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Антиинфлјасија сијасәтинин мүһүм истигамәтләриндән

бирини пул күтләсинин мәһдудлашдырылмасыны нәзәрдә тутан сәрт монетар сијасәтин һәјата кечирилмәси тәшкил едир. Бу зәрури олса да, белә бир сәртлик һәм дөвләт, һәм дә хүсуси сектор үчүн ејни дәрәчәдә тәтбиг едилмәлидир. Сон дөврләрәдәк Милли Банк будчә кәсиринин өртүлмәси үчүн Малијјә Назирлијинә кредит базарындакы фаиз дәрәчәләриндән дәфәләрлә ашағы кредитләр ајырыб, коммерсија банкларынын кредитләшдирилмәсини исә рестриктив гајдада һәјата кечирирдисә дә, демәли, монетар сијасәтин сәртлији дөвләт вә хүсуси сектор үчүн һеч дә ејни дәрәчәдә тәтбиг едилмәјиб.

Пул күтләсинин мәһдудлашдырылмасынын дикәр бир мүһүм чәһәти онун һансы үсулларла вә нечә тә'мин едилмәсиндән ибарәтдир. Кредит емиссијасы әсасән мәркәзләшдирилмиш кредит ресурсларынын бирбаша мәһдудлашдырылмасы вә онлар үчүн фаиз дәрәчәләринин, мәчбури еһтијат нормаларыны јүксәлтмәк һесабына азалдылыр. Гијмәтли кағызларла әмәлијјатлар исә пул күтләсинин тәнзимләнмәси васитәси кими Милли Банк тәрәфиндән демәк олар ки, һәлә һәјата кечирилмир.

Фаиз дәрәчәләрини артырмаг һесабына кредит сијасәтинин сәртлијинин тә'мин едилмәси дикәр рычагларла мүгајисәдә нә гәдәр асан олса да, ондан дүзкүн истифадә едилмәсинә диггәтлә јанашылмалыдыр. Бурада диггәт јетирилмәли башлыча чәһәт, монетар сијасәтин һансы һәддә сәртләшдирилмәсиндән вә јахуд да фаиз дәрәчәләринин инфлјасијанын сәвијјәси илә нечә әлагәләндирмәкдән ибарәтдир. Әкәр 1994-чү илин орталарынадәк Азәрбајчан кечмиш иттифаг республикалары арасында ән учуз кредит мәканына чеврилмишдирсә дә, инди республикамыз ән сәрт малијјә-кредит сијасәти јеридән республикалар сырасындадыр. Буну инфлјасијанын мөвчуд сәвијјәси илә мәркәзләшдирилмиш кредит ресурсларына көрә фаиз дәрәчәләри арасындакы фәрг дә көстәрир. Белә ки, 1995-чи илдә 85 фаизлик иллик инфлјасија шәраитиндә мәркәзләшдирилмиш кредит ресурсларынын 100 фаизлә верилмәси монетар сијасәтин ифрат дәрәчәдә сәртләшдирилмәсини әкс етдирир. Хатырладаг ки, Милли Банкын учот дәрәчәләри јалныз 1996-чы илин јанварын 1-дән 50 фаизә, августун 1-дән исә 25

фаизә ендирилмишдир. 1996-чы илин ијун ајында инфлјасија мејлләринин олмадығыны нәзәрә алсаг, сонунчу фаиз дәрәчәсинин дә һәддән артыг јүксәк олдуғу ајдын олар.

Артыг Азәрбајчан баһалы кредит сијасәтиндән реал фаиз сијасәтинә кечмәлидир. Бу сијасәт һеч дә учуз кредит сијасәти илә ејниләшдирилмәмәлидир. Фикримизчә, учуз кредит сијасәти инфлјасијанын дәринләшмәсинә шәраит јарадан амил кими Азәрбајчанын игтисадијјаты үчүн тәһлүкәлидир вә онун тәтбиқ олунмасыны мәгсәдәујғун һесаб етмирик. Реал фаиз сијасәти исә кредитләр үзрә фаиз дәрәчәләринин инфлјасијанын темпи илә дүзкүн әлагәләндирилмәсини нәзәрдә тутур. Бејнәлхалг тәчрүбәјә әсасән, фаиз сијасәтинин реаллығыны вә ја онун позитивлијини тә'мин етмәк үчүн кредитләр үзрә фаиз дәрәчәләри инфлјасијанын сәвијјәсиндән 2-6 фаиздән, орта һесабла исә 4 фаиздән чох олмамалыдыр. Азәрбајчанда исә бу фәргин 20-25 фаиз тәшкил етмәси кредит сијасәтинин һәддән артыг баһалы олмасындан хәбәр верир.

Антиинфлјасија сијасәтинин дикәр истигамәтини манатын харичи валјуталара нисбәтән мәзәннәсинин сабитләшдирилмәси тәшкил едир. Өтән илләрин тәчрүбәси дә бир даһа көстәрди ки, манатын курсу инфлјасијанын сәвијјәсинә билаваситә тә'сир көстәрир. Јә'ни манатын мәзәннәси нә гәдәр ашағы дүшүрсә, инфлјасија да бир о гәдәр дәринләшир. Манатын мәзәннәси илә инфлјасија арасында әкс әлагәли бу асылылыг бу күн дә өзүнү габарыг шәкилдә көстәрмәкдәдир. Манатын мәзәннәсиндәки чүз'и тәрәддүдләр һәмин анда дахили базарда гијмәтләрин сәвијјәсинә өз тә'сирини көстәрир. Манатын мәзәннәсинин сабитләшдирилмәси өлкәдә инфлјасија көзләјишләрини арадан галдырмагла јанашы, һәм дә сабит игтисади фәалијјәтлә мәшғул олмаға әлверишли шәраит јарадыр, доллара ажиотаж тәләбин артмасынын гаршысыны алыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, бә'зи игтисадчылар вә тәсәррүфат адамлары манатын курсуну доллара нисбәтән ашағы салмаг јолу илә инфлјасијанын илдә 90-100 фаизлик һәддә сахланылмасы вә бу әсасда ихрачын стимуллашдырылмасы тәклифи илә чыхыш едир вә јеридилән антиинфлјасија сијасәтини гәбул етмирләр. Үмумијјәтлә, антиинфлјасија

сијасәтинә мүнасибәтдә бу мөвгедән чыхыш едән игтисадчылара тәк республикамызда дејил, инфлјасија илә мүбаризә апаран мүхтәлиф өлкәләрдә тәсадүф етмәк олар. Мәсәлән, Русијанын танынмыш игтисадчыларындан олан Г.Јавлински вә Н.Рыжков өлкәдә ајлыг инфлјасијанын 7-8 фаиз һәддиндә сахланылмасыны тәклиф едирләр.

Антиинфлјасија сијасәти илә бағлы мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләнилмәсинә бахмајараг, фикримизчә, инфлјасијанын "мүәјјән һәдләрдә" сахланылмасы вә манатын девалвасијасына јол верилмәси нә ихрачы стимуллашдырмаға, нә дә игтисади фәаллығы артырмаға имкан верәчәк. **Биринчиси**, она көрә ки, бу күн Азәрбајчанда инфлјасија манатын курсуну мүәјјән етдији кими, манатын курсу да инфлјасијанын сәвијјәсинә һәлледичи тә'сир көстәрир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу күн республикамызда әмтәә дөвријјәсинин 75-80 фаизи идхал һесабына формалашыр. Манатын курсунун доллара нисбәтән ашағы салынмасы исә дахили базарда гијмәтләрин артымына вә сон нәтичәдә инфлјасијанын дәринләшмәсинә сәбәб ола биләр. **Икинчиси**, мөвчуд игтисади шәраитдә јерли истеһсалчыларын рәгабәт габилијјәтини итирмәси вә онларын харичи базарлара чыхмаг имканларынын мәһдуд олмасы һеч дә республикамызын "учуз доллар маканына" чеврилмәси илә әлагәдар дејил. Әкәр бу күн манатын курсу доллара нисбәтән ашағы салынарса, бу һеч дә республикада ихрачын артымына һәлледичи тә'сир көстәрмәјәчәк. Чүнки јерли истеһсалчыларымыз гијмәт рәгабәтинә дејил, даһа чох кејфијјәт рәгабәтинә көрә игтисади мөвгеләрини итирмәкдәдирләр. Азәрбајчанда ихрач едилән мәһсулларын кејфијјәтини дүнја базарынын тәләбләринә ујғунлашдырмадан өлкәнин "баһалы доллар маканына" чеврилмәси нә ихрачын артырылмасына шәраит јарадачаг, нә дә өлкәнин тә'дијә балансыны активләшдирәчәк. Унутмамалыјыг ки, милли валјутанын девалвасијасына јөнәлдилмиш белә бир сијасәт әсасән, рәгабәт габилијјәтли сәнаје структуруна малик олан вә харичи базары әлә кечирмәк уғрунда мүбаризә апаран өлкәләр тәрәфиндән һәјата кечирилир.

Антиинфлјасија сијасәти әлејһинә чыхыш едән игтисадчылар манатын девалвасијасыны тәклиф етмәклә јанашы,

һәм дә һазырда милли валјутанын сабитләшдирилмәсинин сүн'и характер дашыдығыны гејд едирләр. Буну исә манатын сабитләшдирилмәсинин Милли Банкын валјута базарына мүдахиләси һесабына тә'мин олунмасы илә изаһ едирләр. Әслиндә исә милли валјутанын сабитләшдирилмәсинин бу мөвгедән гијмәтләндирилмәсини дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Чүнки өз валјутасынын дәјәрини горумаға чалышан һәр бир өлкәдә валјута базары Милли Банкын интервенсијасына мә'руз галыр. Биз Милли Банкын мөвчуд сосиал-игтисади шәраитдә бу функсијасыны нәинки инкар етмир, һәтта белә бир сабитләшдиричи мүдахиләнин зәрурилијини гејд едәрәк, јалныз бир мүһүм мәсәләјә мүнасибәтимизи билдирмәк истәјирик. Бу да Азәрбајчанда валјута еһтијатларынын формалашмасы вә онун нә дәрәчәдә сәмәрәли структура малик олмасы илә бағлыдыр. Бу күн републикамызда манатын сабитлијинин даһа е'тибарлы шәкилдә горунмасы өлкәнин валјута мәдахилинин сабит мәнбәләр, хүсусилә дә ихрачат потенсиалыны артырмаг һесабына формалашдырылмасындан чох асылыдыр. Һазырда Азәрбајчанын валјута еһтијатларында газанылмыш олан валјутанын пајы 20 фаиздән чох дејил. Бөјүк ихрачат потенсиалы олан бир өлкә үчүн бу чох аздыр. Елә буна көрә дә ихрачатдан әлдә едилән валјутанын өлкәнин валјута еһтијатларында пајыны јахын перспективдә 65-70 фаизә, кәләчәкдә исә 90-95 фаизә чатдырмаг тәләб олунур. Унутмамалыјыг ки, газанылмыш олан валјута һесабына манатын сабитләшдирилмәси өлкәнин һәм харичи борч өһдәликләринин артмасынын гаршысыны алыр, һәм дә тә'дијә балансынын активлијинә шәраит јарадыр.

Мә'лум олдуғу кими, инфлјасијанын мәһдудлашдырылмасы вә манатын сабитләшдирилмәси истигамәтиндә атылан аддымлар кизли валјута базарынын арадан галдырылмасы илә паралел һәјата кечирилмишдир. Һазырда валјутанын гејри-рәсми формада алгы-сатгысы әһәмијјәтли дәрәчәдә мәһдудлашдырылса да, өлкә игтисадијјатынын "долларлашмасы" просесинин гаршысы алынмајыб. Манатын республикада јеканә өдәниш васитәси кими тәдавүлү индијә кими тә'мин едилмәјиб. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, харичи валјуталарын республикамызын пул дөвријјәсинә ну-

фуз етмәси вә онларын тичарәт дөвријјәсиндә паралел валјута кими ишләнмәси манатын дахили дәјәрлијинин тә'мин едилмәсинә имкан вермәмәклә јанашы, һәм дә монетар сијасәтин игтисадијјата антиинфлјасион тә'сир күчүнү азалдыр. Бу проблемин һәлли садәчә олараг ганунверичиликлә нәзәрдә тутулмуш конкрет тәдбирләрин ардычыл олараг һәјата кечирилмәсини тәләб едир.

Инфлјасијаны мәһдудлашдырмағын дикәр мүһүм васитәләриндән бири бүдчә кәсиринин ашағы һәддә сахланылмасы вә бу кәсирин гејри-инфлјасион мәнбәләр һесабына өртүлмәсидир. Бүдчә кәсири һеч дә билаваситә инфлјасијаны доғурмур. О, јалныз тә'минатсыз пул күтләсинин артымына сәбәб олдугда, јә'ни Милли Банкын мәркәзләшдирилмиш кредит ресурслары илә өртүлдүкдә инфлјасијаја шәраит јарадыр. Хатырладаг ки, бүдчә кәсиринин ҮДМ-ин 11,5 фаизини тәшкил етдији вә онун тамамилә Милли Банкын кредитләри һесабына өртүлдүјү 1994-чү илдә инфлјасија өзүнүн ән јүксәк һәддинә – 1880 фаизә чатмышды. 1995-чи илдә исә 5,5 фаизлик бүдчә кәсиринин 17 фаизи бу чүр кредитләр һесабына өртүлмүшдүр. Бу дөврдә инфлјасија 85 фаиз тәшкил едирди. 1996-чы ил дөвләт бүдчәсинин тәсдиги һаггында гануна көрә чари илдә бүдчә кәсиринин әсасән нефт бонусу вә бејнәлхалг малијјә тәшкилатларындан алынан кредитләр һесабына өртүлмәси нәзәрдә тутулур. Көрүндүјү кими, 1996-чы ил үчүн бүдчә кәсиринин Милли Банкын кредитләри һесабына өртүлмәси истисна едилмир. Үмид едирик ки, 1997-чи илдән е'тибарән бүдчә кәсиринин инфлјасион мәнбә кими гијмәтләндирилән кредитләрин һесабына малијјәләшдирилмәси тамамилә дајандырылачаг.

Јалныз ајры-ајры хәрч маддәләринин ихтисар етмәклә бүдчә кәсирини азалтмаг олмаз. Малијјә Назирлији бүдчә кәсиринин тәнзимләнмәсинин сәмәрәли механизмини јаратмалыдыр. Әкс һалда, дахили борчун 87,5 фаизинин Милли Банкын бүдчә кәсири үчүн ајырдығы кредитләр һесабына формалашмасы бир тәрәфдән дахили борча хидмәт көстәрилмәси илә бағлы хәрчләри артырмагла бүдчә кәсирини азалтмаға имкан вермәјәчәк, дикәр тәрәфдән дә инфлјасијаны доғуран мәнбәјә чевриләчәк. Үмумијјәтлә,

будчә кәсиринин инфлјасијанын дәринләшмәсинә тә'сирини арадан галдырмаг үчүн гијмәтли кағызлар базарынын формалашдырылмасына, будчә кәсиринин өртүлмәсиндә дахили вә харичи борчларын дүзкүн тәнзимләнмәси вә идарә едилмәсинә наил олмалыјыг.

Азәрбајчанда антиинфлјасија сијасәтинин сәмәрәли һәјата кечирилмәси һәмчинин, өлкәдә базар мүһитинин формалашдырылмасына әлверишли шәраит јарадылмасыны вә рәгабәт мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу күн истеһсал, тичарәт вә хидмәт саһәсиндә фәалијјәт көстәрән ајры-ајры инһисарчы мүәссисәләр өзләринин дахили базардакы һөкмран мөвгеләриндән истифадә едәрәк, истәдикләри јүксәк гијмәтләри истеһлакчылара дигтә едирләр ки, бу да гијмәтләрин үмуми сәвијјәсинин артымына өз тә'сирини көстәрәрәк инфлјасијанын хәрчләр үзрә инкишафына шәраит јарадыр. Республикамызда антиинһисар сијасәтинин чевик шәкилдә тәтбиг едилмәмәсинин нәтичәсидир ки, бир тәрәфдән јерли мүәссисәләрин дахили базарда игтисади мөвгеләри зәифләјир, дикәр тәрәфдән дә республикамызда фәалијјәт көстәрән харичи мүәссисә вә тәшкилатларын өз араларында кифајәт гәдәр рәгабәт мүнасибәтләри олмадығына көрә онларын инһисарлашмасы просеси мүшаһидә едилир. Дахили базарда инһисарчы мејлләрин арадан галдырылмасы һәр шејдән әввәл мүхтәлиф мәһсулларын республикамыза даһа кениш идхал каналлары үзрә кәтирилмәсини нәзәрдә тутур. Антиинфлјасија тәдбирләринин антиинһисар сијасәти илә әлагәләндирилмәси һәмчинин, база саһәләриндә, хүсусилә дә јаначаг-енеркетика комплексиндә истеһсал олунмуш мәһсулларын гијмәтләринин тәнзимләнмәсини тәләб едир. Тәсадүфи дејилдир ки, өлкә президентинин 25 ијул 1996-чы ил тарихли фәрманында Назирләр Кабинетинә тәбии инһисарчы субјектләрин фәалијјәтини, о чүмләдән онларын көстәрдикләри хидмәтләрин тарифләрини тәнзимләјән норматив сәнәдләрин һазырланмасы тапшырылмышдыр. Бу истигамәтдә атылан аддымлар һеч шүбһәсиз, топдансатыш гијмәтләри илә пәракәндә гијмәтләр арасындакы кәскин фәргин арадан галдырылмасына, инфлјасијанын хәрчләр үзрә инкишафы-

нын дајандырылмасына, гејри-монетар амилләрин инфлјасијаја тә'сирини арадан галдырмаға өз мүсбәт тә'сирини көстәрәчәк.

Бу күн Азәрбајчан игтисадијјатында јаранмыш олан вәзијјәт һәјата кечирилән сәрт малијјә-кредит сијасәтинин истеһсалын чанландырылмасыны вә инвестисија фәаллығынын јүксәлдилмәсини тә'мин едән тәдбирләрлә әлагәләндирилмәсини тәләб едир. Бу истигамәтдә конкрет аддымлар атмадан игтисадијјатын комплекс шәкилдә сағламлашдырылмасына наил олмаг мүмкүн дејил.

Суал олуна биләр ки, сәрт монетар вә фискал сијасәтин һәјата кечирилдији бир вахтда истеһсалын һәчмини вә инвестисија фәаллығыны нечә јүксәлтмәк олар? Буна наил олмаг үчүн илк нөвбәдә игтисадијјатда верки јүкүнүн азалдылмасыны нәзәрдә тутан верки ислаһатлары һәјата кечирилмәли, харичи инвестисијаларын өлкәјә чәлб едилмәси стимуллашдырылмалы вә хүсуси секторун инкишафы сүр'әтләндирилмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сәрт малијјә-кредит сијасәти тәсәррүфат субјектләринин инвестисија имканларыны мәһдудлашдырырса да, гејд едилән тәдбирләр мүәссисә вә тәшкилатлар үчүн сәрт малијјә режимини әһәмијјәтли дәрәчәдә јумшалтмагла јанашы, һәм дә өлкә игтисадијјатында јаранмыш олан инвестисија бөһранынын арадан галдырылмасына мүсбәт тә'сир көстәрә биләр. Әкәр нәзәрә алсаг ки, хүсуси мүәссисәләр сәрт малијјә режиминә дөвләт мүәссисәләри илә мүгајисәдә даһа чевик ујғунлаша билир, онда хүсуси секторун инкишаф етдирилмәсинин вә өзәлләшдирилмәнин сүр'әтләндирилмәсинин зәрурилији бир даһа ајдын олар.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, сон дөврдә инфлјасија темпинин азалдылмасына бахмајараг, јаранмыш олан әлверишли игтисади мүһитдән истеһсал һәчминин вә инвестисија фәаллығынын јксәлдилмәси саһәсиндә һәлә лазымынча истифадә едилмәмишдир. Белә ки, 1994-чү илдә инфлјасијанын 1880 фаиз тәшкил етдији бир вахтда капитал гојулушу 48 фаиз азалмыш, инфлјасијанын 85 фаизәдәк азалдығы 1995-чи илдә исә дахили инвестисијаларын һәчми 72 фаиз ашағы дүшмүшдүр.

Инфлјасија темпинин ашағы салынмасында сәрт пул-кредит сијасәтинин еффектив тә'сирә малик олмасына бахмајараг, антиинфлјасија васитәси кими бу сијасәтдән

истифадәнин имканлары вә сәрһәдләри һәдсиз дејил. Унутмамалыјыг ки, сәрт пул-кредит сијасәти инфлјасија темпини анҹаг мәҹму тәләби (әһалинин вә мүәссисәләрин тәләбини) мәһдудлашдырмагла ашағы сала билир. Бу тәләбин мәһдудлашдырылмасы исә мүәјјән һәддәрәдәк мүмкүндүр. Бу һәддин кечилмәси тәсәррүфат субјектләринин ифлич вәзијјәтинә салмагла игтисадијјата дағыдычы тә'сир көстәрә биләр. Дикәр бир тәрәфдән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, артыг республикамызда монетар амилләрин инфлјасија просесинә тә'сири демәк олар ки, арадан галдырылыб. Һазырда инфлјасија чиловланмыш олса да, онун мөвҹуд сәвијјәси даһа чох гејри-монетар амилләрин тә'сири алтында галхыб-енир. Мәһз бу ҹәһәтләри нәзәрә алараг, јеридилән монетар сијасәтин үмуми игтисади сијасәтдә јери вә ролуна артыг јени вә бир гәдәр фәргли призмадан јанашылмалыдыр.

Бир чох өлкәләрдә антиинфлјасија тәдбирләри игтисадијјатда структур дәјишикликләринин дәринләшмәсинә билаваситә тә'сир көстәрир. Азәрбајҹанда исә инфлјасијаја гаршы ән сәрт мүбаризә белә бу ҹүр көклү дәјишикликләрә сәбәб олмур. Бу нә илә бағлыдыр? **Биринчиси**, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, игтисадијјатымыз өзүнәмәхсус бир шәкилдә сәрт малијјә-кредит сијасәтинә "ујғунлаша" билиб. Белә ки, пул күтләсинин мәһдудлашдырылмасына бахмајараг, мүәссисәләр пул вәсаитләринә олан еһтијаҹларыны "өзләринин хүсуси кредит емиссијасы" һесабына, јә'ни гаршылыглы борҹларыны артырмаг јолу илә өдәјирләр. **Икинҹиси**, өлкәдә мүфлисләшмә процедурунун тәтбиг едилмәмәси игтисадијјаты гејри-сағлам, јә'ни борҹ өһдәликләрини јеринә јетирә билмәјән мүәссисәләрдән "тәмизләмәјә" имкан вермир. Бу исә нәтиҹәдә игтисадијјатын көһнә структурунун консервасијасына вә көклү дәјишикликләрин баш вермәмәсинә шәраит јарадыр.

Бүтүн бунлар белә бир фикри сөјләмәјә әсас верир ки, антиинфлјасија сијасәтинин игтисадијјата сағламлашдырычы тә'сири онун комплекс игтисади ислаһатлар програмынын тәркиб һиссәси кими һәјата кечирилмәсиндән вә базар механизминин бүтүн елементләринин игтисадијјатда тәтбиг едилмәсиндән асылыдыр.

7 сентјабр 1996-ҹы ил

V фәсил

БАЗАР ИГТИСАДИЈЈАТЫ ВӘ ИДАРӘЕТМӘ СИСТЕМИНДӘ ИСЛАҺАТЛАР

ИДАРӘЕТМӘ ВӘ "ЈЕНИДӘНГУРМА"

Сон дөврләр игтисадијјатын идарә едилмәси саһәсиндә һәјата кечирилән структур "дәјишикликләри"– бә'зи назирликләрин ләғви, идарәедичи кадрларын ихтисары һеч бир көклү дәјишиклик јаратмајыб. Әксинә, идарәетмәдә мәс'улијјәт азалыб, гәбул едилән гәрарларын ичрасы зәифләјиб, идарәетмә органларынын бүрократик мәзмуну сахланылмагла јалныз, онларын адлары дәјишдирилиб. "Ихтисара дүшәнләр" исә башга рәһбәр вәзифәләрә кечирилиб. Бир сөзлә, идарәетмә системинин јенидән гурулмасы формал характер дашыјыб.

Игтисадијјатын идарә едилмәсинин јени структуруну јаратмадан, базар механизминин нормал фәалијјәтини тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки идарәетмәнин мүхтәлиф сәвијјәләриндә бир сыра зиддијјәтләр доғуран мөвчуд структур базар мүнасибәтләринин формалашмасына вә онун субјектләри арасында сағлам рәгабәтин јаранмасына имкан вермир. Бу зиддијјәтләри ашағыдакы кими характеризә етмәк олар.

Биринчиси, мәркәзин вә республика идарәетмә органларынын бу вә ја дикәр мәсәләјә даир һазырладыглары норматив-һүгуги актларын бир-биринә зидд олмасыдыр. Бу, мәркәзлә республика мәнафејинин дүзкүн әлагәләндирилмәмәси илә изаһ олунур.

Икинчиси, саһә вә әрази идарәетмә системинин ујғунсузлуғудур. Бу проблем иттифаг табели мүәссисәләрин бүтүнлүклә республика табечилијинә верилмәси илә һәлл едилә биләр. Стратежи әһәмијјәти олан мүәссисәләрин 35-40

фаизинин һәлә дә иттифаг назирликләри тәрәфиндән идарә едилмәси республикамызын игтисади мүстәгиллији илә бир араја сығмыр.

Үчүнчүсү, мәркәзи вә јерли өзүнүидарәетмә органларынын сәлаһијјәт вә һүгуглары арасында оптимал нисбәтин олмамасыдыр. Истәр иттифагын, истәрсә дә республиканын дөвләт органлары јерли тәсәррүфатын идарә едилмәсинә мүдахилә етмәклә јерли советләрин һүгугларыны мәһдудлашдырыр, онларын сәрбәстлијинә имкан вермирләр. Бу проблем јерли өзүнүидарә вә јерли тәсәррүфатын әсаслары һаггында республика ганунунун һазырланмасыны тәләб едир. Чүнки гүввәдә олан мувафиг ССРИ гануну базар мүнасибәтләринин хүсусијјәтләрини вә шәртләрини нәзәрә алмыр.

Дөрдүнчүсү, илкин истеһсал ваһидләри илә саһәви идарәетмә арасында зиддијјәтин мөвчудлуғудур. Бу проблеми һәлл етмәк үчүн истеһсал ваһидләринин фәалијјәтиндә инзибати-бүрократик манеәләр јарадан саһә назирликләринин, дөвләт комитәләринин, баш идарәләрин һүгуг вә сәлаһијјәтләринин мәһдудлашдырылмасы, әксәријјәтинин исә ләғв едилмәси мәгсәдәујғундур. Мүәссисәләрин реал тәсәррүфат мүстәгиллијини тә'мин етмәк үчүн мәркәзләшдирилмиш планлашдырма, бөлкү, тәчһизат системини арадан галдырмаг тәләб олунур. Belә бир шәраитдә һәм саһә назирликләринин, һәм дә консернләрә чеврилән јени структурларын бүрократик мәзмуну вә инһисарчылығы арадан галхар, идарәетмәдә даһа чох игтисади үсуллара үстүнлүк верiләр.

Бешинчиси, истеһсал ваһидләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә мејдана чыхан зиддијјәтдир. Һәр һансы бир мәһсулун јеканә истеһсалчысы олан инһисарчы мүәссисәләр вә кәсирлә ишләјән, лакин дөвләт тәрәфиндән даима зијаны өдәнилән истеһсал ваһидләри бу зиддијјәти узун илләр даһа да дәринләшдириб. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, базар игтисадијјаты истеһсалы тәләб вә тәклиф әсасында тәшкил едән чевик мүәссисәләрин олмасыны тәләб едир. Belә мүәссисәләр һәм асанлыгла идарә олунур, һәм дә инһисарчы мүәссисәләрин рәгабәт објекти кими чыхыш едир.

Идарәетмәнин демократикләшдирилмәси вә сәмәрәли-

лиjинин артырылмасы илк нөвбәдә онун аjры-аjры функсиjаларынын jени мәзмун кәсб етмәсиндән асылыдыр. Планлашдырма идарәетмәнин әсас функсиjаларындан биридир. Әкәр планлашдырма системиндә һеч бир jенилик јохдурса, jә'ни план көстәричиләри план-тәнзимләjичи деjил, jенә дә директив характер дашыjырса, онда өлкә игтисадиjjатында һеч бир кеjфиjjәт дәjишиклиjи баш вермәjәчәк.

Узун илләр олкәнин сосиал-игтисади инкишафына даир гәбул едилән бешиллик комплекс планларын республикамыза төһфәси комплекс керилик, боллуг ичәрисиндә сосиал кәркинлик, игтисади мүстәгиллиjимизин мәһдудлашдырылмасы олуб. Белә бир планлашдырма нәтичәсиндә сосиал вә игтисади инкишаф арасында мүтәнасиблик позулмуш, сәнаjе структурунда е'маледичи мүәссисәләрин хүсуси чәкиси сүн'и сурәтдә азалдылмыш вә республикамыз истеһсал етдиjи милли кәлирин хеjли һиссәсиндән мәһрум олмушдур.

Jараныб формалашдығы күндән инзибати амирлик методлары илә идарә олунан өлкә игтисадиjjаты инди дә геjри-игтисади методлардан истифадә етмәкдәдир. Бу чүр идарәетмә системиндә мүәссисә рәһбәриндән тутмуш садә тәсәррүфат адамына кими һамы инзибати тәзjигә мә'руз галыр. Мәсәлән, әввәлки план көстәричиләрини әвәз едән контрол (нәзарәт) рәгәмләри һазырда мүәссисәләр үчүн мәчбури деjил. Лакин мүәссисә рәһбәрләри о көстәричидән кәнара чыха билмәзләр. Өлкә игтисадиjjаты елә бир шәкилдә идарә едилир ки, бурада бүтүн имканлар истеһсалын сәмәрәлилиjинин jүксәлдилмәсинә, тәләбатын там өдәнилмәсинә деjил, jалныз вә jалныз планларын jеринә jетирилмәсинә jөнәлдилир.

Jери кәлмишкән, бир мәсәләни дә хатырлатмаг истәрдик. Мәркәзи һөкумәтин 50 вә 100 манатлыг пул нишанларынын дәjишдирилмәси илә әлагәдар һазырладығы план өлкә вә дүнjа игтисадчылары арасында һеч дә еjни реаксиjа доғурмады. Бу чүр аддымы гиjмәтләндирән игтисадчылар "кизли игтисадиjjат" иштиракчыларынын күчлү игтисади зәрбәjә мә'руз галмасына, һәрәкәтсиз "кизли" пулларын мәһв едилмәсинә әсасланырлар. Дүздүр, бу тәдбир малиjjә

таразлығынын тә'мин едилмәсинә јөнәлдилсә дә, јенә инзибатчылыға әсасланыр. Бу мәсәләјә даир ашағыдакылары билдирмәји зәрури һесаб едирик:

Әввәла, әмтәә дөвријјәсиндә истеһлак мәһсуллары нә гәдәр азалыбса һәрәкәтсиз пуллар да бир о гәдәр артыб. Әкәр дөвләт малијјә сијасәтини бу чүр давам етдирсә, гытлыг шәраитиндә мәһсул әвәзинә, дөвријјәјә јени-јени пул нишанлары бурахылачаг вә чибләримизи тә'минатсыз јени 100-лүк, 50-лик, јәгин ки, аз сонра 25-лик, 10-луг вә с. илә бәзәјәчәјик.

"Кизли игтисадијјат"ла мәшғул оланларын бир нечә милјард манатынын мәһв едилмәси илә өјүнмәк дә садәлөвһлүк оларды. Онлар үчүн итирилән бу пуллар дәрјада бир дамлаја бәнзәјир. Мүтәхәссисләрин фикринчә, "кизли игтисадијјат"ын иллик дөвријјәси тәхминән 500 милјард манатдыр. Бу исә аз вәсаит дејил. Елә бир игтисади-һүгуги механизм тапмаг олмазмы ки, "хәлвәтчи"ләрин капиталы рәсми игтисадијјата чәлб едилсин. Әкс һалда, инзибати јолла мәһв едилмиш милјардларын јери, даим капитал кәтирән "кизли бизнес" каналлары васитәсилә јенидән долдурулачаг.

Бу да бир һәгигәтдир ки, тәләбатымызын 30-40 фаизи "кизли игтисадијјат" һесабына өдәнилир. Демәк олар ки, һәр күн онун әламәтләри илә гаршылашыр, һәтта "иштиракчы"сы олуруг. "Кизли игтисадијјат"ла мүбаризәнин јеканә јолу онун легаллашдырылмасыдыр. Буну нечә баша дүшмәк олар? Әкәр јарадычы, јүксәк тәшкилатчылыг бачарығына малик әсл бизнесмен көрдүјү ишин ганун чәрчивәсиндә олдуғуну билсә, бә'зи инстансијаларла сөвдәләшмәјә еһтијач галмаз. Фәалијјәт нәтичәсиндә әлдә едилән кәлир исә дөвләтин иштиракы илә бөлүшдүрүләр. Бу бахымдан, республика парламентинин мәркәзин мүәјјән етдији үмуми истигамәтләр чәрчивәсиндә дејил, республикамызын өзүнүн милли-игтисади хүсусијјәтләрини нәзәрә алан азад саһибкарлыг фәалијјәтинә даир ганун һазырлајыб гәбул етмәси милли игтисадијјатымыз үчүн әһәмијјәтли оларды.

4 сентјабр 1991-чи ил

ДӨВЛӘТ, ИГТИСАДИЈЈАТ, ИДАРӘЕТМӘ

Республикамызда игтисади ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси вә ичтимаи һәјатын нормал тәнзимләнмәси һүгуги дөвләтә хас олан идарәчилик үсулунун формалашмасындан чох асылыдыр. Ичтимаи мүлкијјәт мүнасибәтләринин, инзибати-амирлик методларынын нотлары үзәриндә көкләнмиш идарәетмә системи индики шәраитдә өзүнү доғрултмур. Һәтта мүәјјән мә'нада ислаһатларын һәјата кечирилмәсиндә манеәләрә вә сәдләрә сәбәб олур.

Һазырда Азәрбајҹан базар игтисадијјатына кечидин илкин мәрһәләсиндәдир. Бу мәрһәлә игтисади инкишафын, тәсәррүфат мүнасибәтләринин тәдриҹән јени кејфијјәт һалына кечмәси илә сәҹијјәләнир. Белә бир шәраитдә һеч шүбһәсиз, дөвләтин дә фәалијјәт јөнүмү дәјишмәли, формалашмагда олан јени сосиал-игтисади мүнасибәтләрә ујғун идарәетмә механизми јарадылмалыдыр. Дөвләт ичтимаи һәјаты көһнә идарәетмә васитәләри илә тәнзимләмәк игтидарында дејил. Әкәр көһнә үсул вә васитәләрин игтисадијјатда тәтбиг едилмәсинә чәһд көстәриләрсә, о заман бу екс-тә'сирлә нәтиҹәләнә биләр.

Дөвләт идарәчилијинин тәшкили вә онун фәалијјәт механизми һәләлик гејри-мүәјјән олараг галмагдадыр. Јени идарәетмә моделинин һазырланмасы исә кечикдирилир. Бунун өзүнүн дә објектив вә субјектив сәбәбләри вар.

Биринҹиси, биздә дөвләтин өзү һәлә там тәшәккүл тапмајыб, онун атрибутлары јени-јени формалашмагдадыр.

Икинҹиси, дөвләтин бүтүн саһәләрә тә'сир көстәрмәси вә тәнзимләмәси үчүн мүасир, һүгуги дөвләтә хас ганунверичилик системи јарадылмајыб. Дөвләт идарәчилији системинин вә һакимијјәт бөлкүсүнү мүәјјән едән јени Конститусија гәбул едилмәјиб.

Үчүнҹүсү, јени игтисади мүнасибәтләр там тәшәккүл тапмајыб, базар игтисадијјаты елементләринин формалашмасы һәлә баша чатмајыб.

Дөрдүнҹүсү, республикамыза гаршы е'лан едилмәмиш мүһарибә бүтүн диггәтин дөвләт гуруҹулуғуна јөнәлдилмәсинә имкан вермир.

Доғрудур, һәмин сәбәбләр бу вә ја дикәр формада

сәмәрәли дөвләт идарәчилијинин олмамасындан ирәли кәлир. Идарәетмә структуру нәтичә е'тибары илә чәмијјәтин игтисади-сосиал инкишафынын кедишинә истәр долајы, истәрсә дә бирбаша тә'сир көстәрир. Мәһз бу чәһәти нәзәрә алараг, идарәчилик сферасында көклү ислаһатлар һәјата кечирилмәлидир. Бу ислаһатлар идарәетмәнин ајры-ајры һәлгәләрини дејил, бүтүн системини әһатә етмәлидир.

Лакин һазырда идарәчиликдә апарылан јенидәнгурма ишләри әсасән саһә вә саһәләрарасы идарәетмә органларыны әһатә едир. Нәһәнк бүрократик апаратын – назирликләрин вә ајры-ајры комитәләрин ихтисары, онларын мүхтәлиф һәлгәләринин бирләшдирилмәси өз нөвбәсиндә бир нечә проблеми һәлл едир: идарәчиликдә паралелчилији вә тәкрарчылығы, бүрократик манеәләри арадан галдырыр; гәрарларын оператив сурәтдә гәбул едилмәсинә шәраит јарадыр; онларын јеринә јетирилмәсинә ваһид нәзарәти тә'мин едир; дөвләт бүдчәсини гејри-мәһсулдар хәрчләрдән азад едир.

Үмумијјәтлә, идарәетмәјә ајрылан малијјә вәсаитини бүтүнлүклә гејри-мәһсулдар хәрчләр кими гәбул етмәк олмаз. Әслиндә бу хәрчләрин сәмәрәлилији онларын истифадә характери илә мүәјјән олунур. Мәсәлән, бир чох инкишаф етмиш өлкәләрдә довләт өзүнүн структурларыны мөһкәмләндирир вә онларын васитәсилә сосиал-игтисади һәјата сәмәрәли тә'сир көстәрир, игтисади инкишафын ахарыны мүтәрәгги истигамәтә јөнәлдә билир. Белә олан тәгдирдә идарәетмәјә ајрылан вәсаит һеч дә сәмәрәсиз олмур. Әксинә, бу заман дөвләт игтисадијјаты даһа нормал шәкилдә тәнзимләмәк имканы газаныр.

Игтисади стимуллар, саһиблик вә мәс'улијјәт һисси олмадыгда игтисадијјат өз ахары илә инкишаф едә билмир, һәр кәс дөвләтин көстәриши вә тәзјиги илә ишләмәли олур. Узун иллләрдән бәри сәнаједә, кәнд тәсәррүфатында, ичтимаи-иашәдә вә с. дикәр саһәләрдә фәалијјәт көстәрән чохсајлы дөвләт идарәетмә органлары мәһз һәмин амирлик функсијасыны јеринә јетирмәјә хидмәт етмишдир. Белә бир бөјүк идарәетмә корпусуна ајрылан вәсаит дә сәмәрәсиз истифадә характеринә көрә гејри-мәһсулдар хәрчләрә чеврилмишдир. Бу хәрчләрин азалдылмасы, идарәетмәнин

јығчам, чевик бир формаја салынмасы игтисадијјаты вә сосиал һәјаты јумруг күчүнә идарә едән бир дөвләтин мараг даирәсиндә дејилди. Әкс һалда, тоталитар дөвләт игтисадијјат үзәриндәки инһисарчы мөвгејини зәифләтмиш оларды.

Мөвчуд шәраит һәм дөвләтин, һәм дә онун ајры-ајры мәркәзи идарәетмә органларынын фәалијјәт характеринин дәјишмәсини тәләб едир. Анчаг идарәетмә системи тәшәккүл тапмагда олан игтисади мүнасибәтләрә һәлә чевик шәкилдә ујғунлаша билмир. Һалбуки мүәссисәләрин кениш игтисади мүстәгиллик әлдә етдикләри, саһибкарлыг үчүн кениш имканлар верилдији вә дөвләтсизләшдирмә тәдбирләринин тәдричән һәјата кечирилдији бир мүһитдә чохсајлы назирликләр вә назирләр командасына лүзум галмыр. Әкәр һәр кәс өз мүлкијјәтинин конкрет саһиби олурса, демәк, һәмин мүлкијјәтин идарә едилмәси дә әмлак саһибинин сәрәнчамында олмалыдыр.

Анчаг бу, һеч дә игтисадијјатын идарә едилмәсиндә дөвләтин ролунун азалдылмасы демәк дејилдир. Дөвләт азад саһибкарлыг шәраитиндә әсасән әлагәләндирмә вә тәнзимләмә функсијасыны јеринә јетирир. Идарәетмәнин амирлик методлары исә игтисади методларла әвәз едилир. Мәшһур Америка игтисадчысы В.Леонтјевин тә'биринчә десәк, "нормал игтисадијјат јелкәнли кәми кимидир. Бу кәминин дә һәрәкәти үчүн ики шеј—күләк вә сүкан лазымдыр. Игтисадијјатда күләји мадди мараг әвәз едир, сүкан функсијасыны исә игтисадијјатын дөвләт тәрәфиндән идарә едилмәси вә планлашдырылмасы јеринә јетирир."

Игтисади системин спесифик хүсусијјәтләриндән асылы олараг һәр дөвләт бу мәсәләјә мүхтәлиф мүнасибәт бәсләјир. Мәсәлән, АБШ-ын кечмиш президенти Р.Рејган бу "кәминин" һеч бир сүкан олмадан, јалныз күләклә, јә'ни игтисади стимулларла идарә едилмәси принсипини әсас көтүрүрдү. Кечмиш совет игтисадијјатында исә тамамилә әксинә иди. Кәминин нәһәнк бир суканы олдуғу һалда, ону һәрәкәтә кәтирән күләк демәк олар ки, јох иди. Күләксиз исә јелкәнли кәмини идарә етмәк мүмкүн дејил.

Идарәетмә системи саһәсиндәки ислаһатлар тәкчә тәшкилати структурларын јенидән гурулмасыны дејил, һәм

дә идарәетмәнин мәзмунунун, онун принсип вә методларынын дәјишдирилмәсини дә әһатә етмәлидир. Јалныз бу шәраитдә мадди стимулларын игтисадијјата фәал тә'сириндән данышмаг олар.

Истеһсалчылара, тәсәррүфат субјектләринә кениш һүгуглар верилдији бир шәраитдә онларын дөвләт органлары илә гаршылыглы мүнасибәтләри һәлә дә гаранлыг олараг галмагдадыр. Бир сыра назирликләр адларыны автоматик олараг дәјишмиш, һазырда консерн кими фәалијјәтә башламышлар. Бәли, бүтүн инкишаф етмиш өлкәләрдә сәнајенин бу вә ја дикәр саһәсиндә тәсәррүфат мәсәләләринин низамланмасы вә әлагәләндирилмәси үчүн консернләр јарадылыр вә онлар үмуми идарәетмә инфраструктурунда әһәмијјәтли рол ојнајырлар. Лакин республикамызда консернләрә чеврилмиш көһнә назирликләр формасыны дәјишсә дә өзүнүн бүрократик мәзмуну һәлә дә сахламагдадырлар.

Назирликләр өзүнү "сығорталамаг" мәгсәдилә һеч бир көнүллүлүк принсипи олмадан мүәссисәләри бирләшдириб өз тә'сири алтында сахлајыр вә онларын васитә һесабына малијјәләшдирилән бүрократик бир һәлгәјә чевирирләр. Үмумијјәтлә, нәзәрә алмалыјыг ки, базар игтисадијјатына ујғун идарәетмә инфраструктуру јарадылмајынча, ајры-ајры һәлгәләрин фәалијјәти игтисадијјатда тәнзимләјичи дејил, мәһз дағыдычы характер дашыјачаг.

Идарәетмә системинин јенидән гурулмасынын әсас вә башлыча истигамәти дөвләт апаратынын јениләндирилмәси олмалыдыр. Бу сәвијјәдә көклү дәјишикликләр етмәдән идарәетмәнин дикәр һәлгәләриндә апарылан јенидәнгурма ишләри косметик тәдбирләрдән башга бир шеј олмајачаг. Дөвләт идарәетмә апараты вә онун мәркәзи органлары дөвләтин әсас атрибутларындандыр.

Республикамыз 70 илдән чох бир мүддәтдә совет империјасынын тәркибиндә олдуғу үчүн мүстәгил дөвләт апаратына малик олмамыш, мөвчуд дөвләт идарәетмә органлары исә иттифаг органларынын филиаллары кими фәалијјәт көстәрмишдир. Азәрбајчан һазырда өзүнүн дөвләт механизмини вә онун апаратыны јаратмагла јанашы, һәм дә бүтөвлүкдә индики идарәетмә мүнасибәтләринин дәјишмәлидир.

Инзибати амирлијә, мәркәзләшдирилмиш планлашдырмаја вә тоталитар дөвләтчилијә әсасланан бир системин галыглары үзәриндә сивилизасијалы, демократик бир дөвләт вә онун апаратыны гурмаг мүмкүн дејил. Буна көрә дә дөвләт гуручулуғу јени сијаси, игтисади вә сосиал мүнасибәтләрә әсасланмалыдыр.

Игтисадијјатын идарә едилмәсинин тәкмилләшдирилмәси дөвләтсизләшдирмә тәдбирләрінин һәјата кечирилмәсинин сүр'әтләндирилмәсини тәләб едир. Чүнки бу заман бир чох дөвләт органлары ајры-ајры тәсәррүфат субјектләринин өзләринин мүстәгил јеринә јетирә биләчәји функсијалардан азад олачаглар.

Бу тәдбирләр һәм идарәетмә структурларынын чевиклијинә шәраит јарадачаг, һәм дә милли бизнесин мөвгејини мөһкәмләндирәчәк. Лакин игтисадијјатын идарә едилмәсинин саат механизми кими ишләмәси үчүн идарәетмә ислаһатларынын һәјата кечирилмәсинә үмумдөвләт сәвијјәсиндә тәшәббүс көстәрилмәлидир. Мәсәлән, бир чох дөвләтләрдә идарәетмә структурларынын тәкмилләшдирилмәси бүдчә васитәсилә һәјата кечирилир. Лакин бунун сәмәрәси чох аз олур. Она көрә ки, бүдчә васитәсилә тәкмилләшдирмә јалныз дөвләт органы һесаб олунан вә бүдчәдән малијјәләшдирилән идарәетмә һәлгәләрини әһатә едир. Бу заман штат ваһидләринин ихтисары апарылыр вә ујғун ишләләр бирләшдирилир. Әслиндә бу тәдбирләр һеч дә сағлам идарәетмә инфраструктурунун формалашмасына шәраит јаратмыр. Садәчә олараг, бүдчәни бүрократик хәрчләрин јүкүндән азад едир.

Әкәр идарәетмә саһәсиндә апарылан јенидәнгурма ишләрини диггәтлә нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, бу тәдбирләр олдугча тәзадлы характер дашыјыр. Мәсәлән, бир тәрәфдән бүдчә һесабына малијјәләшдирилән органларда бөјүк ихтисарлар апарылыр, онларын структуру садә вә јығчам форма алыр, дикәр тәрәфдән дә, дөвләт идарәетмә структуру чәрчивәсиндә олмајан органлар табечиликләриндә олан мүәссисә вә тәшкилатларын кәлири һесабына өз апаратларыны кенишләндирир, әлавә идарәетмә һәлгәләри јарадырлар. Бунун да нәтиҹәсиндә идарәетмә ишчиләри сајынын артым сүр'әти бүтүн халг тәсәррүфаты ишчиләринин үмуми артым сүр'әтини

габаглајыр. Бу исә идарәетмәнин гејри-оптимал структура малик олмасыны көстәрмәклә јанашы, һәм дә дөвләт органларында апарылан дәјишикликләрин әһәмијјәтини һечә ендирир.

Индијә кими тәсәррүфат һесабы принсипи илә фәалијјәт көстәрән 11 идарәетмә органы бу илдән дөвләт бүдчәси һесабына сахланылачаг. Чүнки бу органларын малијјәләшдирилмәсинә јөнәлән вәсаит онларын табечилијиндә олан мүәссисәләрин мәнфәәтиндән ајрылыр, вә бу да өз нөвбәсиндә һәмин тәсәррүфат субјектләринин дөвләт бүдчәсинә өдәдикләри мәнфәәт веркисинин һәчмини азалдыр. Консернләрин дә ејнилә бу гајдада фәалијјәт көстәрмәсинә бахмајараг, онларын бүдчә һесабына малијјәләшдирилмәси нәзәрдә тутулмур. Һәтта бу илдән даһа бир нечә назирлијин консернә чеврилмәси көзләнилир.

Дөвләт апараты системинә дахил олан органлар јығчамлашдырылса да, мүстәгил фәалијјәт көстәрән дикәр идарәетмә һәлгәләри өз структурларыны кенишләндириб, ону даһа да шахәләндирәчәкләр. Бу исә базар игтисадијјатынын тәләбләри илә узлашмајан мүрәккәб идарәетмә инфраструктурунун јаранмасы демәкдир.

26 јанвар 1993-чү ил

ДӨВЛӘТ АПАРАТЫ ВӘ ИДАРӘЕТМӘ ИСЛАҺАТЛАРЫ

Узун илләрдән бәри дөвләт апаратынын гурулмасы барәдә биртәрәфли мә'лумат вә биликләр әлдә олунуб. Харичи өлкәләрин дөвләт идарәчилији саһәсиндәки тәчрүбәсинә истинад едилмәјиб. Дөвләт гуручулуғунда вә дөвләт апаратынын фәалијјәти принсипләриндә мүәјјәнедичи амил кими чыхыш едән елементләр—истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт, чәмијјәтин сосиалсијаси вә идеоложи бахымдан ваһидлији өлкәнин истәр сијаси, истәрсә дә игтисади инкишафыны дахили стимулдан мәһрум едиб.

Дөвләт апараты дедикдә, ваһид принсипләр үзәриндә гурулмуш идарәетмә органлары системи баша дүшүлүр.

Дөвләт апараты дөвләт механизминин мүһүм елементи олмагла, ајрылмыш мүәјјән һүгуга, өһдәликләрә малик, өзүнүн структуру, штатлары вә мувафиг мадди-техники вәсаитләри олан, бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә фәалијјәт көстәрән органларын мәчмусудур. Көһнә дөвләт апаратынын дағыдылмасы вә јенисинин гурулмасы өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Лакин бу просесин бә'зи чәһәтләри јени дөвләт гуручулуғуна башлајан өлкәләр үчүн үмуми характер дашыјыр. **Биринчиси**, бу просес чох вахт истисмар механизминин дағыдылмасы кими тәзаһүр едир. **Икинчиси**, мөвчуд просес кенишмигјаслы характерә малик олур, һәтта көһнә идарәетмә формасынын һәр һансы бир елементинин истифадә едилмәси һаггында белә јенә дә о әввәлки дөвләт апаратынын там дағылмасыны лабүд едир. **Үчүнчүсү**, дөвләт апаратынын гурулмасы баша чатмамыш, јә'ни натамам вә гејри-тәкмил характер дашыјыр. Бу да јүксәк һазырлыглы кадрларын чатышмамасы илә, зәрури игтисади шәраитин олмамасы кими амилләрлә изаһ олунур.

Һазырда Азәрбајчандакы мөвчуд сијаси-игтисади вәзијјәт дөвләт идарәетмә апаратынын даһа сағлам тәмәл үзәриндә формалашмасыны вә онун нормал фәалијјәт көстәрмәси үчүн зәрури олан шәраитин јарадылмасыны тәләб едир. Дөвләт идарәчилији системинин формалашдырылмасы саһәсиндә мүхтәлиф өлкәләр арасында нә гәдәр охшар чәһәтләр олса да, үмумиликдә бу просес һәр бир өлкәнин сосиал-игтисади системинә ујғун олараг һәјата кечирилмәлидир.

Идарәетмә органлары дөвләтин дахили вә харичи функсијаларыны һәјата кечирәрәк бүтүн сә'ји дөвләт хидмәтинин тәшкилинә, бүтүн халг тәсәррүфатынын вә онун ајры-ајры саһәләринин мәгсәдјөнлү вә фасиләсиз фәалијјәтинә, мөвчуд еһтијатларын сәмәрәли истифадә олунмасына, мејдана чыхан мәсәләләрин оператив һәлл едилмәсинә јөнәлдир. Дөвләт идарәетмә органлары тәрәфиндән бу вәзифәләрин нормал шәкилдә һәјата кечирилмәси әлверишли идарәетмә структурунун јарадылмасыны тәләб едир. Хүсусилә дә базар игтисадијјатына кечид шәраитиндә игтисади мүнасибәтләрин көклү шәкилдә јениләшмәси илә әлагәдар олараг һәр бир идарәетмә органынын сәлаһијјәтләринин, һүгуг вә вәзифәләринин дүзкүн мүәјјән етмәк лазымдыр.

Идарәетмә системи мүәјјән тәләбләр комплексинә ҹаваб вермәлидир. Јә'ни, о сәмәрәли, гәнаәтчил вә динамик олмалыдыр. Бүтүн бунлар идарәетмәнин тәшкилати структурунун тәкмилләшдирилмәси проблеминә системли јанашманы тәләб едир. Бунун да маһијјәти онунла изаһ олунур ки, **биринчиси**, идарәетмәнин һеч бир елементи дикәр елементләрдән тәҹрид едилмиш һалда өјрәнилә билмәз. **Икинчиси**, идарәетмәнин һәр һансы бир системинин тәдгиги онун инкишаф мејлләринин өјрәнилмәсини тәләб едир. Идарәетмә органларынын структуруну вә малијјәләшдирилмәсини тәкмилләшдирән заман, үмумдөвләт мәнафеји илә саһәләрин вә мүәссисәләрин мәнафејини дә әлагәләндирмәк лазымдыр. Идарәетемәнин тәкмилләндирилмәси заманы јерли хүсусијјәтләр дә нәзәрә алынмалыдыр. Идарәетмә структурунун тәкмилләшдирилмәси проблеминә системли јанашма онун сәмәрәлилијинин тә'мин едилмәсинә әлавериншли шәраит јарадыр.

Идарәетмә системи инкишаф етмиш бүтүн өлкәләрин даим диггәт мәркәзиндә олан бир һәлгәдир. Мәсәлән, Түркијәнин Авропа Игтисади Бирлијинә дахил олмаг һаггында гәрары, онун идарәетмә структуруну дүнја стандартлары сәвијјәсиндә гурмасыны тәләб етмишдир. 1988-ҹи илдә Түркијәнин Дөвләт Планлама Тәшкилаты тәрәфиндән "Дөвләт идарәетмә системинин тәдгиги планы" һазырланмышдыр. Республикамызда да макромигјасда белә бир планын һазырланмасына, идарәетмәнин истәр ајры-ајры һәлгәләр, истәрсә дә бүтөв бир систем үзрә араишдырылмасына бөјүк еһтијаҹ вар.

Дөвләт идарәетмә апараты мүәјјән мә'нада сабитлијә малик олмалыдыр. Бурада сөһбәт мүтләг сабитликдән кетмир. Габагҹыл дүнја өлкәләриндә дөвләт апаратынын әсассыз олараг јенидән тәшкилинә јол верилмир. Республикамызда исә идарәетмә мүнасибәтләринин мөвҹуд схеми мүнтәзәм олараг дәјишдирилир вә беләликлә дә дөвләт идарәчилији системиндә мүәјјән дөвр үчүн бир сыра анлашылмазлыглар јараныр. Белә бир һалда ајры-ајры идарәетмә һәлгәләриндә мәс'улијјәт вә сәлаһијјәт нөгтеји нәзәриндән гејри-мүәјјәнлик өзүнү бүрузә верир. Идарәетмә системинин јенидән гурулмасы илә әлагәдар баш верән кадр дәјишикликләри идарәетмә апараты ишчиләринин шәхси

талејинə дə тə'сир көстəрир. Вə бу заман онларын јени тəшкилати структура вə јени иш методларына психоложи адаптасијасы үчүн мүəјјəн вахт тəлəб едилир. Лакин бунунла белə дөвлəт идарəетмə апараты даима дəјишмəз ола билмəз. Хүсусилə дə чəмијјəтдə көклү дəјишикликлəр баш вердији һалда һəр бир дөвлəтин инкишафынын мүəјјəн тарихи мəрһəлəсиндə идарəетмəнин структуру, метод вə формалары дəјишəн шəраит вə вəзифəлəрлə əлагəдар олараг дəјишиклијə мə'руз галыр.

Үмумијјəтлə, мүтəрəгги идарəетмə инфраструктурунун формалашдырылмасы бу саһəдəки бејнəлхалг тəчрүбəнин нəзəрə алынмасыны, идарəетмə ислаһатларынын игтисади ислаһатларла дүзкүн əлагəлəндирилмəсини тəлəб едир.

16 ијул 1993-чү ил

ИДАРƏЕТМƏ СИСТЕМИ ВƏ ИГТИСАДИ ИСЛАҺАТЛАР

Игтисади ислаһатларын јени инкишаф мəрһəлəсинə кечмəси сосиал-игтисади просеслəрин нормал тəнзимлəнмəсини, дөвлəт апаратынын бүтүн һəлгəлəриндə—али вə јерли һакимијјəт, саһəви вə функсионал идарəетмə органларында тəшкилати структурларын јенидəн гурулмасыны, чевик идарəетмə инфраструктурунун јарадылмасыны тəлəб едир. Ичтимаи мүлкијјəт мүнасибəтлəринə, инзибати-амирлик методларына ујғунлашдырылмыш идарəетмə системи базар мүнасибəтлəринин формалашмагда олдуғу мөвчуд шəраитдə артыг өзүнү доғрултмур вə бир чох һалларда ислаһатларын һəјата кечирилмəси саһəсиндə манеəлəрə сəбəб олур.

Игтисади трансформасија дөврүнү јашајан өлкəлəрин тəчрүбəси көстəрир ки, базар мүнасибəтлəринин формалашдырылмасы истигамəтиндə көрүлəн ишлəр бу өлкəлəрдə идарəетмə системинин əһатə едəн чох чидди проблемлəрлə мүшајиəт едилир. Белə ки, инзибати-амирлик үсулларына вə мəркəзлəшдирилмиш планлы тəсəррүфат системинə əсасланан дөвлəт идарəетмə системи артыг јени игтисади шəраитдə өзүнүн əн'əнəви функсијаларыны јеринə

јетирә билмир. Инзибати тә'сир васитәләрини исә базарын өзүнүтәнзимләјичи васитәләри илә гыса бир мүддәтдә әвәз етмәк мүмкүн олмур. Белә бир һалда, сосиал-игтисади просесләр идарәолунмаз мәчраја јөнәлир вә мүәјјән дөврәдәк хаос вәзијјәти јараныр. Лакин белә бир вәзијјәтдән гуртулмаг үчүн игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин јени механизминин јарадылмасы илә јанашы, гејри-сәмәрәли фәалијјәт көстәрән вә идарә олунан дөвләт секторунун јенидән формалашдырылмасы вә хүсуси секторун динамик бир шәкилдә инкишаф етдирилмәси тәләб олунур. Мүсбәт һалдыр ки, бу күн Азәрбајчанда игтисадијјатын либераллашдырылмасы вә дөвләт мүлкијјәтинин өзәлләшдирилмәси нәтичәсиндә тәшәккүл тапмагда олан хүсуси сектор өлкә игтисадијјатынын идарә едилмәси вә тәнзимләнмәсиндә мүәјјән рол ојнамагдадыр. 1997-чи илин статистик мә'луматларына әсасән республикада мәшғул әһалинин 48 фаизинин, ҮДМ-ин исә 46 фаизинин хүсуси бөлмәнин пајына дүшмәси артыг игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә базар механизминин мүәјјән имканлара малик олмасындан хәбәр верир.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, сон дөврләр республикамызда идарәетмә системинин тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә конкрет аддымлар атылмышдыр. Азәрбајчан Республикасынын гәбул едилмиш јени Конститусијасы илә дөвләт идарәетмә системи вә онун фәалијјәт принсипләри конкрет олараг мүәјјән едилмишдир. Конститусијаја көрә Азәрбајчан Республикасында довләт һакимијјәти һакимијјәтләрин бөлүнмәси принсипи әсасында тәшкил едилир. Белә ки, өлкәдә ганунверичилик һакимијјәтини Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси, ичра һакимијјәтини Азәрбајчан Республикасынын президенти, мәһкәмә һакимијјәтини исә Азәрбајчан Республикасынын мәһкәмәләри һәјата кечирир.

Тәкчә 1997-чи илдә Азәрбајчан Республикасы президентинин фәрман вә сәрәнчамлары илә 16 дөвләт органы (назирлик, дөвләт консернләри вә ширкәтләри, баш идарәләр) ләғв едилмиш, бирләшдирилмиш вә ја сәһмдар чәмијјәтләринә чевриләрәк јенидән тәшкил едилмишдир. Харичи експертләр буну игтисадијјатда структур дәјишикликләринин сүр'әтләндирилмәсинә шәраит јарадан ән радикал аддым олараг дәјәрләндирирләр.

Mə'lumat үчүн гејд едәк ки, идарәетмә апараты ишчиләринин сајы 1990-чы илдә 29870 нәфәр тәшкил едирдисә, 1996-чы илдә онларын сајы 38518 нәфәрәдәк артмышдыр. Белә бир артым мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра республикамызын өзүнүн милли дөвләт структурларынын јаранмасы илә әлагәдардыр. Идарәетмә хәрчләринин бүдчә мәхаричиндә хүсуси чәкисинин 1990-чы илдәки 1,5 фаиздән 1996-чы илдә 4,5 фаизә чатмасы да мәһз бу сәбәблә бағлыдыр. 1990-чы илә мүгајисәдә идарәетмә ишчиләринин сајынын артмасына бахмајараг, сон үч илдә дөвләт һакимијјәти органларында чалышан ишчиләрин сајы азалмагдадыр. Бу исә сон илләр идарәетмә системиндә апарылан структур дәјишикликләринин нәтичәси кими гијмәтләндирилмәлидир.

Бунунла белә, республикада мүтәрәгги идарәетмә инфраструктурунун формалашдырылмасы һәлә баша чатмајыб вә бу просес даһа кениш мигјасда давам етдирилмәлидир. Игтисадијјатын вә онун ајры-ајры саһәләринин тәнзимләнмәси функсијасыны һәјата кечирән бә'зи дөвләт органларынын фәалијјәтиндәки гејри-мүәјјәнликләр арадан галдырылмалы, сосиал-игтисади һәјатда баш верән јени кејфијјәт дәјишикликләри бирбаша идарәетмә системинин форма вә мәзмунунда да өз әксини тапмалыдыр. Лакин белә бир асылылыг һәлә там нәзәрә чарпмыр. Белә ки, идарәетмә објектләринин, јә'ни идарәолунанларын фәалијјәт характери дәјишир, онлар арасындакы мүнасибәтләр јени кејфијјәт һалына кечир, идарәетмә субјектләринин, јә'ни идарәедәнләрин фәалијјәти исә бир чох һалларда көһнә принсип вә методлара әсасланыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, белә бир тәзадлы вәзијјәт игтисадијјатын идарә едилмәси саһәсиндә әлавә проблемләрә сәбәб ола биләр.

Игтисадијјата дөвләт мүдахиләсинин характеринин дәјишмәси дөвләт бөлмәсинин тамамилә јени әсаслар үзәриндә формалашдырылмасыны вә онун базар игтисадијјатынын тәләбләринә ујғун олараг идарә едилмәсини тәләб едир. Бу һәм дә идарәетмә системинин тәкмилләшдирилмәсинин һәлледичи шәртләриндән бири кими чыхыш едир.

Бә'зи өлкәләрдә (Франса, Италија, Бөјүк Британија вә Австријада) дөвләт бөлмәси ајры-ајры саһә вә мүәссисәләрин милилләшдирилмәси нәтичәсиндә, дикәр өлкәләрдә

(Алманија, АБШ, Исвеч, Јапонија) исә мүлкиләшмини тәсәррүфат субјектләринин дөвләт тәрәфиндән бәрпа едилмәси, јахуд алынмасы јолу илә формалашмышдыр. Биринчи група дахил олан өлкәләрдә дөвләт бөлмәсинин милли сәрвәтдә пајы икинчи група мүгајисәдә даha чохдур. Азәрбајчанда исә дөвләт бөлмәсинин әсас hиссәси гејри-рентабелли фәалијјәт көстәрән инфраструктур објектләри, бир hиссәси капиталын дөвријјә сүр'әтинин ашағы олдуғу, лакин бөјүк мәбләғдә инвестисијаларын тәләб етдији сәнаје саhәләринин, дикәр hиссәси исә гарышыг хүсуси-дөвләт мүәссисәләринин сәhмләр пакетини әhатә етмәлидир.

Дөвләт бөлмәсиндән игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин васитәси вә објекти кими кениш истифадә едилмәлидир. Беләки, игтисади конјунктуранын кәскинләшдији, депрессија вә ја бөhран шәраитиндә хүсуси капитал гојулушларынын азалдығы hалда, дөвләт бөлмәсинә јөнәлдилән инвестисијалар артырылмалыдыр. Бу үсулла дөвләт органлары истеhсал hәчминин ашағы дүшмәсинин вә ишсизлијин артымынын гаршысыны алмаға чалышмалыдырлар. Дөвләт бөлмәси дөвләтин структур сијасәтиндә дә әhәмијјәтли рол ојнамагла, хүсуси бөлмәнин фәалијјәтини бир нөв тамамламалы вә үмуми дахили мәhсулун јенидән бөлкүсүнүн әсас васитәләриндән бири кими чыхыш етмәлидир.

Дөвләт мүлкијјәти мүасир шәраитдә тәсәррүфат hәлгәләри арасында әлагәләндиричи функсијаны јеринә јетирмәклә өз әhәмијјәтини сахламалыдыр. Өзәлләшдирмәнин кенишмигјаслы характер дашымасы вә хүсуси мүлкијјәтчилик мүнасибәтләринин инкишафы дөвләт мүлкијјәтинин ролуну азалтмыр. Чүнки игтисадијјатын елә саhәләри вар ки, онлары хүсуси мүлкијјәтчилик әсасында идарә етмәк о гәдәр дә мәгсәдәујғун дејил. Хүсусилә дә дөвләт марагларынын реаллашдырылмасына хидмәт едән енеркетика вә hасиледичи сәнаје, нәглијјат, рабитә, hәрби-сәнаје комплексинин инкишафы илә бағлы саhәләр вә с. hәлә узун мүддәт дөвләт мүлкијјәтиндә галмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, базар механизми хүсуси бөлмәнин фәалијјәтинин әлагәләндиричиси функсијасыны јеринә јетирир. Бу, hәр шејдән әввәл, базар мүнасибәтләри шәраитиндә мүстәгил сурәтдә гәрар гәбул етмәк имканы олан хүсуси тәсәррүфат субјектләринин сәрбәстлији илә

әлагәдардыр. Дөвләт мүәссисәләри исә хүсуси мүәссисәләр кими фәалиjјәт көстәрә билмир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дөвләт мүәссисәләри мүһүм әһәмиjјәтә малик функсиjалары јеринә јетирмәклә јанашы, һәм дә бүрократик иерархиjанын тәркиб һиссәси кими чыхыш едир.

Иггисади ислаһатларын илкин мәрһәләсиндә үмид едилирди ки, амирлик методларынын арадан галдырылмасы дөвләт мүәссисәләринин базар тәнзимләнмәсинә шәраит јарадачаг. Лакин бу үмидләр өзүнү доғрултмады вә дөвләт бөлмәсинин бирбаша инзибати-амирлик үсуллары илә тәнзимләнмәси долајы бүрократик тәнзимләмә үсуллары илә әвәз едилди. Мүхтәлиф дөвләт органлары мүәссисәләрин тәсәррүфат һәјатына мүдахилә етмәјин онларча үсул вә васитәләрини тәчрүбәдән кечирдиләр. Дөвләт мүәссисәләринин фәалиjјәтинә мүдахиләнин бир формасы башгасы илә әвәз едилди. Демәли, хүсуси бөлмә базар тәнзимләнмәсини шәртләндирдиjи кими, дөвләт бөлмәси дә инзибати тәнзимләмәни тәләб едир. Лакин ону да истисна етмәк олмаз ки, дөвләт мүәссисәләри хүсуси бөлмәнин әһатәсиндә истәрисләмәз базарын мүстәгил субјектләри кими фәалиjјәт көстәрәчәк вә базарын "ојун гајдалары"на ујғунлашмалы олачаглар. Һазырда исә хүсуси мүәссисәләрин нәһәнк дөвләт бөлмәси илә әһатә олунмасы буна имкан вермир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дөвләт мүәссисәләри "бизнес" сферасына дејил, "һөкумәт" сферасына аиддир. Онларын фәалиjјәтинә дә елә бу аспектдән јанашылмалыдыр. Дөвләт бөлмәсинин һеч бир мәһдудиjјәт гојулмадан либераллашдырылмасына јол вермәк олмаз. Ону тәнзимләмәклә јанашы, һәм дә даим нәзарәтдә сахламаг лазымдыр. Буну дөвләт мүәссисәләринин исрафчылыға мејлли олмасы вә бу мејлин арадан галдырылмасы зәрурилиjи тәләб едир.

Тәсәррүфат субјектләри илә дөвләт идарәетмә органлары арасындакы мүнасибәтләр дә базар иггисадиjјатынын тәләбләринә ујғун олараг гурулмалыдыр. Мүәссисәләрин һәр һансы сәһмдар чәмиjјәтин вә ја ширкәтин тәркибинә дахил олмасы инкишаф етмиш өлкәләрдә олдуғу кими көнүллүлүк, мадди мәс'улиjјәт вә гаршылыглы фајда принсипинә әсасланмалыдыр.

Идарәетмә органларынын сәмәрәли фәалиjјәти онларын оптимал структурунун мүәjјән едилмәсиндән чох асылыдыр.

Мүхтәлиф назирлик вә комитәләрдә, баш идарәләрдә идарәетмә гурулушунун елми сурәтдә өјрәнилмәмәси вә онун тәкмилләшдирилмәси үчүн зәрури тәдбирләрин көрүлмәмәси идарәетмә системиндә паралеллик вә чохпилләлик кими мәнфи һаллара сәбәб олмушдур. Оптимал тәшкилати структурун јарадылмасы да өз нөвбәсиндә идарәетмә һәлгәсинә вә онун фәалијјәтинә тә'сир көстәрән амилләрин һәртәрәфли өјрәнилмәси илә реаллашыр.

Базар игтисадијјатынын вә демократик чәмијјәтин тәләбләринә чаваб верән идарәетмә системинин гурулмасы идарәетмә ислаһатлары саһәсиндә бејнәлхалг тәчрүбәнин дәриндән өјрәнилмәсини вә нәзәрә алынмасыны тәләб едир. Лакин бу һеч дә ајры-ајры өлкәләрин дөвләт идарәетмә системиндәки елементләрин республикамызда нечә кәлди тәтбиг едилмәси демәк дејилдир. Бунунла белә, бә'зи идарәетмә органлары өз структурларыны мүхтәлиф дөвләтләрин ејни адлы органларынын тәшкилати схемини көчүрмәклә мүәјјән едирләр. Амма бу заман нәзәрә алынмыр ки, бу өлкәләрин дөвләт идарәетмә апаратынын гурулушу, назирликләрин статусу вә онларын үмуми идарәетмә системиндә јери, мөвчуд сосиал-игтисади мүнасибәтләрин характери республикамызла мүгајисәдә тамамилә фәрглидир. Үмумијјәтлә, идарәетмә ислаһатлары өлкәдә кедән сосиал-игтисади просесләрин диктәси илә һәјата кечирилмәклә ашағыдакы комплекс тәдбирләри әһатә етмәлидир.

1. Базар механизминин тәләбләринә вә кечид дөврүнүн хүсусијјәтләринә чаваб верән идарәетмә ислаһатлары консепсијасы һазырланмалыдыр.

2. Базар игтисадијјаты идејаларыны гәбул едән вә јени игтисади шәраитдә ишләмәји бачаран идарәетмә кадрларынын һазырланмасына вә онларын ихтисасынын артырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, 1990-чы илдә 7100 нәфәр рәһбәр ишчи ихтисасыны артырмышдырса, 1996-чы илдә онларын сајы 1089 нәфәрә енмишдир.

3. Мүлкијјәтчиләрин вә идарәедичиләрин функсијалары бир-бириндән ајрылмалы, онларын һүгуг вә мәс'улијјәтләри дәгиг мүәјјәнләшдирилмәлидир. Ејни заманда республикамызда корпоратив идарәетмәнин кенишләнмәсинә шәраит јарадылмалыдыр.

4. Дөвләтлә мүәссисәләр арасында тәсәррүфат мүнасибәтләри јалныз контракт системинә әсасланмалы, ичрачы вә сифаришчи тәрәфләр көрүлән ишләрин нәтичәләринә көрә ејни дәрәчәдә мәс'улијјәт дашымалыдырлар. Бу мәсәләләрин тәнзимләнмәси Контракт системи һаггында ганунун гәбул едилмәсини, јени тәшкил едилмиш олан Дөвләт Контракт Корпорасијасынын ишинин чанландырылмасыны тәләб едир.

5. Дөвләт секторунун, о чүмләдән сәһм пакети дөвләтә мәхсус олан мүәссисәләрин идарә едилмәсинин сәмәрәли механизми јарадылмалы, һәмчинин кечид дөврүнүн реаллыгларыны нәзәрә алараг, бә'зи саһәләрдә дөвләт саһибкарлығынын инкишаф етдирилмәсинә диггәт јетирилмәлидир.

6. Дөвләт идарәетмә апараты ишчиләринин әмәк һаггы бүдчәнин имканлары дахилиндә артырылмалыдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һазырда идарәетмә ишчиләринин ајлыг әмәк һаггы республика үзрә орта ајлыг әмәк һаггынын сәвијјәсиндән ашағыдыр. Бу малијјә имканлары даһа кениш олан хүсуси секторун сүр'әтлә инкишаф етдији бир шәраитдә пешәкар идарәетмә ишчиләринин дөвләт органларындан ахынынын кениш миг јас алмасына кәтириб чыхара биләр.

7. Дөвләт идарәетмә системиндә јаранан мүнасибәтләрин чевик һүгуги тәнзимләнмәси вә дөвләт мә'мурларынын статусунун мүәјјән едилмәси Дөвләт хидмәти һаггында ганунун гәбул едилмәсини тәләб едир. Идарәетмә системинин сәмәрәли фәалијјәтини тә'мин етмәк үчүн һәмчинин Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Кабинети һаггында, Дөвләт идарәетмә органлары һаггында ганун лајиһәләринин һазырланмасына еһтијач вар.

Игтисадијјат вә идарәетмә саһәсиндә ислаһатлар ардычыл вә бир-бирини тамамлајараг һәјата кечирилмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, идарәетмә системиндә јенилик наминә атылмыш вә кифајәт гәдәр әсасландырылмамыш һәр һансы бир аддымын игтисадијјата тә'сири дағыдычы характер ала биләр.

15 апрел 1998-чи ил

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллифдән.. 3

I фәсил

Игтисади ислаһатлар вә милли игтисадијјатын формалашмасы

Базар игтисадијјаты: тәнзимләнән, јохса мәһдудлашдыран?.. 8
Амирлик игтисадијјатына гајытмаг мүмкүндүрмү?............... 11
Азәрбајчан игтисадијјаты вә дүнја базары............................ 16
БВФ-нин "ресептләри" Азәрбајчан игтисадијјатыны сағалдачагмы?.. 21
Дөвләт гуручулуғу вә милли игтисадијјат............................ 27
МДБ: јени иттифаг, јохса игтисади интеграсија?.................... 36
Сәнаједә тәнәззүл вә онун хүсусијјәтләри............................ 39
Дөвләт, игтисадијјат вә идеолокија.. 44

II фәсил

Базар мүһитинин формалашмасы проблемләри

"Кизли игтисадијјат" вә базар мүнасибәтләри...................... 58
Базар мүнасибәтләри вә рәгабәт.. 62
Игтисади фәалијјәтә дөвләт нәзарәти "јумшалдылыр", јохса тәкмилләшдирилир?... 66
Азад игтисади зона Азәрбајчан игтисадијјатына нә вә'д едир?.. 71
Мүфлисләшмә вә игтисадијјатын сағламлашдырылмасы.. 77

III фәсил

Өзәлләшдирмә вә игтисади системин трансформасијасы

Базар игтисадијјаты вә өзәлләшдирмә.................................... 82

Дөвләт мүлкијјәтини нечә өзәлләшдирмәли?........................ 88
Азәрбајчан игтисадијјатында көклү дәјишикликләр өзәлләшдирмәдән асылыдыр.. 91
Азәрбајчанда өзәлләшдирмә илә бағлы проблемләр............ 96
Өзәлләшдирмә игтисади системин трансформасијасынын әсас васитәсидир.. 99
Бир даһа чек өзәлләшдирмәси һаггында............................... 102

IV фәсил

Азәрбајчанда малијјә вә пул-кредит сијасәтинин хүсусијјәтләри

Гијмәтләр либераллашды... Боллуг јаранаҹагмы?.................. 116
Пул ислаһаты һазырлыг тәләб едир.. 120
Гијмәт лабиринтиндән нечә чыхмалы?................................... 124
Инфлјасија—гијмәт туфаны.. 129
Гијмәтләрин артмасы истеһсалы стимуллашдырырмы?........ 134
Русијанын әкс-зәрбәси "мүттәфиг" республикалары "нокаут" вәзијјәтинә салды... 138
Пул дөвријјәсиндәки кәркинлик игтисади бөһранын тәркиб һиссәсидир.. 141
Дөвләт банклары дејил, банклар дөвләти "гидаландырмалыдыр"? 143
Азәрбајчан учуз кредит мәканы олараг галыр. Нијә?............ 147
Компенсасијалар чевик индексләшдирмә системи илә әвәз едилмәлидир.. 158
Бир даһа пул гытлығы вә ону доғуран сәбәбләр һаггында... 164
"Баһалы" кредит сијасәти нечә һәјата кечирилмәлидир?....... 171
Азәрбајчанда антиинфлјасија сијасәти вә онун хүсусијјәтләри... 174

V фәсил

Базар игтисадијјаты вә идарәетмә системиндә ислаһатлар

Идарәетмә вә "јенидәнгурма".. 187
Дөвләт, игтисадијјат, идарәетмә... 191
Дөвләт апараты вә идарәетмә ислаһатлары........................... 196
Идарәетмә системи вә игтисади ислаһатлар.......................... 199